

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

УДК 343.141

Орлов Ю. Ю. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ, м. Київ;

Чернявський С. С. – доктор юридичних наук, професор, проректор Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ЕЛЕКТРОННЕ ВІДОБРАЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Проаналізовано поняття електронного відображення як самостійного джерела доказів у кримінальному провадженні. Виявлено ознаки, за якими воно різниться від документів. Виокремлено форми та запропоновано класифікацію електронних відображень.

Ключові слова: електронне відображення, документ, електронний документ, джерело доказів, кримінальне провадження.

Нині тривають стрімкі процеси інформатизації соціального буття. Інформаційно-телекомунікаційні технології охопили майже всі сфери діяльності суспільства й держави. Одним із наймасштабніших технічних проєктів стала глобальна комп'ютерна мережа (Інтернет), визначальною особливістю якої є здатність відображати безліч соціальних фактів і процесів, а також певних соціально значущих дій фізичних та юридичних осіб.

Такі дії можуть, містити склад кримінального правопорушення, що дає правознавцям підстави констатувати розвиток нового соціального явища – кіберзлочинності, якій притаманні нетрадиційні засоби та способи вчинення протиправних діянь. Темпи зростання рівня кіберзлочинності є найшвидшими, порівняно з іншими видами злочинів, навіть торгівлею наркотиками та зброєю. Інформація в Інтернет-середовищі може свідчити про факт учинення певного

правопорушення (яке н еобов'язково має належати до категорії кіберзлочинів), містити відомості про його сліди та шкідливі наслідки [1, с. 12].

Інформатизація суспільного життя об'єктивно позначається на особливостях кримінального процесу. Зокрема, це стосується такої важливої категорії, як джерела доказів.

Відповідно до ст. 84 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані в передбаченому цим нормативним документом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд визначають наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження й підлягають доказуванню.

Процесуальними джерелами доказів чинне законодавство визнає: 1) показання; 2) речові докази; 3) документи; 4) висновки експертів.

Згідно зі ст. 95 КПК України, *показання* – це відомості, які надає особа в усній або письмовій формі під час допиту щодо відомих їй обставин у кримінальному провадженні, важливих для цього кримінального провадження. Допитуваною особою можуть бути підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий та експерт. Показаннями є повідомлення особою відомостей про фактичні обставини, що мають значення для кримінального провадження, отримане в порядку, встановленому КПК України.

Речовими доказами є матеріальні об'єкти, що містять відомості, які можна використати як доказ факту чи обставин, що встановлюють під час кримінального провадження (ст. 98 КПК України). До речових доказів належать знаряддя вчинення кримінального правопорушення, предмети, що зберегли на собі його сліди, були об'єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності й інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок учинення кримінального правопорушення.

Висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень; висновки, яких він дійшов за їх результатами; обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи (ст. 101 КПК України).

Висновок експерта є самостійним процесуальним джерелом доказів. Водночас із позицій ґносеології він виявляється

похідним від предмета експертного дослідження – речового доказу або документа.

Відповідно до ст. 99 КПК України, *документом* є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, що містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюють під час кримінального провадження. Частина 2 цієї статті визначає, що документами можуть бути матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації, зокрема *електронні*.

Запровадження в кримінальному процесуальному законі новітньої категорії «електронні носії інформації» зумовлено практичною потребою визнати ці об'єкти джерелом доказів у кримінальному провадженні. Буквальне тлумачення тексту ст. 99 дає підстави для висновку, що «електронні носії інформації» потрібно трактувати як будь-які електронні носії. Такі носії можуть бути вбудовані в комп'ютерні пристрої, підключені до інформаційної мережі. Вони можуть містити матеріали в будь-якій формі (письмовій, графічній, фотографічній, відео- чи звукозапису тощо).

Законодавець у ч. 3 ст. 99 КПК України застосовує термін «електронний документ», очевидно, маючи на увазі електронний носій інформації із зафіксованими на ньому відомостями. Кримінальне процесуальне законодавство не містить визначення електронного документа. Логічним є припущення, що запропонований у КПК України термін «електронний документ» варто тлумачити як різновид, одну із форм існування іншого джерела доказів – документа.

Документ у його традиційному значенні й електронний документ мають визначальну спільну рису – інформація в них зберігається та передається шляхом опису подій і фактів за допомогою знакових систем (текстів, графіки, рисунків, креслень тощо). Проте, на нашу думку, це твердження не може бути підставою для ототожнення власне документів і електронних документів. Про окремі розбіжності зазначених джерел доказів уже йшлося в юридичній літературі [2–5].

Між класичними й електронними документами є низка *відмінностей*, які стосуються не лише форми подання інформації, а й її змісту, походження доказу, його сутності, можливостей експертного дослідження.

По-перше, класичний документ завжди створює людина. Електронний документ в Інтернет-середовищі може бути сформований не лише людиною, а й безпосередньо інформаційною системою (наприклад, трафіки з'єднань абонентів мобільного зв'язку, динамічні бази банківських проводок, білінгові системи, log-файли реєстрації тощо). Отже, на відміну від класичного документа, електронний документ може не мати автора. Проте створення його машиною відбувається внаслідок конкретних дій особи в інформаційній мережі (телефонування, перерахування грошей, відвідування Інтернет-сайтів тощо). Процес формування такого документа схожий на процес формування речового доказу, який містить сліди злочину. Він формується природним (технічним) шляхом і незалежно від бажання людини, проте внаслідок її дій.

По-друге, змістом класичного документа є текст, рисунки, креслення, схеми, фотозображення, а також фонограми та відеограми. Змістом електронного документа, крім зазначеного, може бути також інформація в нових, неklasичних формах – комп'ютерні програми у вигляді виконуваних модулів, бази (банки) даних, а також мережева технологічна інформація (наприклад, про з'єднання користувачів у месенджерах).

По-третє, класичний документ не існує окремо від матеріального носія. Як джерело доказів документ передусім є певним матеріальним об'єктом із зафіксованими на ньому відомостями. Сліди кримінального правопорушення, відображені в документі, мають матеріальне вираження. Натомість електронні документи, які знаходяться в обігу в інформаційній мережі, неодноразово перезаписуються з одного матеріального носія на інший відповідно до специфіки «хмарних» технологій, є інформацією «в чистому вигляді». Вони не прив'язані до певного матеріального носія. Отже, електронні документи зумовили появу нового різновиду ідеальних слідів, про які раніше не йшлося в криміналістичній науці*.

У цьому контексті варто зауважити, що в теорії кримінального процесу докази прийнято класифікувати на особисті та речові.

* Зауважимо, що «класичні» ідеальні сліди є слідами пам'яті людини. На відміну від електронних документів, вони чітко прив'язані до певного матеріального носія – конкретної особи (свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого).

Цей поділ ґрунтується на гіпотезі, згідно з якою будь-яка подія відображається у свідомості людей-спостерігачів, а також у матеріальній обстановці у вигляді її змін [6, с. 258–263]. Особисті докази є похідними від осіб, а речові виражаються у фізичних ознаках матеріальних об'єктів. Зокрема, до особистих доказів належать показання, документи (протоколи процесуальних дій, додатки до них) і висновки експерта.

З появою комп'ютера, здатного відображати події соціальної природи та зберігати їх на технічному носіїві, класичний поділ доказів на особисті та речові, на нашу думку, стає неповним. Електронні документи можуть походити від осіб (так само, як й особисті докази), а також бути результатом функціонування інформаційної системи, виражаючись у фізичних ознаках матеріальних об'єктів – носіїв інформації (як речові докази). Електронні документи мають властивості, притаманні особистим доказам (ідеальність слідів, відображення подій і фактів за допомогою знакових систем), а також речовим доказам (можливість формування технічним шляхом і незалежно від людини, незмінюваність їх змісту під час кримінального провадження). Значення електронного документа для кримінального провадження залежить від його змісту (так само, як і особистого доказу), а також місця й обставин його виявлення (як речового доказу).

Отже, у поділі доказів електронні документи мають посісти відокремлене місце. На нашу думку, на сучасному етапі докази варто розподіляти на *речові, особисті й електронні*. Останні за своїми властивостями є проміжними між особистими та речовими. Критерієм такого поділу є середовище, у якому відбувається відображення події (матеріальний світ, свідомість людини, технічна інформаційна система).

По-четверте, незалежність електронних документів від матеріального носія може зумовити відсутність індивідуальних криміналістичних ознак, які зазвичай притаманні класичним документам (джерелом доказів може бути виключно оригінал документа як носій цих ознак). Копія документа може бути визнана допустимою для підтвердження його змісту лише в разі, якщо:

– оригінал документа втрачений або знищений, окрім випадків, якщо він утрачений або знищений з вини потерпілого або сторони, яка його надає;

– оригінал документа не може бути отриманий за допомогою доступних правових процедур;

– оригінал документа знаходиться у володінні однієї зі сторін кримінального провадження, а вона не надає його на запит іншої сторони (ч. 5 ст. 99 КПК України).

Натомість незалежність електронного документа від носія свідчить про відсутність криміналістично значущої відмінності між оригіналом і копією. Поняття «оригінал» і «копія» для цього виду доказів є незастосовними*. Таким чином, експертиза не має можливості визначити оригінальність електронного документа з Інтернет-середовища. З огляду на цю обставину, неможливо визначити, яким саме доказом є електронний документ – первинним чи похідним. Тому кожен такий документ потребує ретельної перевірки щодо його походження й достовірності. До того ж, він має бути підкріплений іншими доказами.

Водночас у низці випадків експертиза здатна визначити справжність (автентичність) електронного документа, відсутність у ньому ознак фальсифікації. Сучасні експертні методики можуть встановити, чи сформований електронний документ на певному комп'ютері, чи переписаний з іншого носія. Такий висновок експерта додатково підкріплюють непрямими доказами (наприклад, інформацією в сервісних опціях операційної системи щодо властивостей файлу чи показаннями свідків) або оціночними доказами (наприклад, намагання користувача певного комп'ютера знищити інформацію в Інтернеті).

По-п'яте, класичний документ є статичним, оскільки він не змінює свого змісту з плином часу (якщо не враховувати спроб його навмисної фальсифікації). Електронний документ може постійно змінюватися природним шляхом (наприклад, листування електронною поштою, стан банківського рахунку або журнал зв'язків у мережевих месенджерах). Тому для кримінального процесу важливим є своєчасне копіювання електронного документа з мережі Інтернет, доки він містить відомості про фактичні обставини, що є важливими для розслідування.

* Чинною редакцією ч. 3 ст. 99 КПК України закріплено, що оригіналом електронного документа є його відображення, якому надано таке саме значення, як і документу. Проте Кодекс не містить визначення поняття «відображення електронного документа».

По-шосте, класичні документи зазвичай – це цілісний об'єкт, доступ до окремих частин якого (томів, сторінок, абзаців тексту тощо) є незалежним. Слідчий, прокурор, слідчий суддя може оглядати такий документ у довільному порядку. Електронні документи (сайти, прикладні виконувані програми, електронні бази даних) часто містять окремі фрагменти, порядок доступу до яких безпосередньо залежить від структури електронного документа. Послідовність огляду окремих фрагментів, частин документа задана багаторівневим і розгалуженим алгоритмом функціонування програми. Це накладає обмеження на процедуру огляду електронних документів, яка внаслідок зазначених причини може бути тривалою.

Також електронний документ може мати надто великий обсяг, що вимірюється гігабайтами інформації*. Через це оглянути весь вміст такого електронного документа досить складно.

По-сьоме, за критерієм відношення до кримінального провадження класичні документи можна розділити на три групи:

1) складені незалежно від кримінального провадження, які містять опис події, що стала предметом провадження, або встановлюють окремі факти, обставини, які стосуються кримінального провадження;

2) складені на стадії порушення кримінального провадження, які фіксують обставини події, наявність чи відсутність складу злочину;

3) складені за пропозицією органів розслідування та суду чи за проханням учасників процесу в період кримінального провадження, які фіксують фактичні дані, відомі їхньому укладачу особисто чи з інших документів.

Натомість електронні документи складають виключно незалежно від кримінального провадження. Вони містять опис події, що стала предметом провадження (наприклад, результат моніторингу дій користувача, який учиняє шахрайство в мережі), або є засобом учинення злочину (наприклад, сайт, призначений для імітації Інтернет-маркетингу), або ж встановлюють окремі факти, обставини, що стосуються кримінального провадження (наприклад, трафіки з'єднань абонентів мобільного зв'язку, які можуть бути свідками події).

* Один гігабайт інформації вміщує близько 500 тис. сторінок тексту.

Отже, за критерієм відношення до кримінального провадження електронні документи наближені до речових доказів.

Проаналізовані відмінності разом дають підстави визначати два різні джерела доказів. Електронні документи як джерела доказів у кримінальному провадженні, на нашу думку, не є документами в традиційному значенні. Для уникнення термінологічної плутанини доцільно позначати їх спеціальним терміном **«електронне відображення»** та вважати самостійним джерелом доказів у кримінальному провадженні й окремим видом доказів.

З огляду на це, ч. 2 ст. 84 КПК України пропонуємо викласти в такій редакції: *«Процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, електронні відображення, висновки експертів»*.

Відмінності між електронними відображеннями та класичними документами наведено в таблиці.

Таблиця

Ознака	Документ	Електронне відображення
Суб'єкт створення	Фізична або юридична особа	Фізична, юридична особа або інформаційна система
Тип носія	Будь-який носій (паперовий, магнітний, оптичний, електронний тощо)	Електронні та магнітні носії в інформаційних системах (зокрема, автономні, вбудовані та знімні носії на серверах, окремих комп'ютерах і периферійних пристроях)
Зміст	Засвідчення юридичних фактів або інших фактів людської діяльності	Засвідчення фактів людської діяльності, відомості про технологічні процеси в інформаційній системі
Форми подання інформації	1) текст, малюнки, креслення, схеми, фотозображення; 2) фонограми, відеограми тощо	Ті самі, що й у документах, а також: 1) виконувані комп'ютерні програми; 2) бази даних; 3) мережева технологічна інформація

Закінч. табл.

Обсяг інформації	Від однієї сторінки до кількох томів; від одного до декількох стандартних носіїв аудіо-, відеоінформації	Необмежений
Змінюваність у часі	Незмінний	Незмінне або змінюване
Вид слідів з позицій криміналістики	Матеріальні	Ідеальні
Індивідуальні криміналістичні ознаки	Мають	Не мають
Доказове значення оригіналу та копії	Копія, на відміну від оригінала, в загальному випадку не є доказом	Відмінностей між оригіналом і копією немає
Час складання	Незалежно від кримінального провадження, а також під час кримінального провадження	Незалежно від кримінального провадження
Порядок огляду	Довільний	Може залежати від алгоритму функціонування відображення

Електронні відображення можуть мати різні *форми*, зокрема: поименована область даних – файл; масив даних з унікальною Інтернет-адресою – сайт; сукупність систематизованих даних – база даних; комбінація комп'ютерних інструкцій і даних – комп'ютерна програма тощо. Вони можуть бути статичними (файл) або динамічними, змінюваними (Інтернет-сайт, чат, трафік). Проте за будь-яких умов основною властивістю електронного відображення є його цілісність, системність та структурованість. Людина сприймає його єдиним цілісним об'єктом, змістом якого є певні відомості, що можуть бути використані як доказ у кримінальному провадженні.

Отже, КПК України пропонуємо доповнити ст. 100¹ такого змісту:

«Стаття 100¹. Електронні відображення

1. Електронним відображенням є цілісна система відомостей та (або) комп'ютерних інструкцій в інформаційній мережі або на технічному носієві, яка може бути використана як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

2. До електронних відображень, за умови наявності в них інформації, передбаченої частиною першою цієї статті, належать:

- 1) портали, сайти в комп'ютерній мережі;*
- 2) електронні бази даних;*
- 3) файли та групи файлів;*
- 4) зміст електронної пошти, чатів;*
- 5) вихідні та виконувані модулі комп'ютерних програм;*
- 6) інші відомості та (або) комп'ютерні інструкції в інформаційній мережі або на технічному носієві».*

Назву § 4 глави 4 «Докази і доказування» КПК України потрібно змінити так: «§ 4. Речові докази, документи й електронні відображення».

Загалом електронні відображення можна класифікувати за різними критеріями. Залежно від авторів (укладачів) виокремлюють електронні відображення, які створені:

– юридичною або фізичною особою, що має офіційний статус (Інтернет-портали, сайти з ліцензованою діяльністю, ділове електронне листування);

– приватними особами (приватне електронне листування, звуко- та відеозаписи тощо);

– інформаційною системою в автоматичному режимі (трафіки з'єднань абонентів зв'язку, бази банківських проводок тощо).

Залежно від призначення та відповідно до класифікації кіберзлочинів, що міститься в Конвенції про кіберзлочинність, можна визначити електронні відображення, які є знаряддям злочину:

– призначені для несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерів, зміни, знищення чи блокування опрацьовуваної інформації (шкідливі програмні продукти, спам);

– призначені для комп'ютерного шахрайства (імітаційні сайти Інтернет-маркетингу, Інтернет-банкінгу тощо);

– які містять заборонений контент (сайти з дитячою порнографією, закликами до насильницького змінення чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади тощо);

– використання яких порушує авторське право та суміжні права (банки комерційних комп'ютерних програм, аудіо- та відеопродуктів).

Отже, закріплення на законодавчому рівні електронних відображень як самостійного джерела доказів у кримінальному провадженні з притаманними йому унікальними властивостями, на нашу думку, надасть можливість ефективніше використовувати їх для встановлення факту кримінального правопорушення, винності чи невинності особи, а також обставин, що мають значення для кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Протидія кіберзлочинності в Україні: правові та організаційні засади : навч. посіб. / [О. Є. Користін, В. М. Бутузов, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Скіф, 2012. – 736 с.

2. Шеремет А. П. Теоретичні основи джерел доказової інформації / А. П. Шеремет. – Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2012. – 110 с.

3. Практика використання електронних (цифрових) доказів / [за ред. Д. Сапіги]. – Львів : Каменяр, 2015. – 54 с.

4. Тарасюк А. В. Доказування у справах про несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку у стадії досудового розслідування / А. В. Тарасюк. – Харків : ФІНН, 2011. – 191 с.

5. Панов М. М. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Панов Микола Миколайович. – Київ, 2006. – 20 с.

6. Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юрид. лит., 1973. – 735 с.

REFERENCES

1. Korystin, O.Ye., Butuzov, V.M., & Cherniavskiy, S.S. (et al.). (2012). *Protydiia kiberzlochynnosti v Ukraini: pravovi ta orhanizatsijni zasady* [Counteraction to cybercrime in Ukraine: legal and organizational principles]. Kyiv: Skif [in Ukrainian].
2. Sheremet, A.P. (2012). *Teoretychni osnovy dzherel dokazovoi informatsii* [Theoretical bases of evidential information]. Kyiv: Vyd-vo Yevrop. un-tu [in Ukrainian].
3. Sapihy, D. (Ed.). (2015). *Praktyka vykorystannia elektronnykh (tsyfrovyykh) dokaziv* [Practice of the use of electronic (digital) proofs]. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
4. Tarasiuk, A.V. (2011). *Dokazuvannia u spravakh pro nesanktsionovane vtruchannia v robotu elektronno-obchysliuvalnykh mashyn (kompiuteriv), avtomatyzovanykh system, kompiuternykh merezh chy merezh elektrozv'iazku u stadii dosudovoho rozsliduvannia* [Proof in cases of unauthorized interference with the work of electronic computers (PCs), automated systems, computer networks or telecommunications networks in the pre-trial investigation]. Kharkiv: FINN [in Ukrainian].
5. Panov, M.M. (2006). Kryminalna vidpovidalnist za nezakonnii dii z dokumentamy na perekaz, platizhnymy kartkamy ta inshymy zasobamy dostupu do bankivskykh rakhunkiv, obladnanniam dlia ikh vyhotovlennia [Criminal liability for illegal acts of remittance documents, payment cards and other means of access to bank accounts, equipment for their production]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Zhohyn, N.V. (1973). *Teoryia dokazatelstv v sovetskom uholovnom protsesse* [Theory of evidence in the soviet criminal process]. Moscow: Yuryd. lyt. [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2017

УДК 343.98:343.34:343.7

Запотоцький А. П. – кандидат юридичних наук, здобувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ МЕТОДИКИ ЇХ РОЗСЛІДУВАННЯ

Досліджено актуальні питання, роль та значення криміналістичної характеристики у формуванні методики розслідування злочинів у сфері будівництва. Розглянуто взаємозв'язок елементів криміналістичної характеристики з окремими складовими методики розслідування злочинів у зазначеній сфері.

Ключові слова: криміналістична характеристика, будівельна сфера, злочини у сфері будівництва, методика розслідування злочинів у сфері будівництва.

Попри труднощі організаційного та матеріально-технічного характеру, сфера будівництва в Україні постійно розвивається. За низкою показників вона випереджає інші галузі економіки. Так, на сучасному етапі відбувається розвиток будівничої галузі й інфраструктури адміністративних одиниць, підвищення попиту на ринку нерухомості. Водночас збільшується кількість злочинних посягань (від крадіжок майна на об'єктах будівництва до розкрадання грошових коштів). Це зумовлено різними суб'єктивними й об'єктивними обставинами, серед яких: постійний рух значних сум коштів, обсягів будівельних матеріалів; зосередження на об'єктах будівництва будівельної техніки й інструментів; складність і багатогранність процесів, що тривають упродовж усього періоду будівництва окремого об'єкта тощо.

Таким чином, у процесі дослідження кримінальних правопорушень у сфері будівництва, особи злочинця та інших обставин, що підлягають встановленню, з метою подальшого розроблення на підставі аналізу отриманих відомостей методики

розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень передусім необхідно ґрунтовно дослідити криміналістичну характеристику. Це дасть змогу окреслити причини й умови вчинення досліджуваних злочинних посягань, сутність та зміст незаконних схем розкрадання матеріальних цінностей і грошових коштів, а також запропонувати ефективні механізми для профілактики, припинення й унеможливлення вчинення злочинів у сфері будівництва.

Нині термін «криміналістична характеристика» активно використовують у наукових дослідженнях із криміналістики та кримінального процесу. Однак варто зазначити, що його почали застосовувати порівняно нещодавно. У середині 1960-х років термін «криміналістична характеристика» вперше використав у своїй праці Л. О. Сергєєв, досліджуючи проблеми розслідування та попередження розкрадань під час проведення будівельних робіт. Учений у своєму дослідженні пропонує розгорнуте визначення цього поняття. Тому в науковій спільноті прийнято вважати, що саме Л. О. Сергєєв уперше запровадив у науковий обіг термін «криміналістична характеристика», що є комплексом взаємопов'язаних чинників, які характеризують особливості способів учинення та слідів відповідних видів злочинів, об'єкта посягань, обставин, які характеризують учасників злочинів, їхні злочинні зв'язки, час, місце, умови й обстановку вчинення правопорушень [1].

Питання сутності криміналістичної характеристики різних категорій злочинів досліджувало чимало відомих криміналістів серед яких: Ю. П. Аленін, О. Я. Баєв, В. Д. Басай, В. П. Бахін, В. Д. Берназ, Р. С. Белкін, І. Є. Биховський, Т. В. Варфоломєєва, О. М. Васильєв, І. О. Возгрін, А. Ф. Волобуєв, В. К. Гавло, В. І. Галаган, І. Ф. Герасимов, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. А. Кириченко, Н. І. Клименко, О. Н. Колесніченко, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. С. Кузьмічов, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, В. Т. Маляренко, Г. А. Матусовський, В. О. Образцов, І. В. Постіка, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, О. П. Снігерьев, В. В. Тіщенко, І. Я. Фрідман, В. Ю. Шепітько, М. Є. Шумило, М. П. Яблоков та ін. Однак криміналістичну характеристику злочинів у сфері будівництва окремо не досліджували, що підтверджує актуальність обраної теми.

Уперше визначаючи поняття криміналістичної характеристики злочинів, Л. О. Сергєєв [2, с. 4–5] зазначив, що особливості злочинів окремих видів, які мають криміналістичне значення (тобто значення для слідчої практики та розроблення наукових рекомендацій), вивчає наука криміналістика, що забезпечує їх подальше відображення у відповідних методиках розслідування. Спільно вони формують криміналістичні характеристики окремих видів злочинів [3, с. 437].

На думку дослідника, головна особливість криміналістичної характеристики полягає в тому, що вона в межах кожного виду злочинів виокремлює ознаки способів, слідів злочинних зв'язків тощо, які є типовими для окремих видів і груп злочинних посягань. Саме вони утворюють підґрунтя для формування криміналістичних методик.

Цікавою є думка С. П. Митрічева, який зауважує: «Під час вивчення методики розслідування окремих видів злочинів варто акцентувати увагу на типових ознаках, які мають криміналістичне значення, особливостях цього виду злочину (способах учинення злочину, характерних слідах, залишених на місці злочину, злочинних зв'язках, професійних і злочинних навичках правопорушника). Тобто важливим є те, що постає типовим, загальним і належить до кримінологічної характеристики злочину. Видова кримінологічна характеристика повинна охоплювати найбільшу кількість ознак, що мають кримінологічне значення [4, с. 13–14].

На нашу думку, криміналістична характеристика злочинів у сфері будівництва містить не лише відомості загальної криміналістичної характеристики, а й власні складові, що:

- допомагають визначити способи та методи проведення досудового розслідування;

- надають можливість спрямувати зусилля фахівців на отримання інформації про умови, у яких було вчинено кримінальне правопорушення;

- вказують на предмет безпосереднього посягання, час, місце та спосіб учинення кримінального правопорушення;

- виявляють мотив і мету кримінального правопорушення;

- висвітлюють механізм слідоутворення;

- вказують на матеріальні цінності, грошові кошти, будівельні матеріали, інструменти, будівельну техніку й інші об'єкти, щодо яких було здійснено злочинне посягання.

Повна та змістовна криміналістична характеристика кожного конкретного кримінального правопорушення, що безумовно охоплює всі його індивідуальні особливості, є обов'язковою умовою повноцінного дослідження, яке здійснюють з метою формування методики розслідування злочинів у сфері будівництва. Так, А. О. Ейсман наголошує, що «криміналістична характеристика одиначного злочину не цікавить науку, оскільки головною її метою є вивчення та узагальнення типового, повторюваного» [5]. Однак ми вважаємо, що таке формулювання не є достатнім під час розроблення методики розслідування злочинів, оскільки дослідження лише «типового» передбачає можливість неврахування важливих елементів, що негативно позначиться на використанні методики практичними працівниками правоохоронних органів. Розслідування будь-яких злочинів, зокрема у сфері будівництва, буде ефективним лише в тому разі, коли воно ґрунтуватиметься на узагальнених результатах слідчої та судової практики, урахуванні криміналістичних рекомендацій і теоретичних знань.

Удосконалення наявних і виникнення нових способів учинення злочинів у сфері будівництва зумовлює необхідність вжиття відповідних заходів протидії представниками правоохоронних органів. На нашу думку, одним із таких заходів є розроблення та впровадження у практичну діяльність підрозділів поліції нових криміналістичних методик, адже розслідування злочинів – це діяльність, яка потребує наявності відповідних знань і професійних навичок, високого рівня відповідальності. Злочини у вищезазначеній сфері не є винятком, оскільки їх надзвичайно складно розслідувати через багатогранність процесів будівництва та значну кількість способів учинення і приховування правопорушень. Окрім того, розслідування буде ефективним лише за умови достатнього криміналістичного забезпечення практичних підрозділів.

Методики розслідування злочинів у цьому контексті є головними та, водночас, самостійними складовими науки криміналістики. Окремі методики розслідування злочинів є ключовими в роботі слідчого під час виявлення та розслідування злочинів, оскільки акумулюють та апробують на практиці всі досягнення наукових і прикладних досліджень.

Так, І. Т. Кривошеїн зазначає, що криміналістична методика розслідування злочинів постає не стільки теоретичним знанням,

скільки матрицею збирання такого описового знання. Це надає процесу її розвитку ситуаційно-практичного характеру [6, с. 215]. Розроблення методики розслідування окремої категорії злочинів, зокрема злочинів у сфері будівництва, передбачає опрацювання всього масиву інформації стосовно досліджуваної категорії правопорушень. Характер і зміст діяльності працівників правоохоронних органів щодо виявлення й розслідування злочинів у сфері будівництва безпосередньо залежить від змісту злочинної діяльності, поведінки злочинця та слідів, які утворюються внаслідок злочинного посягання. Окрім виду злочину, також необхідно враховувати спосіб й обставини його вчинення. Важливим етапом цього процесу є виконання спеціальних дій щодо знищення слідів злочину, інсценування певної обстановки тощо [7, с. 14].

З огляду на складність злочинних схем, популярних серед злочинців, які вчиняють розкрадання грошових коштів і матеріальних цінностей у значних розмірах у сфері будівництва, збирання й аналіз інформації, повна та змістовна криміналістична характеристика дають змогу запропонувати якісну методику для подальшого практичного використання.

Таким чином, на думку більшості науковців, які вивчають проблематику формування методик розслідування окремих видів злочинів, необхідною умовою ефективної діяльності працівників правоохоронних органів щодо розкриття та розслідування злочинів у сфері будівництва є аналіз та узагальнення практики розслідування, що передбачає два етапи: 1) належне вивчення та узагальнення змісту злочинної діяльності, поведінки злочинця під час підготовки, учинення та приховування злочину, а також закономірностей виникнення слідів; 2) аналіз та узагальнення позитивної практики щодо виявлення й розслідування злочинів у сфері будівництва і встановлення закономірностей механізму виявлення слідів, прогнозування поведінки злочинця [8, с. 167].

Досліджуючи сучасні проблеми протидії злочинності, варто акцентувати увагу на працях В. П. Бахіна, В. С. Кузьмічова, що найбільше адаптовані до умов сьогодення та можуть стати підґрунтям для досліджень аспектів протидії злочинам, зокрема у сфері будівництва [9; 10].

З огляду на різні позиції вчених-криміналістів стосовно змісту поняття методики, можна підсумувати, що методика розслідування злочинів у сфері будівництва – це розроблена на підставі аналізу

практичної діяльності правоохоронних органів і систематизована інформація про особливості окремих видів злочинів у зазначеній сфері, важливе місце в якій належить криміналістичній класифікації та криміналістичній характеристиці.

Одним із визначальних питань формування методики розслідування злочинів є їх змістовна характеристика. До структури методик розслідування належить інформація про: 1) криміналістичну характеристику злочину; 2) обставини, які підлягають обов'язковому встановленню під час розслідування; 3) типові слідчі ситуації, що виникають на всіх етапах розслідування, версії та планування перебігу розслідування; 4) методи збирання доказової та іншої криміналістично значущої інформації на різних етапах розслідування; 5) особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій; 6) особливості інформаційно-довідкового забезпечення і використання спеціальних знань у процесі розслідування [11, с. 18]. Іноді серед структурних елементів методик розслідування виокремлюють діяльність слідчого щодо профілактичних заходів [12, с. 62]. На думку І. А. Возгріна, оптимальним є диференційований підхід до визначення внутрішньої організації методик розслідування злочинів, тобто пошук не єдиної типової структури приватних методик, а типових структур декількох груп приватних методик [13, с. 199].

Питання щодо правил і порядку формування методик розслідування різних категорій злочинних посягань нині залишається невирішеним. Так, одні науковці стверджують, що для формування методик важливою є криміналістична складова, яка забезпечує вибудову дослідження загалом є підвалиною будь-якої методики, а інші вважають, що, крім положень криміналістики для формування методики розслідування злочинів, необхідно враховувати особливості кримінально-правового та кримінально-процесуального характеру, оперативно-розшукових заходів, негласних слідчих (розшукових) дій тощо.

Однак обстоювати лише одну позицію не варто, адже структура злочинів різних груп неоднакова. Це зумовлено низкою чинників, які обов'язково потрібно враховувати під час розроблення методики розслідування окремої групи (виду) злочинів, оскільки в одному випадку доцільно акцентувати увагу на криміналістичній характеристиці та її елементах, а в іншому – на положеннях законодавства, порядку застосування норм права тощо.

З огляду на викладене вище, під час розроблення методики розслідування злочинів у сфері будівництва необхідно досліджувати криміналістичну характеристику злочинів у сфері будівництва, детально вивчаючи кожний її елемент. Також слід використовувати практичний досвід працівників правоохоронних органів, судову практику, опрацювати нормативно-правову базу, яка регламентує порядок проведення конкретних видів робіт, тендерних закупівель, укладання договорів тощо.

Отже, криміналістична характеристика має важливе значення, оскільки вона є підґрунтям методики розслідування злочинів, зокрема у сфері будівництва. Основоположним у методиці розслідування злочинів є кримінальне і кримінальне процесуальне законодавство та сучасні можливості природних, технічних і суспільних наук, які зумовлюють рівень розвитку криміналістики та її потенційні можливості. Криміналістична характеристика злочинів відіграє важливу роль у розробленні методики розслідування, адже вона пов'язана з кримінальним і кримінальним процесуальним законодавством, яке регламентує проведення всіх слідчих (розшукових дій) та інших заходів щодо здійснення кримінального провадження. Комплексно застосовуючи наявний юридичний інструментарій і практичні напрацювання, на яких ґрунтується криміналістична характеристика, можна провести повноцінне дослідження та підготувати методичні рекомендації стосовно окремих проблемних питань розслідування злочинів у сфері будівництва.

Водночас криміналістична характеристика злочину має важливе значення не лише для методики розслідування злочинів у сфері будівництва, а й для криміналістичної техніки та слідчої тактики. Криміналістична техніка, тактика розкриття злочинів і тактичні прийоми виконання слідчих (розшукових) дій розвиваються з урахуванням криміналістичних характеристик окремих видів злочинів на підставі відомостей про сучасні особливості злочинної діяльності, змін її способів і засобів. Водночас питання криміналістичної характеристики злочинів тісно пов'язане з проблематикою слідчої ситуації, оскільки слідчий застосовує криміналістичну характеристику певного виду злочину переважно у зв'язку з виникненням труднощів під час розслідування, в умовах недостатності доказової інформації за матеріалами кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сергеев Л. А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Лев Александрович Сергеев. – М., 1966. – 18 с.
2. Сергеев Л. А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений. Руководство для следователей / Л. А. Сергеев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 752 с.
3. Криминалистика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2005. – 781 с.
4. Митричев С. П. Методика расследования отдельных видов преступлений / С. П. Митричев. – М. : ВЮЗИ, 1963. – 544 с.
5. Эйсман А. А. О содержании понятия «криминалистическая характеристика преступления» / А. А. Эйсман. – М., 1984. – 100 с.
6. Кривошеин И. Т. Теоретические и методологические проблемы методики расследования преступлений / И. Т. Кривошеин // Юридическая наука Сибири : сб. науч. тр. – 1997. – С. 213–218.
7. Бахин В. П. Природа и сущность средств преодоления противодействия расследованию / В. П. Бахин, В. С. Кузьмичев, А. А. Садченко. – Киев : Киев. высш. шк. милиции им. Ф. Э. Дзержинского, 1986. – 14 с.
8. Драпкин Л. Я. Методика расследования отдельных видов преступлений / Л. Я. Драпкин, В. Н. Карагодин. – Екатеринбург : УрЮИ, 1998. – 167 с.
9. Бахин В. П. Некоторые аспекты изучения практики борьбы с преступностью (данные исследований за 1980–2002 гг.) / В. П. Бахин, Н. С. Карпов. – Киев : Нац. акад. внутр. дел Украины, 2002. – 458 с.
10. Кузьмичов В. С. Криміналістичне вивчення злочинної діяльності / В. С. Кузьмичов, Ю. В. Москвін // Право України. – 1999. – № 5. – С. 65–67.
11. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / А. Н. Колесниченко. – Харьков, 1967. – 28 с.

12. Матусовский Г. А. Финансовые преступления (формирование криминалистических методик) / Г. А. Матусовский // Организационная преступность и коррупция: исследования, обзоры, информация. – Екатеринбург : Зерцало-Урал, 2000. – Вып. 2. – С. 62–76.

13. Возгрин И. А. Структура частных методик расследования преступлений / И. А. Возгрин. – Минск : Выш. шк., 1983. – С. 198–214.

REFERENCES

1. Serheev, L.A. (1966). *Rassledovanie i preduprezhdenie hishchenii, sovershaemykh pri proizvodstve stroitelnykh rabot* [Investigation and prevention of thefts committed in the manufacture of construction works]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

2. Serheev, L.A. (1971). *Sushnost i znachenie kriminalisticheskoi karakteristiki prestuplenii. Rukovodstvo dlia sledovatelej* [The essence and significance of the criminalistic characteristics of crimes. A Guide for Investigators]. Moscow: Yurid. lit. [in Russian].

3. Iablokov, N.P. (2005). *Kriminalistika* [Forensic science] (3th ed.). Moscow: Yurist [in Russian].

4. Mitrichev, S.P. (1963). *Metodika rassledovaniia otdelnykh vydiv prestuplenii* [The methodology for investigating certain types of crimes]. Moscow: VYuZY [in Russian].

5. Ejsman, A.A. (1984). *O sodержanyy poniatyia kryminalistycheskaia kharakterystyka prestupleniya* [On the content of the concept of criminalistic characterization of the crime]. Moscow [in Russian].

6. Kryvoshein, I.T. (1997). *Teoreticheskiye y metodologicheskiye problemy metody rassledovaniya prestupleniy* [Theoretical and methodological problems of the methodology of investigation of crimes]. *Yurydycheskaia nauka Sybyry Juridical science of Siberia, Juridical science of Siberia* [in Russian].

7. Bakhin, V.P., Kuzmichev, B.C., & Sadchenko, A.A. (1986). *Pryroda y suschnost sredstv preodoleniya protyvodejstviya rassledovaniyu* [The nature and essence of the means to overcome the opposition to the investigation]. Kyiv: Kyev. vyssh. shk. mylytsy ym. F.E. Dzerzhynskoho [in Russian].

8. Drapkin, L.Ia., & Karahodyn, V.N. (1998). *Metodyka rassledovaniya otdelnykh vydiv prestupleniy* [The method of investigation of certain types of crimes]. Ekaterynburh: Urlui [in Russian].

9. Bakhin, V.P., & Karpov, N.S. (2002). *Nekotorye aspekty yzucheniya praktyky borby s prestupnostiu (dannye yssledovanyj za 1980-2002 hh.)* [Some aspects of studying the practice of combating crime (research data for 1980-2002)]. Kyiv: Nats. akad. vnutr. del Ukrainy [in Russian].

10. Kuzmichov, V.S., & Moskvyn, Yu.V. (1999). *Kryminalistyчне vvvchennia zlochnoi diialnosti* [Forensic investigation of criminal activity]. *Pravo Ukrainy, Right of Ukraine*, 5, 65-67 [in Ukrainian].

11. Kolesnichenko, A.N. (1967). *Nauchnye y pravovye osnovy rassledovaniya otdelnykh vydiv prestupleniy* [Scientific and legal bases of investigation of separate types of crimes]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kharkov [in Russian].

12. Matusovskiy, H.A. (2000). Fynansovye prestupleniya (formyrovanye kryminalystycheskykh metodykh [Financial Crimes (Formation of Criminalistic Techniques)]. *Orhanyzovannaia prestupnost y korruptsiya: yssledovaniya, obzory, ynformatsiya, Organized crime and corruption: research, reviews, information*. Ekaterynburh: Zertsalo-Ural. 2. 62-76 [in Russian].

13. Vozghrin, I.A. (1983). *Struktura chastnykh metodykh rassledovaniya prestuplenyj [The structure of private methods of investigating crimes]*. Minsk: Vysh. shk. [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 03.02.2017

УДК 343.148(477):343.37

Давиденко В. С. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальноправових дисциплін Київського національного торговельно-економічного університету, м. Київ

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ З'ЯСУВАННЯ ОБСТАВИН ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ

Розглянуто деякі проблеми кримінально-процесуального доказування й аспекти їх криміналістичного забезпечення. Запропоновано типовий алгоритм доказування, що має інформаційне підґрунтя. Досліджено криміналістичну характеристику, яка є однією з підстав формування окремого предмета доказування як структурної складової предмета розслідування одержання неправомірної вигоди. Зазначено, що з-поміж обставин одержання неправомірної вигоди важливе профілактичне значення має з'ясування причин та умов злочину.

Ключові слова: криміналістична характеристика, предмет посягання, спосіб учинення злочину, «слідова картина», особа злочинця, обставини доказування, завдання досудового розслідування, причини, умови.

Актуальними для науковців і практиків у сфері забезпечення правоохоронної діяльності залишаються питання вдосконалення протидії злочинності, оновлення наукових напрацювань, що є головним засобом інтелектуального протистояння злочинному світові. Насамперед це стосується професійної та організованої злочинності, а також так званого хабарництва, суб'єктами якого є службові особи. Такі особи фахово обізнані в певній галузі діяльності, корумповані, прикриті круговою порукою, упевнені в уседозволеності та безкарності, використовують найскладніші форми протидії попередженню, розслідуванню та розкриттю зазначеної категорії злочинів.

Рейдерство, шахрайство, розбої, грабежі та злочини у сфері службової і професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, нині стали звичним явищем, що підриває

довіру громадян до механізмів правової держави. Такі обставини завдають істотної шкоди економіці країни і є надзвичайно небезпечними в умовах збройної агресії на Сході України.

Проблеми протидії злочинам у сфері економіки, фінансової діяльності, зокрема протидії одержанню неправомірної вигоди (хабарництву) службовими особами, досліджували у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як Л. Ю. Ароцкер, В. Д. Арсеньєв, В. І. Бояров, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, М. К. Камінський, Б. В. Романюк, Н. І. Семашко, М. І. Хавронюк, Т. Б. Хачатурян, П. В. Цимбал, С. С. Чернявський, В. Ю. Шепітько та ін.

Попри наявність наукових доробків, присвячених розгляду зазначених питань, доцільно докладніше висвітлити та систематизувати окремі заходи кримінально-процесуального доказування, їхнього профілактичного значення та криміналістичного забезпечення.

Найнебезпечнішим виявом корупції є злочини, які раніше називали «хабарництвом», що об'єднує окремі пов'язані між собою протиправні діяння: прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 Кримінального кодексу (КК) України), пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України) і провокація підкупу (ст. 370 КК України).

На початковому етапі прийняття рішення у справі одним із головних завдань слідчого є визначення й аналіз елементів криміналістичної характеристики події злочину – своєрідної інформаційної моделі, якісно-кількісного описання ознак корупційного діяння.

Криміналістична характеристика є відображенням ідеальної моделі події злочину, яка становить гносеологічне підґрунтя для виконання спеціальних пізнавальних завдань у складному процесі досудового розслідування.

Більшість учених-криміналістів виокремлює такі елементи структури криміналістичної характеристики: 1) предмет безпосереднього посягання; 2) спосіб учинення злочину; 3) типова обстановка – «слідова картина» події злочину; 4) особа злочинця.

Предмет безпосереднього посягання аналізованої категорії злочинів. Згідно з попереднім законотворчим досвідом, предмет злочинного посягання тлумачили як такий, що має винятково майновий характер, оскільки одержання хабара є корисливим злочином [1].

Предмет злочинного посягання, відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» (2014), становить неправомірна вигода, а саме грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав [2].

Формальна й обмежена оцінка лише майнової вартості та змісту хабара (до прийняття Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII) надавало можливість корумпованим службовим особам уникати правової відповідальності за цей злочин, оскільки його предмет становило значно ширше коло благ як матеріального, так і нематеріального характеру.

Спосіб учинення злочину в широкому значенні. У криміналістиці спосіб учинення злочину трактують як практичний аспект діяльності, сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, функціонально пов'язаних із місцем, часом, засобами досягнення злочинної мети [3, с. 216–217].

Найтиповішим способом надання й одержання неправомірної вигоди є її безпосереднє передавання службовій особі у вигляді грошей, коштовностей, іншого майна тощо. Її наслідком можуть бути найрізноманітніші дії, пов'язані з учиненням чи невчиненням такою службовою особою в інтересах того, хто пропонує, обіцяє чи надає неправомірну вигоду, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища, і подальше приховування своїх дій чи бездіяльності службовою особою.

З-поміж найтиповіших слід виокремити такі дії:

1) звільнення від правової відповідальності, бездіяльність щодо правопорушників;

2) надання пільг і переваг, вигідної роботи тощо;

3) передання за зниженою ціною об'єктів державної власності певним підприємницьким структурам шляхом проведення фіктивних аукціонів або шляхом уникнення їх усупереч інтересам держави;

4) неперешкодження або сприяння у створенні фіктивних підприємств;

5) здавання в оренду певних об'єктів на умовах, не вигідних для держави;

6) використання юридичних чи економічних форм впливу у сприянні недобросовісній конкуренції.

Неправомірну вигоду може бути передано також за законні дії службової особи, що ускладнюватиме отримання очікуваних доказів шляхом огляду документів і розслідування злочину загалом.

Типова обстановка – «слідова картина» події злочину. У логічній послідовності, взаємозв'язку та взаємозалежності від способу дій злочинця формується типова обстановка – «слідова картина» злочину.

Цілком слушною є думка С. С. Чернявського, згідно з якою результатом учинення злочину як діяльнісної функції суб'єкта є сліди злочину – матеріальні й ідеальні наслідки злочину, тобто результати взаємодії його учасників між собою та матеріальним середовищем, які в сукупності й утворюють «слідову картину».

Методика розслідування окремих видів злочинів містить опис типових способів учинення злочину та відповідних слідів (їх види, характер, місцезнаходження), а тому дослідження способів учинення злочинів та їх слідів взаємопов'язані, їх здійснюють за принципом прямих і зворотних зв'язків [4, с. 255–256].

Типова обстановка – «слідова картина» одержання або надання неправомірної вигоди в її широкому значенні наочно об'єднує зв'язки між іншими елементами криміналістичної характеристики цього злочину. Обстановка вчинення злочину становить систему певних об'єктів, явищ і процесів у їхній кореляційній залежності. Вони характеризують місце, час учинення злочину, інші об'єктивні та суб'єктивні показники.

Найтипівішими місцями надання й одержання неправомірної вигоди службовою особою є безпосередньо службовий кабінет, інші приміщення певної установи чи організації. Проте таким місцем може бути ресторан, бар, парк, автомобіль, сауна або місце мешкання цієї особи.

Відповідно до конкретних ситуативних умов, службова особа обирає найзручніший для себе час одержання неправомірної вигоди або такий, який максимально гарантуватиме конфіденційність цих дій.

Особа злочинця. У взаємозв'язку та залежності між елементами криміналістичної характеристики злочину основною сполучною ланкою є саме особа злочинця. У механізмі одержання неправомірної вигоди, тобто умисної та підготовлюваної дії, особа злочинця – службова особа – формуватиме кількісно-якісний зміст інших елементів

криміналістичної характеристики, які впливатимуть на формування матеріальних та ідеальних слідів злочину.

Відповідно до ст.3 Закону України «Про запобігання корупції», суб'єктами, на які поширюється дія цього Закону, є:

1) особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

2) особи, яких для цілей цього Закону прирівнюють до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

3) особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або спеціально вповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми, а також інші особи, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору з підприємством, установою, організацією, у випадках, передбачених цим Законом;

4) кандидати в народні депутати України, зареєстровані в порядку, встановленому Законом України «Про вибори народних депутатів України», кандидати на пост Президента України, зареєстровані в порядку, встановленому Законом України «Про вибори Президента України», кандидати в депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, кандидати на посади сільських, селищних, міських голів і старост.

Також відповідно до п. 5 ч. 1 зазначеної статті, за певних умов та обставин суб'єктами вчинення корупційного правопорушення можуть бути й конкретні фізичні особи.

Згідно з кримінальним процесуальним законом, до загального предмета доказування належать обставини, визначені в ст. 91 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України.

Таким чином, розгорнуту систему обставин з'ясування одержання неправомірної вигоди, на наш погляд, доцільно розглянути паралельно з обставинами за ст. 91 КПК України та в кореляційному зв'язку з окремими елементами криміналістичної характеристики цього злочину:

1) час, місце, спосіб, інші обставини одержання неправомірної вигоди;

2) спосіб приховування події злочину;

- 3) коло учасників надання й одержання неправомірної вигоди;
- 4) хто і кому безпосередньо надавав неправомірну вигоду, чи були задіяні посередники;
- 5) особливості відносин між учасниками події злочину (службові, особисті, родинні тощо);
- 6) індивідуальні особливості предмета неправомірної вигоди;
- 7) хто ініціював предмет неправомірної вигоди саме в такому його вигляді;
- 8) виявлення фактів вимагання неправомірної вигоди та їх характеру;
- 9) чи є корумпований правопорушник службовою особою, яке коло його службових обов'язків;
- 10) джерела надходження предмета неправомірної вигоди «хабародавцю»;
- 11) учинення чи невчинення яких дій в інтересах іншої особи (осіб) було покладено на службову особу;
- 12) дії, які корумпований правопорушник устиг виконати;
- 13) винуватість службової особи в учиненні кримінального правопорушення (форма вини, мотив, мета);
- 14) вид і розмір шкоди, суспільно небезпечні наслідки, спричинені корупційними діями, а також розмір процесуальних витрат;
- 15) кількість епізодів злочинної діяльності, учинених службовою особою;
- 16) наявність взаємозв'язку між фактом одержання неправомірної вигоди службовою особою та іншими злочинами у сфері господарської діяльності, злочинами проти власності тощо;
- 17) з'ясування обставин, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, обтяжують чи пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття кримінального провадження;
- 18) встановлення обставин, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;
- 19) докладне вивчення особи кожного учасника надання й одержання неправомірної вигоди (психолого-психіатричний статус, характеристики, ставлення до службових обов'язків, загальносуспільних цінностей, поведінка до і після злочину, спосіб життя, відвідування казино, розважальних закладів, наявність заслуг, нагород, стягнень, заохочень, поведінка в побуті);

20) визначення причин та умов, що сприяли одержанню неправомірної вигоди службовою особою;

21) профілактична робота, яку проводили в конкретній установі, організації, закладі чи колективі з метою попередження корупційних правопорушень, рівень її ефективності.

Запропонований перелік обставин, що підлягають з'ясуванню та доказуванню у кримінальному провадженні, не є вичерпним, а лише становить типовий алгоритм окремих завдань для слідчого. Залежно від механізму надання й одержання неправомірної вигоди службовою особою, кількості злочинних епізодів, тривалості корупційних діянь, а також в умовах конкретних несприятливих слідчих ситуацій цей перелік слідчий може розширювати для забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й подальшого судового розгляду.

На нашу думку, доцільно розглянути й деякі інші важливі завдання, що постають перед слідчим під час досудового розслідування, зокрема:

1) докладне вивчення та поглиблений аналіз усіх матеріалів кримінального провадження за фактом надання й одержання неправомірної вигоди службовою особою;

2) ознайомлення зі структурою та загальними умовами роботи організації, установи чи підприємства, де працює службова особа;

3) витребування й ознайомлення з нормативними документами, у яких регламентовано права, обов'язки та звітність певної службової особи, порядок оформлення конкретної службової документації;

4) вивчення окремих технологічних процесів виробництва, якщо вони є складовими механізму вчинення злочину;

5) дослідження бухгалтерської та іншої документації, грошових переказів, одержання кредиту щодо права власності на нерухомі й рухомі об'єкти, чорнової бухгалтерії тощо;

6) з'ясування корупційних зв'язків службової особи з іншими управлінськими, правоохоронними, комерційними, злочинними структурами.

Важливе значення для слідчого також має знання типових ознак (сприятливих умов) наявності в певній установі чи організації корупційних злочинів, зокрема хабарництва. Таку інформацію можна отримати шляхом зіставлення й аналізу всіх зібраних

матеріалів, вивчення посадових обов'язків, документації щодо структури й особливостей виробничого процесу.

Зрештою, про наявність корупційних зв'язків, кругової поруки в певній установі чи організації може свідчити надмірно складна система захисту від сторонніх осіб, бюрократизм і тяганина у вирішенні службових питань, ускладненість процедури запису на прийом, що може бути натяком на необхідність надання неправомірної вигоди.

У дослідженні обставин одержання неправомірної вигоди неабияке значення матимуть консультації слідчого у фахівців із певних галузей знань, ініціювання ревізій, інвентаризацій, повторних або додаткових перевірок, судових експертиз.

В окремих галузях знань слідчий може бути обізнаний на рівні з фахівцем. Ця обізнаність, безперечно, сприятиме слідчому у визначенні предмета і пріоритетних напрямів майбутнього експертного дослідження, проте, на нашу думку, є не обов'язковою. Основним завданням слідства є розкриття злочинів, а слідчого – їх розслідування, виявлення елементів професійності, творчості у складному процесі пошуку об'єктивної істини у провадженні [5, с. 236–238]. У межах правового регулювання діяльності слідчий не може виконувати обов'язки фахівця, експерта чи заміщати їх, він має об'єктивно оцінити одержані висновки. Безпосереднє володіння не лише професійними, а й спеціальними знаннями дає змогу слідчому на високому рівні виконувати професійні завдання.

Таким чином, крім об'єктивних, важливе значення матимуть і суб'єктивні чинники, складовими яких є рівень професійних знань, умінь та навичок слідчого, здатність оперативного орієнтуватись у слідчих ситуаціях і приймати рішення, індивідуальні комунікативні якості, особливості його психологічного статусу та бажання виконувати певні службові обов'язки.

Серед обставин одержання неправомірної вигоди було зазначено також причини й умови, які сприяли корупційній діяльності службової особи. Виявлення цих причин та умов виконує важливу профілактичну роль, оскільки є інформаційним підґрунтям для підготовки й реалізації суб'єктом розслідування достатнього переліку профілактичних заходів превентивного характеру під час здійснення окремих слідчих (розшукових) дій, а також заходів індивідуального та загальнопрофілактичного характеру.

З-поміж суб'єктів кримінального провадження саме прокурори та слідчі володіють найбільш докладною інформацією про причини й умови, які сприяли вчиненню злочину. Зокрема, про це зазначено в наказі Генерального прокурора України «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» від 19 грудня 2012 року № 4гн (зі змінами від 26 липня 2013 року).

Питання всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, виявлення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину, а також відповідних процесуальних заходів реагування були закріплені у ст. 22, 23, 23¹ КПК України 1960 року. Проте в новому КПК України без необхідної правової регламентації залишилися питання, пов'язані з виявленням причин та умов, які сприяли вчиненню злочину, а також щодо внесення подання слідчого, прокурора про вжиття заходів для усунення цих причин та умов. Саме тому стратегічно важливою у протидії злочинності є необхідність повернення стороні обвинувачення ефективного профілактичного важеля процесуального впливу на злочинність.

Із цього приводу М. І. Хавронюк слушно зазначає, що в Україні практикою стала повна безкарність корупції або «погрожування вказівним пальцем», водночас світовий досвід свідчить про широке застосування суворих покарань за корупційні діяння та про їх попередження. За даними відомих світових рейтингів, в Україні рівень поширення як корупції, так і її негативних наслідків щороку зростає [6, с. 5–6].

Криміналістична характеристика одержання неправомірної вигоди службовою особою в системі інших обставин, які підлягають встановленню та доказуванню, є інформаційним підґрунтям для ефективного впливу суб'єкта розслідування на перебіг слідчих ситуацій і досудового розслідування загалом. Інформаційна обізнаність слідчого за фактом одержання неправомірної вигоди сприятиме плануванню та реалізації ефективного комплексу превентивних і профілактичних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про судову практику у справах про хабарництво [Електронний ресурс]: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квіт. 2002 р. № 5. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02/>. – Назва з екрана.

2. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056.

3. Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики / Г. А. Зорин. – Минск : Амалфея, 2001. – 608 с.

4. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія / С. С. Чернявський. – Київ : Хай-Тек Прес, 2010. – 624 с.

5. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія : наук.-метод. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 376 с.

6. Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» / М. І. Хавронюк. – Київ : Атіка, 2011. – 424 с.

REFERENCES

1. Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy Pro sudovu praktyku u spravakh pro khabarnytsstvo [On judicial practice in cases of bribery: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02/> [in Ukrainian].

2. Zakon Ukrainy Pro zapobihannia koruptsii: vid 14 zhovt. 2014 r. No. 1700-VII [Law of Ukraine on the prevention of corruption from October 14, 2014, No. 1700-VII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, No. 49 [in Ukrainian].

3. Zoryn, H.A. (2001). *Teoretycheskye osnovy krymynalystyky [Theoretical Foundations of Criminalistics]*. Minsk: Amalfeia [in Russian].

4. Cherniavskiy, S.S. (2010). *Finansove shakhraistvo: metodolohichni zasady rozsliduvannia [Financial fraud: the methodological basis of the investigation: monohrafiia]*. Kyiv: Khaj-Tek Pres [in Ukrainian].

5. Husariev, S.D., & Tykhomyrov, O.D. (2000). *Yurydychna deontolohiia [Legal jurisdiction: a method. Allowance]*. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy [in Ukrainian].

6. Khavroniuk, M.I. (2011). *Naukovo-praktychniy komentar do Zakonu Ukrainy Pro zasady zapobihannia i protydii koruptsii [Scientific and practical commentary to the Law of Ukraine on the principles of prevention and counteracting corruption]*. Kyiv: Atika [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 04.01.2017

УДК 343.14:343.326

Цюприк І. В. – кандидат юридичних наук,
доцент, здобувач Національної академії
внутрішніх справ, м. Київ

ПОДІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ПІДЛЯГАЄ ДОКАЗУВАННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ТЕРОРИСТИЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

Досліджено особливості встановлення події кримінального правопорушення як складової предмета доказування під час розслідування злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю. З'ясовано сутність поняття «тероризм» з огляду на диспозиції статей Кримінального кодексу України, які визначають караність означених діянь.

Ключові слова: кримінальне провадження, слідчий, предмет доказування, подія кримінального правопорушення, тероризм.

Сучасний етап розвитку суспільства означений суттєвими змінами в політичній, економічній і соціальній сферах, що спричинило значне збільшення кількості злочинів. Розширюється спектр загроз, пов'язаних із міжнародним тероризмом, зокрема можливим використанням ядерної та інших видів зброї масового знищення. Тероризм, який набув безпрецедентних масштабів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., став однією з найгостріших проблем, що постали перед людством.

За статистичними даними, 2016 року збільшилася (з 2294 до 2345, тобто +2,2 %) кількість злочинів терористичного спрямування (ст. 258, 258¹, 258⁵ Кримінального кодексу (КК) України). Попри тенденцію до зменшення кількості терористичних актів у більшості регіонів, їх кількість більше як удвічі збільшилася в Донецькій області (з 364 до 1053, або у 2,9 раза), що спричинило збільшення кількості таких злочинів у державі (з 1 295 до 1 865, або +44 %). Факти втягнення в учинення терористичного акту зафіксовано лише в Донецькій області (2, а 2015 року – 1). За умови зменшення кількості облікованих фактів створення терористичної групи чи терористичної організації (з 849 до 391, або – 53,9 %), незначне

зростання цього показника 2016 року зареєстровано у Вінницькій (1, торік жодного), Кіровоградській (2 проти 1, або вдвічі), Одеській (15 проти 11, або +36,4 %). У державі фактів фінансування тероризму виявлено майже на третину менше (84 проти 138, або – 39,1 %), проте їхня кількість збільшилася в Одеській області (з 4 до 5, або +25 %) [1].

За даними проведеного опитування, проблеми досудового розслідування злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, зумовлені такими обставинами:

- складністю виявлення слідів, що свідчать про причетність певних осіб до вчинення терористичного акту (сліди можуть бути знищені вибухом, пожежею, унаслідок паніки серед потерпілих, свідків, а подеколи – й учасниками слідчого огляду, які не акцентували на них увагу й належно не дослідили їх);

- фінансуванням тероризму (52 %);

- складністю встановлення мети й мотиву підозрюваного у випадках, коли не було висловлено прямих погроз або вимог до вчинення або після вчинення терористичного акту (64 %);

- об'єктивними труднощами в роботі зі свідками, що спричинені як психологічним шоком, панікою, так й особливостями людського сприйняття (38 %);

- створенням терористами несприятливого емоційного стану, що призводить до поширення чуток, викривлення інформації, домислів з боку свідків, а також безпідставним визнанням провини деякими психічно невірноваженими особами, що прагнуть повернути до себе увагу, чим заважають процесу розкриття злочину та кримінальному провадженню (31 %);

- протидією розслідуванню з боку терористів, що полягають у намаганнях перешкоджати кримінальному провадженню, погрозах учинити повторні терористичні акти, якщо не буде виконано їхні вимоги тощо (39 %).

Таким чином більшість проблем досудового розслідування злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, спричинені обставинами, що становлять предмет доказування, визначений ст. 91 КПК України.

З огляду на це, актуальності набуває окреслення кола питань, які мають бути послідовно вирішені під час досудового розслідування для встановлення обставин учинення злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, і забезпечення справедливого притягнення винуватих у його вчиненні осіб до

кримінальної відповідальності, а за необхідності – застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб, причетних до терористичної діяльності.

Різним аспектам кримінального процесуального доказування присвячено праці провідних вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема: С. А. Альперта, В. Д. Арсеньєва, Р. С. Белкіна, Л. М. Білецької, Г. Ф. Горського, Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, О. М. Ларіна, П. А. Лупинської, М. М. Михесенка, В. В. Молдавана, В. Т. Нора, С. М. Стахівського, М. С. Строговича, Ф. Н. Фаткулліна, С. А. Шейфера, В. П. Шибіка та ін. Питання визначення обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування окремих видів злочинів, досліджували В. А. Журавель, В. О. Коновалова, М. П. Климчук, В. В. Логінова, М. І. Панов, В. В. Тіщенко, С. С. Чернявський, В. Ю. Шепітько, Б. В. Щур та інші науковці. Проте в науковій літературі досі детально не вивчено предмет доказування обставин, що підлягають встановленню під час розслідування злочинів, передбачених ст. 258, 258¹, 258², 258³, 258⁴, 258⁵ КК України.

Окремого дослідження потребують обставини, що характеризують подію кримінального правопорушення під час розслідування злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю. Розглянемо найпроблемніші з них.

Підставою для початку досудового розслідування злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, є надходження до правоохоронного органу України заяви чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, які містять фактичні та безсумнівні відомості про застосування зброї, учинення вибуху, підпалу чи інших дій, що становили небезпеку для життя чи здоров'я людини або завдання значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, а також наявність погрози вчинення зазначених дій.

Безперечно, правильне та своєчасне визначення предмета доказування позитивно позначається на організації досудового розслідування. Діяльність слідчого та прокурора стає послідовнішою, цілеспрямованішою й ефективнішою. Надмірне розширення предмета доказування призводить до того, що невиправдано зтягується час досудового розслідування, збільшуються процесуальні витрати, зростає навантаження на всіх його учасників через зайве нагромадження відомостей про факти, які не мають істотного значення для кримінального

провадження. Безпідставне обмеження предмета доказування спричиняє неповноту й однобічність досудового розслідування, створюючи враження про упереджене ставлення слідчого та прокурора до підозрюваного. У зв'язку із цим виникають сумніви щодо результатів досудового розслідування, а доказів виявляється недостатньо для того, щоб суд постановив справедливий вирок [2, с. 29].

Відповідно до ч. 1 ст. 91 КПК України, обставинами, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, є: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид, розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; 6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності й інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок учинення кримінального правопорушення, та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, зокрема пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру [3].

Обставини, викладені в ст. 91 КПК України, мають узагальнювальне, орієнтувальне значення для всіх видів кримінального провадження. Водночас індивідуалізацію предмета доказування в кримінальному провадженні щодо злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, здійснюють відповідно до вимог диспозицій ст. 258, 258¹, 258², 258³, 258⁴,

258⁵ КК України, за якими кваліфікують діяння, що підлягають доказуванню. Правильне визначення цих обставин, усебічне, повне та неупереджене дослідження їх надають можливість значно підвищити ефективність доказування та є однією з передумов досягнення завдань кримінального провадження під час досудового розслідування й судового розгляду.

Частина 1 ст. 91 КПК України, де йдеться про встановлення в кримінальному провадженні події кримінального правопорушення та її елементів, не передбачає серед них таких елементів об'єктивної сторони злочину, як об'єкт і предмет. На нашу думку, така складова предмета доказування, як подія кримінального правопорушення, не може бути доведена в повному обсязі без встановлення його предмета, а тому визначення змісту, характеру події (дії або бездіяльності), її учасників потребує з'ясування обставин, що вказують на предмет злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю. Це і є запорукою його розкриття, усебічного й неупередженого розслідування. Хоча на практиці трапляються випадки недоведення ознак, що становлять об'єктивну сторону.

Так, у судовому засіданні під час розгляду кримінального провадження стосовно ОСОБА_3 за обвинуваченням у вчиненні злочинів, передбачених ст. 110 ч. 1, ст. 258³ ч. 1 КК України, сторона обвинувачення не надала жодного доказу того, що обвинувачений оголошенням 6 червня 2014 року на засіданнях сесії Лисичанської (у м. Лисичанську) та Новодружеської (у м. Новодружеську) міських рад тексту документа сприяв діяльності терористичної організації, у зв'язку із чим, на думку суду, в діях обвинуваченого ОСОБА_3 немає об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 258³ ч. 1 КК України. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення, кожен має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом (ст. 17 ч. 2 КПК України). На підставі викладеного ОСОБУ_3 було виправдано у зв'язку з недоведеністю в діянні обвинуваченого складу інкримінованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 110 ч. 1, ст. 258³ ч. 1 КК України [4].

Під час кримінального процесуального доказування злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, передусім необхідно встановити обставини, що стосуються події

кримінального правопорушення, зокрема час, місце, спосіб учинення тощо (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України) згідно з положеннями ст. 258, 258¹, 258², 258³, 258⁴, 258⁵ КК України, що встановлюють кримінальну відповідальність за вчинення злочинів цього виду.

На практиці встановлення події злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, спричиняє певні труднощі, про що стверджують 74 % опитаних слідчих. На нашу думку, зазначене зумовлено тим, що, використовуючи термін «подія кримінального правопорушення», КПК України не висвітлює його сутності та змісту, тобто його складових елементів, які необхідно встановлювати залежно від виду кримінального правопорушення, фактичних обставин конкретного кримінального провадження тощо [5, с. 74].

У теорії кримінального процесуального доказування йдеться про те, що під час доказування обставин, які утворюють подію кримінального правопорушення, необхідно встановлювати передбачені кримінальною нормою діяння, їхні наслідки (для матеріальних складів) і наявність між ними причинового зв'язку [6, с. 166]. Отже, зміст події кримінального правопорушення зумовлений елементами об'єктивної сторони складу злочину. Зазначене стосується й злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю.

Термін «подія злочину» як елемент загального предмета доказування в науковій літературі має різні трактування. На думку М. Є. Шумила, подія злочину – це окреме явище, яке відбулося в певному місці й певному часі та має передбачені кримінальним законом ознаки [7, с. 72]. У нашому випадку – це кримінально протиправні дії, які охоплені поняттям «тероризм».

У науковій літературі вчені неодноразово зауважували, що етимологічно термін «тероризм» (від лат. *terror* – страх, жах) не має чіткого змісту. У тлумачному словнику це поняття визначено як залякування своїх політичних супротивників, що полягає у фізичному насильстві, аж до знищення; жорстке залякування, насильство, політика і практика терору [8, с. 796]. У словнику В. І. Даля терор витлумачено як прагнення залякати смерть, стратою, погрозами насильства та фізичного знищення, жорстокими каральними заходами, катуванням, розстрілами [9, с. 401].

Поняття «тероризм» закріплено й у міжнародно-правових актах. Уперше запропонували визначення цього терміна на III Міжнародній конференції з уніфікації кримінального законодавства (Брюссель, 1930), організованій Міжнародною асоціацією кримінального права. Однак дефініція не відображала характерних ознак цього явища, а лише перелічувала діяння, які слід розглядати як вияв тероризму.

Натомість вітчизняний законодавець, визначаючи тероризм, визначив конкретні діяння, оскільки невдалими виявилися спробами міжнародного співтовариства розробити конкретне загальноприйнятне визначення, а необхідність здійснювати практичну роботу з протидії цьому явищу в нашій країні стала вкрай гострою. Так, відповідно до ч. 2 прикінцевих положень Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 18 травня 2010 року № 2258-VI, іншого змісту набув вичерпний перелік видів терористичної діяльності. Зокрема, до нього належать: планування, організація, підготовка та реалізація терористичних актів; підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях; організація незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах; вербування, озброєння, підготовка та використання терористів; пропаганда, поширення ідеології тероризму; фінансування й інше сприяння тероризму [10].

Водночас у ст.1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» зазначено, що терористична діяльність – це діяльність, яка охоплює: планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів; підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях; організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах; вербування, озброєння, підготовку та використання терористів; пропаганду і поширення ідеології тероризму [11].

Інформаційну базу виявлення, розслідування та розкриття злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, можна визначити причиново-наслідковою зумовленістю формування й розвитку детермінант спрямованості на вчинення таких злочинів, обранням місця та часу, знарядь і пристосувань для їх учинення, об'єктом і предметом злочинного посягання, що відображають типові вияви умов та обставин учинення терористичних дій.

У цьому контексті О. В. Хаваліц зазначає, що причиново-наслідкова зумовленість події злочину визначена об'єктивно-суб'єктивними чинниками формування та розвитку просторово-часових, суб'єктно-об'єктних, суб'єктно-суб'єктних відносин, що виявляють умови й обставини криміногенного, конфліктного змісту під час встановлення характеру злочинної діяльності. Отже, встановлення характеру злочинної діяльності вимагає від суб'єктів доказування пізнання типових виявів певних ознак причиново-наслідкових зв'язків формування й розвитку умов та обставин учинення, приховування злочину, здійснення протидії, які в комплексі становлять інформаційне підґрунтя для виявлення, розслідування й розкриття злочинів [12, с. 115].

Для встановлення факту вчинення злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, необхідно дослідити ознаки, які є носіями інформації про обставини й умови вчинення терористичних дій. Зазначене сприяє формулюванню версії про механізм учинення злочину на початковому етапі, визначення методів і способів виявлення, розслідування й розкриття аналізованих кримінально протиправних дій.

Отже, доцільно виокремити найважливіші ознаки, притаманні тероризму, серед яких: суспільна небезпека діяння (кримінальна караність); анонімність дій під час підготовки акцій і широкий розголос їх учинення та результатів; наявність примусу до дій або бездіяльності та залякування населення. Розслідуючи злочини, пов'язані з терористичною діяльністю, у кожному конкретному випадку слід установити ознаки, пов'язані з подією кримінального правопорушення. Наприклад, застосування зброї, учинення вибуху, підпалу чи інших дій, які становили небезпеку для життя чи здоров'я людини або завдання значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії було вчинено з метою порушення громадської безпеки, залякування населення (ч. 1 ст. 258 КК України); публічні заклики до вчинення терористичного акту, розповсюдження, виготовлення або

зберігання матеріалів з такими закликами (ст. 258² КК України); підшукування співучасників (п'яти чи більше осіб) для об'єднання в стійку організацію для спільної терористичної діяльності, детальний розподіл між ними функцій та обов'язків, об'єднання їхніх зусиль, створення плану (ст. 258³ КК України); добровільне передання власних готівкових коштів фізичними особами представникам терористичних та/або сепаратистських організацій; перерахування грошових коштів на рахунки членів терористичних угруповань, їх матеріальне забезпечення особами, що використовують власне службове становище (ст. 285⁵ КК України).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Statistika MVS_2014, Statistika MVS_2015, Statistika MVS_2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/>. – Назва з екрана.
2. Баулін О. В. Обставини, що підлягають встановленню під час досудового розслідування терористичного акту / О. В. Баулін // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2015. – № 4. – С. 28–37.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – Ст. 1370.
4. Вирок Лисичанського міського суду Луганської області від 2 серп. 2016 р. Провадження № 1-кп/415/59/16. Справа № 415/755/15-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>. – Назва з екрана.
5. Малюга Р. В. Кримінальне процесуальне доказування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів у досудовому розслідуванні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Малюга Руслан Вікторович. – Київ, 2015. – 207 с.
6. Белкин Р. С. Теория доказательств в советском уголовном процессе / [Р. С. Белкин, А. И. Винберг, В. Я. Дорохов и др.]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Юрид. лит., 1973. – 736 с.
7. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія / М. Є. Шумило. – Харків : Арсіс, 2001. – 320 с.

8. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 4-е изд. – М. : ИТИ Технологии, 2003. – 1250 с.

9. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 6 т. Т. 4 / В. И. Даль. – М. : АН СССР, 1956. – 574 с.

10. Шамара О. В. Протидія терористичній діяльності (кримінально-правові аспекти) : монографія / О. В. Шамара, О. Ф. Бантишев, Р. Л. Чорний. – Київ : Нац. акад. СБ, 2011. – 160 с.

11. Про боротьбу з тероризмом [Електронний ресурс] : Закон України від 20 берез. 2003 р. № 638-IV. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>. – Назва з екрана.

12. Хаваліц О. В. Використання криміналістично значущих ознак під час виявлення та розслідування злочинів терористичного характеру / О. В. Хаваліц // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – С. 114–118.

REFERENCES

1. Statistika MVS_2014, Statistika MVS_2015, Statistika MVS_2016 (n.d.). *mvs.gov.ua*. Retrieved from <http://www.mvs.gov.ua> [in Ukrainian].

2. Baulin, O.V. (2015). *Obstavyny, shcho pidliahaiut vstanovlenniu pid chas dosudovoho rozsliduvannia terorystychnoho aktu* [Circumstances to be established during the pre-trial investigation of the terrorist act]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy, Scientific Journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 4, 28-37 [in Ukrainian].

3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [The Criminal Procedural Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. *Ofitsiyniy visnyk Ukrainy, Official Bulletin of Ukraine*, 37 [in Ukrainian].

4. Vyrok Lysychanskoho miskoho sudu Luhanskoï oblasti vid 2 serp. 2016 r. [The verdict of the Lisichansk city court of the Lugansk region from August, 2, 2016]. Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua> [in Ukrainian].

5. Malihuha, R.V. (2015). Kryminalne protsesualne dokazuvannia kontrabandy narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rečovyn, ikh analogiv chy prekursoriv abo falsyfikovanykh likarskykh zasobiv u dosudovomu rozsliduvanni [Criminal procedural proof of smuggling of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors or falsified medicines in pre-trial investigation]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

6. Belkyn, R.S., Vynberh, A.Y., & Dorokhov, V.Ya. (et al.). (1973). *Teoriya dokazatelstv v sovetskom uholovnom protsesse* [Theory of Evidence in the Soviet criminal process] (2nd ed., rev.). Moscow: Yuryd. lyt. [in Russian].

7. Shumylo, M.Ye. (2001). *Reabilitatsiia v kryminalnomu protsesi Ukrainy* [Rehabilitation in the criminal process of Ukraine]. Kharkiv: Arsis [in Ukrainian].

8. Ozhegov, S.Y., & Shvedova, N.Yu. (2003). *Tolkovyi slovar russkoho iazyka* [The explanatory dictionary of the living great Russian language] (4th ed.). Moscow: YTY Tekhnolohyy [in Russian].

9. Dal, V.I. (1956). Tolkovy slovar zhyvoho velykorusskoho iazyka [Explanatory dictionary of a living Russian language] (Vols. 6). Moscow: AN SSSR [in Russian].

10. Shamara, O.V., Bantyshev, O.F., & Chornyj, R.L. (2011). Protydiia terorystychniy diialnosti (kryminalno-pravovi aspekty) [Counteracting terrorist activities (criminal legal aspect)]. Kyiv: Nats. akad. SB [in Ukrainian].

11. Zakon Ukrainy Pro borotbu z teroryzmom: vid 20 berez. 2003 r. No. 638-IV [Law of Ukraine on combating terrorism from February 20, 2003, No. 638-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> [in Ukrainian].

12. Khavalits, O.V. (2016). Vykorystannia kryminalistychno znachushchykh oznak pid chas vyjavlennia ta rozsliduvannia zlochniv terorystychnoho kharakteru [Using of forensic significant signs during the detection and investigation of crimes of a terrorist nature]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu, Scientific Bulletin of Kherson State University* [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 03.03.2017

УДК 343.537

Запорожець Р. А. – аспірант наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРИЧИНИ Й УМОВИ ВЧИНЕННЯ ШАХРАЙСТВ У СФЕРІ ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ

Розглянуто причини й умови, що впливають на вчинення шахрайств у сфері іпотечного кредитування. Визначено роль іпотечного кредитування як ключового чинника стимулювання економічного розвитку. Установлено основні групи детермінант, які перешкоджають ефективному функціонуванню вітчизняного ринку іпотечного кредитування, а також створюють умови для вчинення шахрайств.

Ключові слова: детермінанта, шахрайство, іпотечне кредитування, злочинність, банківська сфера.

Питання протидії злочинності у сфері економіки, зокрема різним видам шахрайських дій, набуває актуальності. Шахрайство активно поширюється та постійно набуває нових форм. Якщо раніше переважало шахрайство з використанням різних предметів (карт, наперстків, грошових ляльок), вуличне, дрібне шахрайство, що полягало в обіцянні доставити річ, за яку отримано аванс, виконати роботу тощо, тобто злочинці поклалися на надмірну довірливість, азартність громадян (матеріальний збиток, якого завдавали ці злочини, був порівняно незначний), то нині поширеним стало так зване шахрайство «білих комірців», а суб'єктами вчинення цих злочинів дедалі частіше стають керівники та посадові особи банківських і фінансово-кредитних установ [1, с. 184].

Дослідження причин та умов злочинності є одним з основних та найскладніших завдань кримінології, що завжди привертало увагу науковців. Водночас за допомогою їх виявлення й аналізу можна підвищити ефективність протидії такому негативному явищу, як шахрайство у сфері іпотечного кредитування.

Питання запобігання шахрайству у сфері іпотечного кредитування досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені, серед яких В. Ю. Абрамов, А. І. Долгова, Б. В. Волженкін, Л. Д. Гаухман,

С. Е. Каіржанова, В. Д. Ларичев, О. М. Литвак, С. В. Максимова, А. І. Ольшаний, В. М. Попович, В. П. Ревін, Л. М. Стрельбицька, Г. А. Тосунян, В. В. Черней, С. С. Чернявський, П. С. Яні та ін.

Аналізуючи детермінанти злочинності у сфері іпотечного кредитування, необхідно враховувати, що ці злочини належать до економічних, оскільки зумовлені, передусім, економічними процесами. Водночас будь-яке економічне явище породжує не один соціальний фактор, а низка різноманітних явищ і процесів [2, с. 461], які визначають детермінанти злочинності. Зазначене пов'язано з тим, що соціально-економічні показники в суспільстві в цей період зазнають відхилення від звичайних, чому сприяє стагнація економіки країни й ослаблення ролі держави в розв'язанні соціальних проблем населення.

Ми поділяємо думку С. С. Чернявського, який зауважує, що причинний комплекс злочинності в кредитно-банківській сфері охоплює досить широке коло детермінант як за походженням, так і за механізмом впливу на злочинність [3, с. 31]. Існує чимало факторів, які впливають на неї. Їх умовно можна розподілити на загальні та спеціальні (стосовно сфери банківського кредитування).

Іншу класифікацію детермінант економічних злочинів запропонував О. Г. Кальман, який криміногенні фактори, що є причинами й умовами економічних злочинів, з позиції їх змістової характеристики поєднує в групи: економічні, політико-ідеологічні, соціально-психологічні, правові, організаційно-управлінські та фактори, пов'язані з правоохоронною і правозастосовною діяльністю [4, с. 142]. Ця класифікація загалом деталізує попередню, тому будемо аналізувати детермінанти злочинів у сфері банківського кредитування на підставі першої із запропонованих класифікацій.

Учені-кримінологи визначають такі основні групи чинників, що впливають на криміногенну ситуацію: соціально-економічні, організаційно-управлінські, нормативно-правові [5, с. 493–498; 6, с. 3; 7, с. 167–180; 8, с. 50].

Отже, до загальних факторів, які є підґрунтям для економічної злочинності, належать:

– недоліки правового регулювання економіки та їх вплив на детермінацію економічної злочинності;

– недоліки діяльності правоохоронних і судових органів щодо запобігання та протидії економічній злочинності;

– соціально-психологічні чинники виявів економічної злочинності;

– недоліки державного управління в Україні, що детермінують економічну злочинність.

Соціально-економічними факторами є також чинники політичного змісту, серед яких: брак ефективних політичних гарантій стабільності кредитної політики держави; тривале орієнтування України на зовнішні запозичення; неможливість відповідати за власними зобов'язаннями перед внутрішніми та зовнішніми кредиторами; високий рівень корупції в органах державної влади та місцевого самоврядування, що формують і реалізують кредитну політику, а також в органах управління банківськими установами.

Соціально-економічні причини мають окремий різновид – соціально-психологічні. Соціально-психологічними факторами вчинення шахрайств у сфері іпотечного кредитування є:

– здатність майнових потреб випереджати у своєму розвитку формування економічного підґрунтя для їх задоволення;

– низький рівень дотримання населенням кримінально-правових норм, які встановлюють відповідальність за корисливі злочини загалом і у сфері банківського, іпотечного кредитування зокрема;

– зневажливе ставлення до ймовірності притягнення до кримінальної відповідальності за корисливий злочин;

– критично низький рівень правосвідомості громадян, серед іншого в аспекті визначення меж притягнення до відповідальності за вчинення економічних злочинів;

– брак сучасних традицій чесного підприємництва;

– низький рівень культури кредитування;

– непопулярність статусу добропорядного боржника;

– провокаційна роль держави щодо поширення в суспільній економічній свідомості стереотипів ухиляння її від виконання своїх зобов'язань за боргами;

– створення ілюзії безкарності організацій та осіб, які ухиляються від погашення кредиторської заборгованості;

– високий рівень недовіри до правоохоронних органів, уповноважених захищати законні інтереси кредиторів;

– дефіцит загальнодоступної інформації щодо кредитної історії юридичних і фізичних осіб тощо.

Під час учинення шахрайських злочинів у сфері іпотечного кредитування психологічний фактор поєднується з економічними та політичними детермінантами та ґрунтується на них. Він полягає в упевненості в необмеженості та вседозволеності способів отримання засобів не лише для існування, а й для збагачення, оскільки організувати бізнес, не маючи стартових накопичень, майже неможливо. Молоде покоління бізнесменів віддає перевагу легким і вигідним видам діяльності, досягненню успіху будь-якою ціною.

Етичні фактори – низький рівень культури та свідомості певної частини суспільства, культ збагачення; морально-психологічна криза, яку загострює брак ідеології; прагнення до наживи навіть протиправним шляхом. Тому останніми роками набули поширення випадки співучасті в зазначених злочинах співробітників банківської установи. Злочинці вишукують «слабкий ланцюг» серед співробітників банку, які спеціалізуються на іпотечному кредитуванні, і з їх допомогою шахрайським шляхом отримують кредити. Помітними є деформація ціннісних орієнтирів у значної частини населення, а також визнання як цілком дозволених деяких форм аморального, антисуспільного та злочинного способу життя чи організації комерційної діяльності.

До соціально-економічних детермінант, які сприяють учиненню злочинів у сфері іпотечного кредитування, також належать такі: високий рівень поляризації населення за доходами; бідність населення, яку визначають на підставі вартості фізіологічно необхідного мінімуму майнової забезпеченості; інфляція як процес і результат знецінення коштів – стан гіперінфляції унеможлиблює безконфліктне пристосування населення до умов життя, що безперервно зазнають змін; безробіття та повна незайнятість окремої частини населення держави, що створює підґрунтям для масового здобуття засобів існування протиправним шляхом; надмірний податковий тиск на підприємництво, який спричиняє тінізацію бізнесу [9, с. 108].

Серед організаційно-управлінських чинників шахрайської злочинності у сфері іпотечного кредитування потрібно виокремити такі: низький рівень розкриття корисливих злочинів, передусім тих, які вчинюють шляхом шахрайства; неналагодженість державної системи кримінологічного моніторингу економіки, що має передбачати безперервне спостереження, оцінювання та

прогнозування явищ економіки; функціональні протиріччя між різними підрозділами правоохоронних органів, які протидіють одним і тим самим видам корисливих злочинів.

До цієї групи детермінант також належать технічні передумови вчинення аналізованих видів злочинів, зокрема: недосконалість технічних засобів попередження та запобігання злочинам у сфері банківського кредитування; недоліки в організаційно-технічному забезпеченні механізму негайного реагування на більшість корисливих злочинів; брак спеціальної загальнодержавної автоматичної бази даних щодо корисливих злочинів, яка була б доступна всім працівникам правоохоронних органів; низький рівень взаємодії українських та іноземних правоохоронних структур під час виявлення й розслідування транснаціональних злочинів у зазначеній сфері.

Зауважимо, що головною з-поміж нормативно-правових детермінант є недосконалість законодавчої бази. Нині кредитно-фінансова діяльність банків та інших небанківських фінансових установ урегульована значною кількістю нормативних актів, серед яких закони України «Про банки і банківську діяльність», «Про Національний банк України», «Про іпотеку», «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень», «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати», «Про фінансовий лізинг», Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, постанови Національного банку України тощо. Водночас ці нормативно-правові акти неузгоджені із законами України «Про Національну поліцію», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про Службу безпеки України», «Про прокуратуру», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Державну контрольно-ревізійну службу в Україні» в аспекті надання інформації про фінансові операції установ та клієнтів кредитно-фінансової системи.

Окрім того, вчиненню шахрайських злочинів у сфері іпотечного кредитування сприяють:

– наявність прогалин і протиріч у фінансовому, податковому, бюджетному, валютному законодавстві щодо регулювання економічних відносин;

– неналежний рівень офіційного тлумачення кримінально-правових норм стосовно відповідальності за завдання

матеріальних збитків унаслідок учинення шахрайських злочинів у сфері банківського кредитування;

– невинуватено м'яке покарання за певні корисливі злочини економічної спрямованості, зокрема й у сфері банківського іпотечного кредитування, що унеможлиблює ефективну протидію їм на стадії підготовки (у зв'язку з тим, що готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності). Наприклад, підготовка до вчинення злочину, передбаченого ст. 222 Кримінального кодексу України «Шахрайство з фінансовими ресурсами»;

– невизначеність санкцій низки норм щодо відповідальності за злочини у сфері банківського кредитування, що позбавляє винних та осіб, які застосовують правові норми, можливості визначити суспільну небезпечність злочинів;

– термінологічна неузгодженість кримінального та цивільного законодавства щодо визначення бланкетних ознак окремих видів злочинів;

– брак ефективного правового регулювання кримінальної відповідальності юридичних осіб за злочини, вчинені у сфері банківського кредитування.

До правових детермінант належать також конкуренція кримінально-правових норм, що регулюють відповідальність за злочини у сфері іпотечного кредитування, та недооцінювання з боку законодавця суспільної небезпечності шахрайських злочинів у цій сфері (зокрема організованих) тощо.

3-поміж спеціальних факторів, які безпосередньо впливають на сферу іпотечного кредитування, виокремлено такі, що залежать від банківських установ, і ті, які залежать від правоохоронних органів.

До спеціальних детермінант, визначених діяльністю банківських і небанківських фінансових установ, зараховуємо такі: неефективна організація роботи банків з населенням у сфері іпотечного кредитування; намагання отримати якомога більше прибутку, що не дає змоги вивчати на належному рівні платоспроможність кожного клієнта; несформованість професійних навичок у значної частини банківського персоналу, неухважність банківських співробітників під час оформлення кредитів. Зокрема, замало уваги приділяють під час надання коштів за кредитними картами перевірі строку їх дії, номерів за «Стоп-аркушем» з метою

встановлення ознак підроблення картки або її пошкоджень, наявності підпису на зворотному боці тощо). Під час оформлення експрес-кредиту скорочена форма оцінювання позичальника не забезпечує якісного аналізу інформації щодо останнього. Внаслідок цього непоодинокими стали випадки надання кредиту неблагонадійним і неплатоспроможним клієнтам з підробленими документами; брак повної інформації щодо умов кредитування – банківські установи не завжди надають позичальнику вичерпну інформацію щодо умов кредитування та стосовно всіх платежів за кредитом. На початковому етапі від клієнта досить часто приховують частину умов укладення кредитного договору. Отже, реальні витрати споживач може оцінити лише після першої сплати за іпотечним кредитом, тому деякі клієнти не мають можливості передбачити всі видатки.

З іншого боку, до спеціальних детермінант злочинності у сфері іпотечного кредитування належать ті, які виникають унаслідок діяльності працівників правоохоронних органів, а саме: дефіцит кадрового забезпечення в органах та підрозділах, які здійснюють протидію економічним злочинам, зокрема й у сфері іпотечного кредитування; відсутність можливості безперешкодного доступу правоохоронних органів до відомостей, які становлять комерційну та банківську таємницю, до інформації щодо учасників ринку цінних паперів й осіб, які отримують великі кредити під заставу; дефіцит вискоєфективних технологій розслідування нових видів злочинів у сфері банківського кредитування. Здебільшого розслідування зазначеної категорії злочинів звичайними методами не забезпечує виявлення необхідних доказів вини особи, яка вчинила цей злочин. Також зі співробітниками банку, які звільняються не проводять належної роботи, попри те, що вони можуть взяти із собою бланки документів, дублікати печаток, комп'ютерну інформацію, яка становить банківську таємницю. З огляду на це, виникає реальна можливість з корисливою метою оформити підроблені документи на отримання кредиту.

Спеціальними детермінантами також є організаційні й організаційно-технічні чинники: брак загальнодержавного банку даних щодо потенційних позичальників, відомості якого були б загальнодоступними; відсутність державної інформаційної мережі, інтегрованої в міжнародну мережу, що забезпечує універсальний контроль за підозрілими угодами, зокрема

фінансовими операціями; низька ефективність правозастосовної практики органів, які забезпечують виконання судових рішень щодо боржників; критично низький рівень виявлення фактів протиправного отримання кредитів, завдання майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою за відсутності ознак привласнення; низька ефективність офіційного моніторингу (кримінально-статистичного спостереження, аналізу та прогнозування) злочинності в банківській сфері; низька ефективність планування протидії кредитним злочинам. Технічними факторами, які сприяють учиненню злочинів у сфері банківського кредитування, є недосконалість технічних засобів, що можуть сприяти запобіганню корисному заволодінню кредитними коштами шляхом визначення підроблення документів, а також відсутність централізованого комп'ютерного зв'язку між правоохоронними органами та банками, який надає можливість вчасно забезпечити банки інформацією щодо можливих шахрайських дій у сфері іпотечного кредитування.

Отже, до причин та умов вчинення шахрайства у сфері іпотечного кредитування належать такі: нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин і сформувати цивілізовану соціально орієнтовану ринкову систему господарювання; провокаційна роль держави в зміцненні в суспільній економічній свідомості стереотипів ухилення від виконання власних зобов'язань за боргами тощо; відставання законодавчого забезпечення протидії корисливим злочинам (протидія корупції, організованю злочинності, інформаційні системи та захист інформації); корупція в органах влади, правоохоронних органах, кредитній системі; правовий нігілізм у суспільстві; невідповідність населення і суб'єктів господарювання до цивілізованої та законотворчої діяльності в умовах ринкових відносин, які перебувають на стадії формування; наявність феномену байдужого, індивідуального ставлення суспільства до економічної злочинності; низька ефективність роботи органів контролю; недоліки в діяльності правоохоронних органів; недостатня кваліфікація працівників правоохоронних і судових органів; брак загальнодоступного державного банку даних щодо потенційних кредиторів та позичальників; відсутність державної інформаційної мережі, інтегрованої в міжнародну мережу, яка забезпечувала б універсальний контроль за підозрілими угодами,

зокрема за фінансовими операціями тощо; вразливість кредитної діяльності у контексті криміналізації [9, с. 109].

Комплекс зазначених вище узагальнених детермінант, які притаманні не лише злочинам у сфері банківського іпотечного кредитування, а й економічним злочинам загалом, забезпечує відносну легкість їх учинення та нівелює психологічні перешкоди в потенційних правопорушників.

Банківська сфера тісно пов'язана з економічною, політичною та правовою. Кожна з них потребує фінансування, яке здійснюють банківські установи. До того ж, джерелом формування прибутку кредитних установ є рух грошових коштів від одних суб'єктів до інших, який відбувається за допомогою банків. Саме тому тісний зв'язок з різними соціальними сферами є необхідною умовою банківської діяльності. Так, для шахрайства у сфері іпотечного кредитування характерний її інтенсивний розвиток під впливом різноманітних соціальних факторів.

До основних морально-спонукальних причин злочинів у сфері іпотечного кредитування належать: бажання зберегти позитивний імідж кредитної установи та намагання залучити нових клієнтів; зневіра щодо ефективної діяльності правоохоронних органів; перешкоджання втручанням правоохоронних органів у господарську діяльність кредитних організацій, якщо її здійснюють нелегально; злочинна діяльність працівників кредитних установ, які виконують організаційно-розпорядчі й адміністративно-господарські обов'язки.

Загострення криміногенної обстановки у сфері банківського кредитування спричиняють обставини, що стосуються функціонування банківської системи загалом. Детермінанти цього виду злочинів можна умовно розподілити на дві групи. До першої зараховуємо чинники загальносоціального рівня, що акумулюють усі недоліки і прорахунки соціальної та економічної політики, організації управління народним господарством, функціонування органів влади й управління, а до другої – фактори, зумовлені специфікою діяльності власне банківської системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тараненко Ю. О. Окремі види правопорушень у фінансово-кредитній галузі України / Ю. О. Тараненко, І. Г. Андрущенко, О. П. Дзісяк // Право і безпека. – 2006. – № 5 (3). – С. 184–186.
2. Бойко А. Економічна злочинність як соціальне явище / А. Бойко // Вісник Львівського університету. – 2002. – Вип. 37. – С. 461–466. – (Серія «Юридична»).
3. Чернявський С. С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чернявський Сергій Сергійович. – Київ, 2001. – 309 с.
4. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: Теоретичні та прикладні проблеми попередження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Кальман Олександр Григорович. – Харків, 2004. – 431 с.
5. Криминологія : учеб. для юрид. вузов / под ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА–ИНФРА, 1999. – 784 с.
6. Проблеми боротьби зі злочинами, що скоюються з використанням банківської системи // Інформаційний бюлетень МВС України / Українська академія внутрішніх справ. – Київ, 1994. – 32 с.
7. Попович В. М. Правові основи банківської справи та її захист від злочинних посягань : настільна книга з питань банківської та підприємницької економічної безпеки / В. М. Попович. – Київ : Дія-плюс, 1995. – 325 с.
8. Тосунян Г. А. Защита банковской деятельности: уголовно-правовой аспект / Г. А. Тосунян // Государство и право. – 1995. – № 3. – С. 49–56.
9. Паламар Л. Усунення умов, що сприяють учиненню злочинів, пов'язаних із незаконним отриманням банківських кредитів / Л. Паламар // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 3 (183). – С. 106–109.

REFERENCES

1. Taranenko, Yu.O., Andruschenko, I.H., & Dzisiak, O.P. (2006). Okremi vydy pravoporushen u finansovo-kredytniy haluzi Ukrainy [Certain types of offenses in the financial and credit sphere of Ukraine]. *Pravo i bezpeka, Law and security*, 5, 184-186 [in Ukrainian].

2. Bojko, A. (2002). Ekonomichna zlochynnist iak sotsialne iavlyshche [Economic crime as a social phenomenon]. *Visnyk Lvivskoho universytetu, Bulletin of the University of Lviv*, 37, 461-466 [in Ukrainian].
3. Cherniavskiy, S.S. (2001). Metodyka rozsliduvannya zlochyniv u sferi bankivskoho kredyтування [The methodology of investigating crimes in the sphere of bank lending]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Kalman, O.H. (2004). Zlochynnist u sferi ekonomiky Ukrainy: Teoretychni ta prykladni problemy poperedzhennia [Crime in the sphere of the economy of Ukraine: Theoretical and applied problems of prevention]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
5. Dolhova, A.I. (1999). *Krymynolohiya [Criminology]*. Moscow: NORMA-INFRA [in Russian].
6. Problemy borotby zi zlochynamy, shcho skoiuiuetsia z vykorystanniam bankivskoi systemy [Problems of combating crimes that are committed using the banking system]. 1994. *Informatsijnyj biuletен MVS Ukrainy, Newsletter of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine*. Kyiv: Ukrainska akademiia vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].
7. Popovych, V.M. (1995). *Pravovi osnovy bankivskoi spravy ta ii zakhyst vid zlochynnykh posiahan [Legal basis of banking and its protection from criminal encroachment]*. Kyiv: Diia-plus [in Ukrainian].
8. Tosunian, H.A. (1995). Zashchyta bankovskoj deiatelnosti: uholovno-pravovoj aspekt [Protection of Banking Activities: Criminal-Legal Aspect]. *Hosudarstvo i pravo, State and Law*, 3, 49-56 [in Russian].
9. Palamar, L. (2011). Usunennia umov, shcho spryiaut uchynnenniu zlochyniv, poviazanykh iz nezakonnym otrymanniam bankivskykh kredytiv [Elimination of conditions conducive to the commission of crimes associated with the illegal receipt of bank loans]. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo, Business Economy and Law*, 3, 106-109 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 19.01.2017

UDC 343.147:351.74

Heikillia Ya. – Senior Detective Constable, Oulu Police Department, Finland;

Karlsson P. – Detective Chief Inspector, NBI Finland;

Varzhos P. – Senior Adviser on Forensic Identification, EUAM Ukraine, Finland

FIRST PATROL ON THE CRIME SCENE

In the article analyzed and grounded the necessity of grant to the patrol policemen of certain plenary powers - realization of primary review of place of crime and use basic technical and forensic methods immediately after arrival. It is advisable to extend the competence of the patrol, which first arrive on the place of crime (identification and marking of evidence, taking pictures and video, etc.). The main approaches to the optimization of these procedures is to organize specialized training for police officers patrol and consolidate these initiatives at the legislative level.

Keywords: police patrol, crime scene, forensic examination, evidence, investigate the crime.

In this article I open up the concept of the first patrol on the crime scene. This idea is strongly linked to the criminal investigation and forensics as a way of thinking and doing things.

When I started my police studies about eighteen years ago in police school, Tampere, Finland, we students were learnt from the very beginning that after graduating we must be able to do all kind of police work. This meant that we were learnt basic police work but also forensics, photographing, making notes and sketches about the crime scene and naturally also criminal investigation and interviews. So, when graduating after the two and half year of education, all of us had a basic knowledge about police work, including forensics and crime investigation.

Later on, when working as uniformed police in the police district located in a rural area, it happened sometimes that I and my colleague were the only police patrol on duty. Quite often, when coming to the crime scene we were not only trying to find and take the perpetrator in the custody, but we also made some basic forensic

investigation. For example, in one domestic violence case we were collecting DNA-samples from blood strains, photographed the victim and her injuries, the perpetrator and after labeling all the traces of the crime with number tags, we photographed the crime scene. From the very beginning it was obvious that we will do the forensic investigation in this case, even though the victim had serious injuries so it was a question about a serious crime. At the time the nearest forensic unit was about 130 km away from the crime scene. Since we had the knowledge and the necessary equipment to make those forensic actions needed on the crime scene, we did it.

Efficiency and economy. If we had used the forensic unit in this above mentioned case, how costly would have it been? The forensic unit works also at least in patrol of two officers, so let us do some basic calculations. First, travelling to the crime scene and back would have been totally 260 km. It was winter and roads were icy, so it would have taken at least 1 h 30 min for one direction, totally 3 hours to the crime scene and back. Since there is two officers in the patrol, that would have meant totally 6 hours of work only for travelling. Then, actions on the crime scene would have taken at least one hour in this case, again multiplied with two. Totally, by doing basic forensic actions on the crime scene, our patrol was able to save eight hours of forensic unit work plus fuel costs for the vehicle.

Someone may find these calculations quite unimportant or irrelevant in the big scene, but I think this is not the case. Actually, if you put these calculations in to the big picture, and think how many crime scenes can be investigated with basic forensic tools and methods, the number is quite high. It is cost effective to leave more complex crime scenes to the special forensic unit and let the police patrol to deal with less complex crime scenes, when they have knowledge and tools to deal with it.

Of course, the principle is that you cannot put the price tag on the justice. Another thing is that cost efficiency and effective way to do things is one crucial factor if the organization wants to survive in the situation where the costs are increasing and economical resources are decreasing. This is a case in many police organizations around the world. Everyone is responsible on doing things right and still economically but the guide lines are defined on managerial level so this is also a question of good leadership.

About the crime investigation

Crime investigation in whole, including forensic investigation, is aiming to one thing; to reconstruct the circumstances in the act of crime. As it mentioned in the literature «It is a probing from the known to the unknown, backward in time, and its goal is to determine truth as far as it can be discovered in any post-factum inquiry» (Weston et al p. 1).

The idea of first patrol in the crime scene fits to this because in most of the cases the uniformed police are among the first ones in the crime scene. This means that they can see the physical evidence, traces of crime, and people on the spot i.e. they get to know the circumstances on the crime scene much better than anyone else arriving to the scene after them. In other words, in time line they are closer to the actual time of crime than other authorities arriving after them. The closer one is to the actual time of crime at the spot, more intact the crime scene is and this gives more opportunities to find traces and physical evidence relevant to the crime investigation.

This is the reason why these units should have capability to perform basic forensic procedures. If these units have basic education about forensic and crime investigation, they are able to think and observe the crime scene also from the forensic point of view. This means that they are able to discover important pieces of physical evidence or traces and collect or protect them properly. Since the electronic equipment like cameras and video cameras are relatively cheap, it is possible that first patrol can also take first pictures and videos from the crime scene. In addition to that, in some countries police uses so called body cams, small camera worn in uniform and taking video while police is working and this video can later be used as evidence if needed.

How to enable the idea of using first patrol on the crime scene to forensic purposes?

To enable single uniformed police officer to practice simple forensic methods requires training and the change of attitude. Training is simple to organize. I will not give any recommendations how to do that, it can vary a lot, possibilities are different in different places but I think that about 40 hours including theory and active training can give a good basic knowledge about the basics of forensics to the officer who has

never been trained to it. It is important to know how to do some basic evidence collection but as important is to have a forensic way of thinking when entering to the crime scene.

The change of attitude is more complex. Since this is an organizational decision, supervisors and chiefs must support the idea. Only after that it is possible to implement this way of working. Another challenge is the employees. How do they feel if they must do something new?

As always, some think it is quite ok with them, and they can be even satisfied when getting more responsibility. Some can think that it does not matter to them and some may think that they do not like the idea at all. It is always an organizational question how to lead and manage the change, I will not take any stand on that.

First patrol actions on the crime scene. Like I mentioned in the beginning, my intention is not to give a lecture how things must be done, there is too much variables around, starting from how the police studies are organized, organizational history, legislation, tradition and way to do things, just to mention few of those. Apart from this, the crime scenes themselves vary a lot as well as the actions needed. Never the less, there are some basic elements to think about what to do when entering the crime scene:

1) Save lives and prevent any further damage to the health and property.

Saving lives is always the priority number one, after that come actions to save property. If there are paramedics and/or rescue units at the scene, there will do their work and police can cooperate if needed and take care about the police work at the scene.

2) Secure the crime scene.

Close the access to the crime scene wide enough. Do not let any unauthorized persons to enter to the scene and spoil the traces or contaminate them. This includes police officers too, no unnecessary entering to the crime scene, this can cause contamination to the evidence material.

3) Identify persons at the crime scene and write down their contact details.

This is almost too obvious, that's why it sometimes happens that some persons are not identified or contact details are not written down.

It is a huge advantage to the investigation if the investigator has the information of all persons on the scene at the time of the crime.

4) Identify and collect or protect physical evidence.

Sometimes it is important to collect evidence as quickly as possible. For example, tire marks on the muddy road can easily disappear if it rains. If the patrol has the knowledge and the equipment to collect the evidence that's good, if not they should at least take some actions to protect the traces until the forensics arrive. This will not happen if they have no training and ability to consider scene also in forensic point of view. Remember the protective clothing, at least clothes and shoe protection should be found in patrol car.

5) Take photos or video of the crime scene.

If nothing else, this is something to be done. Sometimes there is a need to change the crime scene, or the scene of the traffic accident, so only way to reconstruct the scene somehow is to use photographs or video taken from the scene.

Afterword. I hope the reader has got the basic knowledge about the idea first patrol on the crime scene. This idea is not a new one, but I have been able to see it's benefits in every day work during my career. In police work we are fighting together the crime and preliminary investigation starts from the actions of the first patrol on the crime scene. Of course, the special skills are needed, this is true, but if all the actors on the crime scene have some basic knowledge about the forensics, this can have a good impact to the quality of whole preliminary investigation.

REFERENCES

1. Weston, Paul B., Wells, Kenneth M. (1990). *Criminal Investigation Basic Perspectives*. London: London Prentice-Hall International Ltd.

Стаття надійшла до редколегії 26.01.2017

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

УДК 351.743:351.761.3:343.976

Стрільців О. М. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач наукової лабораторії з проблем кримінальної поліції навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ;
Полях А. М. – кандидат юридичних наук, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПОЛІЦІЇ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЩОДО ПРОТИДІЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ

Запропоновано механізм співпраці органів поліції з громадськими організаціями з метою протидії наркозлочинності. Визначено його складові, серед яких: підписання відповідних угод між органами поліції та громадськими організаціями; визначення з обох сторін відповідальних за координацію та співробітництво; підвищення рівня професійної підготовки сторін із питань взаємодії; налагодження механізму перенаправлення; залучення поліцейськими та громадськими організаціями наркозалежних до послуг із профілактики, діагностування та лікування; розроблення зворотного зв'язку. Доведено, що впровадження цього механізму надасть можливість не лише знизити рівень наркозлочинності в районі (місті) внаслідок залучення значної кількості наркозалежних до профілактичних програм, а й поліпшити стан епідеміологічної обстановки.

Ключові слова: наркозлочинність, наркотики, органи поліції, перенаправлення, громадська організація, запобігання.

Зміни в економічній, політичній, духовній сферах сучасного українського соціуму закономірно позначаються на процесі

формування нових відносин між державою, її інституціями та громадянським суспільством. Передумовою цього процесу також є необхідність розроблення правоохоронцями нових механізмів протидії поширенню наркоманії та наркозлочинності із широким залученням громадськості. Одним із таких механізмів є перенаправлення поліцейськими затриманих за незаконні дії з наркотиками осіб, які мають наркотичну залежність, до відповідних громадських організацій, що надають соціальну та медичну допомогу, а також реалізують програми щодо зменшення шкоди від немедичного вживання наркотиків.

Зазначений механізм співпраці поліції та громадських організацій успішно впроваджено в таких країнах, як Велика Британія, Нідерланди, Португалія, Сполучені Штати Америки, Республіка Чехія тощо [1]. Водночас у нашій державі його лише починають практикувати на рівні пілотних проєктів [2]. Нагальність визначення шляхів реалізації механізму перенаправлення затриманих наркозалежних у нашій державі зумовлює актуальність цієї статті.

Різні аспекти взаємодії органів поліції та громадськості у сфері протидії правопорушенням певною мірою висвітлено в наукових працях В. Б. Авер'янова, О. Б. Андреевої, О. М. Бандурки, В. М. Бєсчасного, Ю. П. Битяка, І. П. Голосніченка, Г. В. Гребенькова, Є. В. Додіна, Р. М. Кацуби, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, І. М. Копотуна, О. В. Кузьменко, Н. В. Кулакової, В. І. Московця, Ю. С. Назара, В. І. Олефіра, О. І. Остапенка, В. М. Плішкіна, В. Т. Томіна, Х. П. Ярмакі та ін.

У контексті взаємодії у сфері протидії наркозлочинності окреслене питання було розглянуто в дослідженнях В. В. Василевича, О. М. Джужі, А. П. Закалюка, Д. Й. Никифорчука, Е. В. Расюка, В. А. Тимошенка та ін.

Аспекти взаємодії правоохоронців і громадських організацій щодо перенаправлення затриманих за незаконні дії наркозалежних розкрито в наукових розвідках Г. В. Шевчука [3]. Водночас запропонована ним концепція є неконкретизованою та недостатньо обґрунтованою.

Метою статті є висвітлення механізму перенаправлення органами поліції затриманих за незаконні дії наркозалежних осіб до громадських організацій, які надають соціальну та медичну

допомогу, а також реалізують програми зі зменшення шкоди від немедичного вживання наркотиків.

У ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію» [4] визначено, що своєю діяльністю поліція здійснює в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами і громадськими організаціями на засадах партнерства, вона спрямована на задоволення їхніх потреб. Такою має бути і діяльність у сфері протидії наркозлочинності, зокрема з активним залученням різних верств населення та громадських організацій, які надають соціальну й медичну допомогу, а також реалізують програми зі зменшення шкоди від немедичного вживання наркотиків.

Підґрунтям цієї співпраці мають стати угоди, договори, меморандуми між громадськими організаціями і територіальними органами поліції. Поділяючи позицію Г. В. Шевчука [5], зазначимо, що предметом таких угод можуть бути: діяльність, спрямована на сприяння поширенню послуг програм зі зменшення шкоди від немедичного вживання наркотиків; побудова відносин на підставі рівності, чесного партнерства та захисту інтересів один одного; забезпечення захисту прав і законних інтересів вразливих верств населення. Також у цих документах бажано зазначити проекти, які будуть реалізовувати громадські організації, передбачивши відповідні права й обов'язки сторін.

В угоді доцільно визначити умови конфіденційності працівників громадських організацій під час роботи зі споживачами наркотиків. Зокрема, сторонам (передусім поліції) заборонено у власних інтересах або в інтересах інших осіб поширювати будь-яку інформацію, що визнана конфіденційною за письмовим зверненням однієї зі сторін. Однозначно конфіденційною (навіть без відповідного звернення) є інформація, що стосується осіб, робіт, методів, знань, ідей, матеріалів, пов'язаних із діяльністю сторін, і яку не використовують публічно, зокрема інформація щодо фінансового стану сторін та їх відносин з іншими фізичними та юридичними особами. Водночас угода має встановлювати основні принципи взаємодії (повага прав учасників угоди, обов'язкове консультування сторін під час вирішення проблемних питань тощо) [6, с. 46–55].

Також у межах угод сторони можуть складати й затверджувати відповідні плани спільних дій, які передбачатимуть заходи щодо зниження ризиків інфікування ВІЛ/СНІДом,

вірусними гепатитами, туберкульозом, іншими соціально небезпечими хворобами та профілактики їх поширення.

Іншою складовою співпраці поліції та громадських організацій є визначення відповідальних за координацію та співробітництво осіб чи підрозділів як з боку правоохоронців, так і численних громадських організацій чи інших установ – учасників профілактичних програм, а також налагодження подальшої міжвідомчої взаємодії. Якщо в районі (місті) наявна значна кількість організацій та установ, які надають соціальну та медичну допомогу й інші послуги наркозалежним, необхідно визначити координаційний центр, до якого поліцейські будуть першочергово перенаправляти зазначених осіб. Такі центри повинні бути готові надавати відповідну допомогу на постійній основі, навіть цілодобово.

Наступним кроком має стати підвищення професійної підготовки сторін щодо взаємодії. Для працівників поліції проводять інструктивно-методичні заняття з питань профілактики ВІЛ/СНІДу, вірусних гепатитів та інших соціально небезпечних хвороб; правил поведіння з наркозалежними під час їх затримання та спілкування з ними; дотримання прав людини під час роботи з особами, які належать до груп ризику; вивчення систем перенаправлення наркозалежних у разі їх затримання. Відповідно, представники громадських організацій повинні навчатися співпрацювати з поліцейськими, опановуючи засади юриспруденції.

Перенаправлення поліцейськими затриманих наркозалежних до відповідних громадських організацій також має певні особливості. Об'єктом цих дій можуть бути наркозалежні особи як затримані за вчинення злочину, так і виявлені під час оперативно-профілактичних рейдів чи відпрацювань (на вулиці, у житлових приміщеннях, на горищах, у підвалах тощо).

Доцільно визначити громадську організацію (одну чи декілька) або медичний заклад (надалі – координаційний центр), куди поліцейські будуть перенаправляти наркозалежних. Зазначені громадські організації мають ініціювати створення групи самопомоги для наркозалежних і групи допомоги для співзалежних осіб, проводити групові сесії з арт-терапії, тренінги впевненої поведінки, тренінги профілактики зриву тощо. Можливим є надання інших видів послуг: обстеження на ВІЛ/СНІД та інші небезпечні хвороби, надання юридичних

консультацій тощо. На координаційний центр покладено здійснення контролю та обліку результатів надання допомоги, узагальнення їх і за потреби – координування подальшого лікування чи надання інших видів допомоги наркозалежному.

Важливе значення в механізмі перенаправлення зазначених осіб має процедура їх залучення до послуг щодо профілактики, діагностування та лікування. У цьому напрямі є декілька алгоритмів, один із них апробований у межах пілотних проектів [2].

Так, у разі затримання (виявлення) працівником поліції особи, відповідні риси якої свідчать про можливе вживання наркотиків, слід шляхом бесіди чи перевірки за наявними обліками органу поліції встановити її особу та місце мешкання, сімейний стан, рід занять, місце роботи (навчання), відомості про судимість, які наркотики та протягом якого часу вживала, чи перебувала раніше на лікуванні, де, коли, причини, що спонукали її до вживання наркотиків, наявність бажання пройти лікування й отримати психологічну допомогу від відповідних фахівців. У разі підтвердження в особи статусу споживача наркотиків, їй пропонують допомогу (медичну, соціальну, реабілітаційну, юридичну тощо). Якщо така особа дала згоду, працівники поліції можуть доставити її до координаційного центру, де залежно від її стану чи потреб вирішують питання щодо залишення особи в цій установі (для лікування від ВІЛ/СНІДу чи інших захворювань, здійснення детоксикації та подальшого лікування, зокрема шляхом замісної підтримувальної терапії, соціального супроводу, психологічної підтримки після курсу реабілітації, консультування з питань ВІЛ/СНІДу, надання допомоги з працевлаштування, відновлення документів, юридичної допомоги тощо) або її подальшого перенаправлення до іншої установи чи організації (залежно від профілю чи місцезнаходження).

Важливою функцією координаційного центру має бути встановлення зворотного зв'язку з органом поліції. Зокрема, він може щомісячно надавати звіти за погодженою сторонами формою, де зазначати кількість осіб, які:

- були направлені (доставлені) до координаційного центру;
- скористалися допомогою (якою саме);

– залишилися в цьому центрі або направлені до інших установ чи організацій (з метою лікування, реабілітації, надання соціальної чи юридичної допомоги);

– пройшли лікування як у координаційному центрі, так і в інших установах та організаціях;

– нині проходять лікування, реабілітацію тощо;

– відмовилися від лікування (імовірні причини).

Отримана інформація надасть можливість проаналізувати результативність ужитих правоохоронцями антинаркотичних заходів для подальшого коригування напрямів цієї діяльності.

Таким чином, працівники поліції, активно співпрацюючи з громадськими організаціями, здійснюють індивідуальну профілактику наркозалежних, причетних до незаконного обігу наркотиків. Плідній співпраці в цьому напрямі сприятиме проведення принаймні двічі на рік спільних заходів з обговорення нагальних проблем зазначеної сфери.

Упровадження запропонованого механізму взаємодії органів поліції та громадських організацій дасть змогу:

– поліпшити стан криміногенної ситуації в районі (місті), зокрема завдяки залученню значної частки наркозалежних осіб до профілактичних програм;

– охопити значну частину наркозалежних інформуванням і подальшим перенаправленням з метою залучення до системи послуг профілактики, діагностування та лікування не лише від наркоманії, а й супутніх хвороб (ВІЛ/СНІДу, вірусних гепатитів, туберкульозу тощо);

– зниження ризиків зараження працівників поліції під час виконання службових обов'язків ВІЛ/СНІДом, вірусними гепатитами, туберкульозом тощо;

– покращити стан загальної епідеміологічної обстановки в районі (місті);

– налагодити тісну співпрацю працівників поліції та громадських організацій, підвищити рівень довіри до правоохоронних органів, що стане передумовою для реалізації інших спільних проєктів [3, с. 166–171].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Огляд програм взаємодії поліції з населенням (поліцейська діяльність, орієнтована на громадськість) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.khivr.kharkov.ua. – Назва з екрана.
2. Аналітичний звіт щодо результатів реалізації пілотних проєктів по взаємодії поліції з організаціями громадянського суспільства у сфері протидії поширенню ВІЛ-інфекції/СНІДу / Управління ООН з наркотиків та злочинності ; Агенство США з міжнародного розвитку. – Київ, 2016. – 88 с.
3. Шевчук Г. В. Адміністративно-правова протидія міліцією незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Шевчук Геннадій Вадимович. – Київ, 2013. – 278 с.
4. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379.
5. Шевчук Г. В. Правові напрями вдосконалення адміністративно-попереджувальних заходів у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів / Г. В. Шевчук // Економіка. Фінанси. Право. – 2010. – № 8. – С. 34–36.
6. Питання сучасної наркополітики України: права людини та доступ до лікування / [А. П. Толопіло, С. П. Швець, О. М. Стрільців та ін.]. – Харків : Права людини, 2012. – 94 с.

REFERENCES

1. Ohliad prohram vzaiemodii politsii z naselenniam (politsejska diialnist, orientovana na hromadskist) [Overview of police-community interaction programs (public-oriented policing)]. (n.d.). *khivr.kharkov.ua*. Retrieved from <http://www.khivr.kharkov.ua> [in Ukrainian].
2. *Analitychnyi zvit shchodo rezultativ realizatsii pilotnykh proektiv po vzaiemodii politsii z orhanizatsiiamy hromadianskoho suspilstva u sferi protydii poshyrenniu VIL-infektsii/SNIDu* [An analytical report on the results of the implementation of pilot projects on police interaction with civil society organizations in the field of combating the spread of HIV/AIDS]. (2016). Kyiv [in Ukrainian].
3. Shevchuk, H.V. (2013). *Administratyvno-pravova protydii militsiiei nezakonnomu obihu narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rehovyn ta prekursoriv* [Administrative and legal counteraction by the police to illicit trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances and precursors]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy Pro Natsionalnu politsiiu: vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine on the National police from July 2, 2015, No. 580-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 40-41 [in Ukrainian].

5. Shevchuk, H.V. (2010). Pravovi napriamy vdoskonalennia administratyvno-poperedzhuvalnykh zakhodiv u sferi protydii nezakonnomu obihu narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rečovyn ta prekursoriv [Legal directions of improving administrative and preventive measures in the sphere of counteraction to illegal circulation of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors]. *Ekonomika. Finansy. Pravo, Economics. Finance. Right*, 8, 34-36. [in Ukrainian].

6. Tolopilo, A.P., Shvets, S.P., & Striltsiv, O.M. (et al.). (2012). *Pytannia suchasnoi narkopolityky Ukrainy: prava liudyny ta dostup do likuvannia [Issues of modern drug policy in Ukraine: human rights and access to treatment]*. Kharkiv: Prava liudyny [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2017

УДК 343.139:343.163

Рогатюк І. В. – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник, заслужений юрист України, старший викладач відділу підготовки прокурорів з нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство Національної академії прокуратури України, м. Київ

ПІДТРИМАННЯ ПРОКУРОРОМ ПУБЛІЧНОГО ОБВИНУВАННЯ В СУДІ: ПРОЦЕСУАЛЬНА ТАКТИКА В НЕСТАНДАРТНИХ УМОВАХ

Розглянуто питання підтримання прокурором публічного обвинувачення в суді. Обґрунтовано необхідність розроблення процесуальної тактики сторони обвинувачення в нестандартних умовах. Наведено приклади збирання та перевірки доказів прокурором у судовому засіданні.

Ключові слова: прокурор, публічне обвинувачення, докази, процесуальна тактика, змагальність, суд.

Попередні наукові розробки поняття державного обвинувачення відображено в п. 3 ст. 3 чинного Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, де визначено державне обвинувачення як процесуальну діяльність прокурора, що полягає в доведенні перед судом обвинувачення для забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Досліджуючи питання участі прокурора в судовому розгляді в суді першої інстанції, доцільно наголосити, що важливим аспектом організаційного забезпечення підтримання публічного обвинувачення в суді є належна підготовка прокурора. Вона передбачає планування цієї діяльності, тобто розумовий процес, спрямований на вивчення кримінального провадження та визначення алгоритму дій, а також оптимальних способів їх реалізації.

Із цього приводу В. І. Басков зазначає, що підготовка прокурора до судового розгляду має низку індивідуальних

аспектів, зумовлених особистісними рисами обвинувача, зокрема пам'яттю, спроможністю аналізувати, логічно мислити та прогнозувати [1]. Застосування публічним обвинувачем певної методики вивчення матеріалів провадження дасть йому змогу впродовж максимально стислих строків підготуватися до судового процесу.

Підготовка прокурора до підтримання публічного обвинувачення в суді передбачає: аналіз інформації, отриманої під час вивчення кримінального провадження; визначення кола та послідовності питань, які підлягають з'ясуванню під час розгляду в суді; планування судових дій, спрямованих на збирання й перевірку доказів, що підтверджують версію обвинувачення; розроблення тактики підтримання публічного обвинувачення.

Надзвичайно важливим на стадії досудової підготовки є прогнозування можливих ситуацій, які можуть виникнути під час судового розгляду. Це надає прокурору можливість активно впливати на перебіг судового процесу, домагаючись установаження істини.

Завдання публічного обвинувача значно ускладнюються, коли в суді виникають ситуації, вирішення яких залежить від нових, іноді неординарних для прокурора обставин. Такі ситуації можуть бути спричинені: наявністю прогалин досудового слідства, суперечностями доказів, які неможливо усунути; висуненням нової версії подій або суттєвою зміною показань допитуваних осіб; заявою підсудного про застосування недозволених методів слідства, за допомогою яких збирали докази; необхідністю зміни публічного обвинувачення в судовому засіданні або відмовою від публічного обвинувачення; заявленням клопотань особами, які мають право на забезпечення безпеки, про надання їм захисту, зміною заходів безпеки або скасуванням заходів безпеки; заявленнями інших клопотань учасниками процесу, що ускладнюють позицію публічного обвинувачення.

Останніми роками поширеними стали обґрунтовані заяви та клопотання сторін захисту, які ґрунтуються на рішеннях Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). І хоча система права в Україні не є прецедентною, однак зазначені рішення ЄСПЛ унаслідок ратифікації міжнародних нормативних актів є джерелами права для нашої держави, а тому обов'язкові для

виконання [2; 3]. Окреслена ситуація є найбільш процесуально незручною та несподіваною для обвинувача, оскільки захист посилається не на гіпотетичні обставини, а на вже наявне рішення суду, яке є обов'язковим для виконання в 47 країнах Європи.

Такі ситуації пов'язані із загрозою постановлення виправдувального вироку або інших не передбачених для прокурора дій суду. Важливо, щоб такі ситуації не були несподіваними. Проаналізувавши клопотання захисту, зміну показань допитаних осіб, поведінку обвинуваченого під час досудового розслідування, публічний обвинувач має завчасно передбачити можливу лінію поведінки учасників процесу, що допоможе йому відпрацювати тактичні прийоми в суді. Навіть зміна захисника в судовому засіданні має стати для обвинувача приводом щодо посилення підготовки, оскільки, найімовірніше, унаслідок зміни захисника буде змінено й лінію захисту.

Отже, стадія судового провадження в першій інстанції розпочинається підготовчим судовим засіданням. Згідно із визначенням, запропонованим ученими-процесуалістами, підготовче провадження – це стадія кримінального провадження, яка полягає в тому, що суд у встановленому законом процесуальному порядку, не вирішуючи наперед питання про винуватість (окрім передбачених КПК України випадків під час здійснення кримінального провадження на підставі угод, звільнення особи від кримінальної відповідальності), обґрунтовує достатність підстав для призначення судового розгляду та підготовки судового засідання [4, с. 518].

Після отримання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності суд не пізніше ніж протягом п'яти днів з дня його надходження призначає підготовче судове засідання, на яке викликає учасників судового провадження (ч. 1 ст. 314 КПК України). Воно, безумовно, відбувається за участі прокурора. Власне в підготовчому провадженні вирішують загальні організаційні питання, пов'язані з підготовкою до судового розгляду. Поряд із питаннями, окресленими в п. 3 ст. 314 КПК України, які суд зобов'язаний вирішити, наявна одна теоретична процесуальна можливість дій для суду, яку поки що неможливо здійснити практично.

Ідеться про спрощене провадження щодо кримінальних проступків. Суд за клопотанням прокурора або слідчого, погодженого з прокурором, має право розглянути обвинувальний акт щодо вчинення кримінального проступку без проведення судового розгляду в судовому засіданні за відсутності учасників судового провадження, якщо обвинувачений, якого представляв захисник, беззаперечно визнав свою винуватість, не оспорує встановлені досудовим розслідуванням обставини та згоден із тим, що розгляд обвинувального акта відбудеться за його відсутності, а потерпілий не заперечує проти такого розгляду. Суд у п'ятиденний строк з дня отримання обвинувального акта з клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні вивчає його та додані до нього матеріали і за результатами спрощеного провадження ухвалює вирок. Однак реалізувати такий варіант рішення неможливо, оскільки нині не прийнято закон про кримінальні проступки [5]. Нашу думку, прийняття цього законопроекту значно оптимізує процедуру кримінального процесуального судочинства.

Запровадження такого порядку розгляду кримінальних справ є прогресивним зрушенням у розвитку кримінального процесуального законодавства нашої країни. Зазначене цілком відповідає принципу змагальності сторін. Якщо немає спору і сумнівів, то немає сенсу ускладнювати судовий процес громіздкою формальною процедурою.

Для забезпечення високого рівня довіри учасників кримінального провадження до системи кримінального судочинства необхідно максимально ефективно застосовувати передбачені чинним законодавством України інструменти гарантування безпеки осіб, які висловлюють бажання надати важливу доказову інформацію, а також постійно вдосконалювати його за допомогою прийняття нових нормативних актів [6, с. 208]. Згідно з матеріалами опитування прокурорів і слідчих, у 40 % проваджень злочинів проти життя та здоров'я особи мав місце протиправний вплив на свідків. Його чинили у таких формах: насильства – 43 %; погрози розголосу відомостей – 8 %; ухилялися від участі у кримінальному провадженні – майже 30 %.

У цьому контексті доречно проаналізувати питання безпеки осіб, які беруть участь у судовому засіданні. Воно пов'язане з особливостями судового розгляду кримінального провадження

стосовно осіб, яким не було забезпечено захист під час досудового слідства, а необхідність прийняття рішення про захист особи безпосередньо постала в судовому засіданні.

Практика засвідчує, що одним із найефективніших способів незаконної протидії кримінальному провадженню, перешкоджання здійсненню правосуддя є протиправний вплив на учасників кримінального провадження з боку осіб, зацікавлених у результатах розслідування. Це питання загострилося з розвитком організованої злочинності, якій притаманні розвинена ресурсно-матеріальна база, висока організованість та професіоналізм і яка значну частину коштів спрямовує на запобігання викриттю і знешкодженню.

Єдиним систематизованим документом у цій сфері є Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 року № 3782-XII [7], де визначено перелік відповідних осіб і суб'єктів забезпечення безпеки, їх права й обов'язки, заходи забезпечення безпеки, умови та порядок їх застосування і скасування, відповідальність за невиконання обов'язків тощо.

Згідно зі ст. 1 цього Закону, його положення поширюються як на осіб, які беруть участь у судовому розгляді кримінальних проваджень, так і на процес виявлення, попередження, припинення, розкриття або розслідування злочинів.

Аспекти зазначеної проблематики втілено в КПК України. Водночас, попри те, що Кодекс є основним нормативно-правовим актом у системі кримінального процесуального законодавства (ч. 3 ст. 9), спеціальних розділу, глави чи навіть статті із цих питань у ньому немає, а відповідні норми викладено розрізнено та безсистемно.

Загалом про забезпечення безпеки осіб прямо чи опосередковано йдеться у 39-ти статтях КПК України, які можна згрупувати за певними критеріями. Зокрема, передбачено:

1) право підозрюваного, обвинуваченого (п. 12 ч. 3 ст. 42), виправданого, засудженого (ч. 3 ст. 43), захисника (ч. 4 ст. 46), потерпілого (п. 5 ч. 1 ст. 56) та його представника (ч. 4 ст. 58), цивільного позивача (ч. 3 ст. 61), цивільного відповідача (ч. 3 ст. 62) і їх представників (ч. 3 ст. 63), законних представників підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача (ч. 5 ст. 44, ч. 2 ст. 59, ч. 2 ст. 64), представника

юридичної особи, щодо якої здійснюють провадження (п. 7 ч. 3 ст. 64¹), заявляти клопотання про забезпечення безпеки щодо себе, членів сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо, а свідка (п. 8 ч. 1 ст. 66), перекладача (п. 4 ч. 2 ст. 68), експерта (п. 7 ч. 3 ст. 69), спеціаліста (п. 6 ч. 4 ст. 71), представника персоналу органу пробації (п. 7 ч. 2 ст. 72¹) – про забезпечення безпеки у випадках, визначених законом;

2) обов'язок судді вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки особи відповідно до законодавства (п. 3 ч. 6 ст. 206);

3) порядок проведення окремих слідчих та процесуальних дій під час застосування заходів безпеки:

– пред'явлення для впізнання (ч. 4, 5 ст. 228, ч. 2 ст. 231, п. 2 ч. 1 ст. 232);

– допиту (п. 9, 10 ч. 2 ст. 65, ч. 8 ст. 224, ч. 1 ст. 225, ч. 8 ст. 336, ч. 3 ст. 351, ч. 9 ст. 352, п. 2 ч. 1 ст. 567);

– застосування запобіжних заходів (п. 3 ч. 1 ст. 177);

– здійснення кримінального провадження в закритому судовому засіданні (п. 5 ч. 2, ч. 7 ст. 27);

– здійснення судового провадження в режимі відеоконференції (п. 2 ч. 1 ст. 336);

4) забезпечення конфіденційності інформації про окремих осіб під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 1 ст. 252, ч. 2 ст. 256, ч. 3 ст. 273);

5) порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого або прокурора під час застосування заходів безпеки (п. 6 ч. 1 ст. 303);

6) обмеження щодо ознайомлення з матеріалами кримінального провадження про застосування заходів безпеки (ч. 1 ст. 221, ч. 2 ст. 222, ч. 5 ст. 290, ч. 3 ст. 317);

7) порядок відшкодування витрат, пов'язаних із виконанням запиту про міжнародну правову допомогу, на забезпечення безпеки учасників кримінального провадження (п. 3 ч. 5 ст. 572).

З огляду на розрізненість норм у чинному КПК України стосовно застосування заходів безпеки, ми вважаємо, що Кодекс необхідно доповнити окремим параграфом 5¹ «Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». У ньому потрібно визначити перелік осіб, що мають відповідне

право, окреслити їхні права, обов'язки і механізм процесуальної, тактичної та організаційної реалізації.

За п. 3 ч. 6 ст. 206 КПК України «Загальні обов'язки судді щодо захисту прав людини», слід вжити заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством. Заходами безпеки, що впливають на судове провадження, за мотивованою постановою (ухвалою) суду можуть бути: закрите судове засідання; здійснення судового провадження в режимі відеоконференції; проведення допиту осіб щодо їх справжніх даних або осіб, які мають відомості про них; проведення впізнання особи поза візуальним та аудіоспостереженням того, кого впізнають, з дотриманням відповідних норм КПК України; обмеження відомостей про особу в протоколах судового засідання тощо.

Процесуальні рішення прокурора щодо заходів безпеки на стадії досудового розслідування в законі чітко визначено, а також напрацьовано державну практику. Менш висвітленою є ситуація застосування заходів безпеки безпосередньо в суді. На нашу думку, якщо в судді виникають підстави до застосування таких заходів, то головна мета публічного обвинувача полягає в тому, щоб клопотати перед суддею, який розглядає справу, про застосування їх до громадянина, що потребує таких заходів.

Завдання публічного обвинувача під час дослідження в суді доказів за такими справами передбачає вияв ініціативи та наполегливості у гарантуванні особам, які потребують і мають право на захист, надійної безпеки та усунення будь-яких порушень закону щодо учасників процесу. Саме в цьому прихована потенційна небезпека судових проваджень з таких справ. Водночас публічний обвинувач повинен стежити, щоб не було порушено права учасників процесу, стосовно яких обрано заходи захисту.

З огляду на особливості тактики допиту в судовому засіданні, прокурор під час його проведення має забезпечити: чіткість і послідовність запитань; доступну форму розмови; неупередженість позиції; терпіння, коректність, офіційність і тактовність; повагу до суду та прав усіх інших учасників процесу; об'єктивну зацікавленість долею допитуваних і схвалення їхньої певної поведінки; запобігання для допитуваних дискомфорту ситуації; повноту та вичерпність з'ясування всіх спірних питань.

Тобто за допомогою власних пошуків істини прокурор має схилити допитуваного до щирих і правдивих показань.

Судовий розгляд є центральною, найвідповідальнішою частиною кримінального судочинства. Однак деякі прокурори не враховують цієї обставини й акцентують в підтриманні публічного обвинувачення на власній промові в судових дебатах. Вони вважають своїм основним завданням виголошення гострої та юридично обґрунтованої промови, нехтуючи тим, що це є лише доповненням судового розгляду, а не навпаки.

Внесення прокурором обґрунтованих, заздалегідь продуманих, аргументованих клопотань і пропозицій щодо порядку проведення судового слідства є надзвичайно важливим у резонансних кримінальних провадженнях, коли потрібно визначити послідовність допитів підсудних, потерпілих або свідків за окремими епізодами злочинної діяльності чи досліджувати докази стосовно підсудних в тій послідовності, що відповідає їхнім ролі та ступеню участі в учинених кримінальних правопорушеннях, а також їхнє ставлення до вчиненого злочину (визнає чи заперечує свою провину).

Публічний обвинувач у суді повинен цілком використати надане йому законом (ст. 351–356 КПК України) право першим після вільної розповіді допитати підсудного, потерпілого, свідка, експерта для одержання необхідної інформації.

Обвинувачу варто пам'ятати, що під час прямого допиту заборонено ставити навідні запитання, тобто такі, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї. Після прямого допиту протилежній стороні кримінального провадження надають можливість перехресного допиту. Під час цього етапу дозволено ставити навідні запитання. Тактика обвинувача під час допитів, які проводить сторона захисту, полягає в обов'язковому реагуванні на повторність питань за з'ясованими обставинами, їх некоректність, намагання перекрутити надані в суді показання з боку захисту шляхом заявлення клопотань про зняття судом таких питань.

Таким чином, сучасний публічний обвинувач є активною стороною кримінального процесу, яка має правильно, чітко, законно й оперативно реагувати на нестандартні ситуації та гідно вирішувати їх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басков В. И. Прокурор в суде первой инстанции / В. И. Басков – М. : Юрид. лит., 1968. – 158 с.
2. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції [Електронний ресурс] : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.
3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>. – Назва з екрана.
4. Туманянц А. Р. Підготовче провадження / А. Р. Туманянц // Кримінальний процес : підручник / [Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило]. – Харків : Право, 2013. – С. 518–527.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження кримінальних проступків [Електронний ресурс] : проект Закону України від 19 трав. 2015 р. № 2897. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55214. – Назва з екрана.
6. Підтримання прокурором державного обвинувачення : підручник / [Є. М. Блажівський, М. К. Якимчук, І. М. Козьяков, М. С. Туркот та ін.]. – Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2014. – 512 с.
7. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві [Електронний ресурс] : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3782-XII. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3782-12>. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Baskov, V.I. (1968). *Prokuror v sude pervoi instantsii [The prosecutor in the court of first instance]*. Moscow: Yurid. lit. [in Russian].
2. Zakon Ukrainy Pro ratyfikatsiiu Konventsiiu pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950 roku, Pershoho protokolu ta protokoliv No. 2, 4, 7 ta 11 do Konventsii: vid 17 lyp. 1997 r. No. 475/97-VR [Law of Ukraine on ratification of the Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms of 1950, the First Protocol and Minutes No. 2, 4, 7 and 11 of the Convention from July 17,

1997, No. 475/97-VR]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropejskoho sudu z prav liudyny: vid 23 liut. 2006 r. No. 3477-IV [Law of Ukraine on the implementation of decisions and application of the practice of the European court of human rights from February 23, 2006, No. 3477-IV] (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> [in Ukrainian].

4. Tumanians, A.R., Hroshevyj, Yu.M., Tatsiia, V.Ya., Hroshevoho, Yu.M., Kaplinoi, O.V., & Shylo, O.H. (2013). Pidhotovche provadzhennia [Preparatory production]. *Kryminalnyi protses, Criminal processuchnyk*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

5. Proekt Zakonu Ukrainy Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zaprovadzhennia kryminalnykh prostupkiv: vid 19 trav. 2015 r. No. 2897 [Draft Law of Ukraine on introducing amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the introduction of criminal offenses from May 19, 2015, No. 2897]. (n.d.). *rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55214 [in Ukrainian].

6. Blazhivskiyi, Ye.M., Yakymchuk, M.K., Koziakov, I.M., & Turkot, M.S. (et al.). (2014). *Pidtrymannia prokurorom derzhavnoho obvynuvachennia [The prosecutor's support of public prosecution]*. Kyiv: Nats. akad. prokuratury Ukrainy [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy Pro zabezpechennia bezpeky osib, iaki berut uchast u kryminalnomu sudochynstvi: vid 23 hrud. 1993 r. No. 3782-XII [Law of Ukraine on ensuring the safety of persons participating in criminal proceedings from December 23, 1993, No. 3782-XII]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3782-12> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 17.02.2017

УДК 343.985:343.132

Шаповалов О. О. – кандидат юридичних наук,
докторант Національної академії внутрішніх
справ, м. Київ

ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК ЗЛОЧИНІВ У ПРОЦЕСІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Аргументовано необхідність розмежування понять «оперативний пошук ознак злочинів» і «виявлення злочинів». Обґрунтовано значущість для досудового розслідування процедур виявлення факту злочину й оперативного пошуку осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес.

Ключові слова: виявлення злочинів, оперативний пошук, докази злочинної діяльності, встановлення обставин злочину, досудове розслідування.

На ступінь поширеності злочинів (навіть злочинів-інцидентів) суттєво впливає високий рівень латентності. Латентність (лат. *latens* – прихований, невидимий) – це властивість злочинності, що полягає в неповноті її офіційної реєстрації. Унаслідок цього за фактами латентних злочинів правоохоронні органи не вживають належних заходів для притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності [1, с. 13]. На нашу думку, таке явище має певні причини: відсутність звернень потерпілих (через непоінформованість), які не знають, що вони вже стали жертвами злочинів, або щодо них лише готують злочин і вони стануть жертвами в майбутньому; заляканість потерпілих, які остерігаються можливої помсти з боку злочинців і переконані, що правоохоронна система не здатна їх захистити. Також потерпілі можуть самі бути пов'язані з протиправною діяльністю, а тому утримуються від звернення до правоохоронних органів, оскільки прагнуть уникнути відповідальності за власні злочини. У зв'язку із зазначеним статистика злочинів не відображає реальну ситуацію. Результати опитування засвідчують, що високий рівень латентності спричинений неправильною кваліфікацією (32%), відсутністю звернень потерпілих (16,8%), браком напрацювань щодо виявлення та розслідування злочинів (14,7%). Одним із чинників, що знижує ефективність виявлення та розслідування злочинів,

є зміни в кримінальному процесуальному законодавстві та законодавстві, яким регламентовано оперативно-розшукову діяльність в аспекті виявлення латентних злочинів. Ці зміни порушили чітке розмежування оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу. Це зумовило необхідність оновлення термінології та інтерпретації законодавства відповідно до наявних змін. Важливим елементом оперативно-розшукової діяльності є її форми та правова регламентація законності їх використання. Оперативний пошук є однією з означених форм. За певними параметрами він схожий на виявлення (встановлення) ознак (обставин) злочину в процесі їх розслідування.

Науковці зазначають, що статистика відображає лише незначну частину фактично вчинюваних злочинів [2, с. 35]. Підтвердженням цього є чимало факторів, що становлять показники розвитку країни загалом, рівня життя більшості громадян, стану правоохоронної системи, а також експертні оцінки рівня злочинності, що ґрунтуються на вивченні фактичного матеріалу, досвіду респондентів. Учені виокремлюють низку чинників, які ускладнюють процес виявлення фактів злочинів: неочевидність учинення злочину та ставлення до цього потерпілої особи; недостовірність джерел інформації щодо обставин учинення злочину й осіб, які його вчинили; наявність у правоохоронних органів фрагментарної інформації про обставини вчинення злочину; виконання правопорушниками комплексу спеціальних заходів для приховування слідів окремого злочину та злочинної діяльності загалом; протидія правоохоронним органам у встановленні відомостей про зміст злочинної діяльності; труднощі під час отримання та вилучення інформації про зміст злочинної діяльності в суб'єктів господарювання на етапі збирання первинних матеріалів до початку кримінального провадження (отримання документів обліку фінансово-господарської діяльності, інформації з банківських установ, що містить банківську таємницю тощо); недостатній рівень професійної підготовки осіб, задіяних у проведенні оперативно-розшукових заходів і досудового слідства, контрольно-перевірної діяльності; високий рівень корупції серед працівників правоохоронних і контрольних органів, приховування ними змісту злочинної діяльності; безпосередня участь окремих працівників правоохоронних органів у вчиненні злочину [3, с. 113–115]. Низка науковців досліджувала окремі елементи як виявлення ознак злочину, встановлення його

обставин, так й оперативного пошуку. Зокрема, В. О. Ледацев виявлення злочинів тлумачить як виявлення ознак злочину за результатами пізнавальної діяльності органів дізнання (оперативних працівників) і досудового слідства, яке здійснюють за допомогою криміналістичних методів та яке є документально зафіксованим [4, с. 20]. На думку В. В. Лисенка та О. С. Задорожного, виявлення злочинів є категорією криміналістики, а тому повинно мати відповідне криміналістичне забезпечення (техніко-криміналістичні засоби, тактичні прийоми, методичні рекомендації) [5, с. 212]. Із цього приводу Д. І. Сулейманов зазначає, що підґрунтям пошуку криміналістично значущих джерел є комплекс слідчих дій та оперативно-розшукових заходів [6, с. 25]. Виявлення злочинів як певну поінформованість правоохоронних органів про вчинення протиправного діяння визначає І. Ф. Герасимов [7, с. 25], не розмежовуючи в цьому контексті слідчих та оперативних працівників.

Метою пропонованої увазі статті є визначення співвідношення понять і процедур оперативного пошуку та виявлення злочинів.

Досудове розслідування розпочинається з моменту реєстрації інформації про факт учиненого злочину в Єдиному реєстрі досудових розслідувань (ЄРДР). Проте підставою для початку кримінального провадження можуть бути як звернення потерпілого, так і матеріали оперативних підрозділів. До моменту початку досудового розслідування працівники правоохоронних органів здійснюють низку заходів, спрямованих на виявлення фактів злочинної діяльності. Необхідність цієї діяльності зумовлена тим, що значна частина злочинів є латентними (про їх учинення правоохоронні органи не мають відомостей). Процес виявлення ознак латентних злочинів передбачає отримання та перевірку первинної інформації про осіб і факти, що становлять інтерес для правоохоронних органів. Далі конкретні факти виокремлюють із загального масиву отриманих відомостей. Таку форму застосовують для виявлення злочинів за принципом «від злочинця до злочину». Виявлення злочинів-інцидентів полягає в отриманні та перевірці первинної інформації про осіб і факти, що становлять інтерес, без будь-якого зв'язку з конкретною особою. Цей процес передбачає виокремлення підозрюваної особи із широкого кола осіб, які потрапили до поля зору оперативних підрозділів під час розслідування. Таку форму застосовують для

виявлення злочинів за принципом «від злочину до злочинця». Низка злочинів містить ознаки загальнокримінального злочину (злочину-інциденту) (з огляду на способи досягнення мети – погрози, насильство, пошкодження майна тощо) й економічного, латентного (з огляду на мету окремих злочинів – прагнення незаконно вирішити певні господарські питання). У сучасному законодавстві чітко визначено порядок дій під час отримання інформації з офіційних джерел про факт учинення злочину з реєстрацією в ЄРДР і початком кримінального провадження. Однак, відповідно до визначення терміна «факт злочину», для його використання необхідна наявність усіх елементів складу злочину (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона), без яких можна розглядати не сам факт учинення злочину, а лише його окремі ознаки. У чинному кримінальному процесуальному законодавстві не передбачено конкретних підстав початку кримінального провадження. У кожному окремому випадку слідчий на підставі власного внутрішнього переконання повинен вирішити, чи варто розпочинати кримінальне провадження. Під час розслідування слідчий зазвичай потребує допомоги оперативних працівників для здійснення обов'язкових негласних слідчих розшукових дій (НСРД), розшуку та затримання тих чи інших осіб, а також задля забезпечення особистого захисту. Звісно, у разі, коли потерпілий звертається із заявою про вчинення щодо нього злочину, то слідчий реєструє цю інформацію і дає доручення оперативним працівникам щодо проведення низки НСРД стосовно підозрюваних осіб. Суттєво різнитиметься ситуація, якщо факт учинення конкретного злочину невідомий, але, наприклад, було отримано інформацію про діяльність організованого злочинного угруповання в певній сфері або підготовку до вчинення злочину з невідомим потерпілим. У такому разі латентний характер злочинної діяльності зумовлює необхідність активного здобування первинної інформації. Цей процес у теорії оперативно-розшукової діяльності визначають як «оперативний пошук», тобто виявлення осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес. Такі відомості переважно є надбанням обмеженого кола осіб, зацікавлених у приховуванні зазначеної інформації. Із цією метою застосовують різні способи маскування. Таким чином, інтенсивність надходження первинної

інформації залежить від правильності здійснення низки організаційно-тактичних заходів, що стосуються виявлення злочинів, забезпеченості необхідними силами та засобами, організації чіткої взаємодії різних служб поліції під час виконання завдання. Однак не можна стверджувати, що виявлення (пошук) ознак злочинів здійснюють виключно оперативні підрозділи, а також що теоретичне обґрунтування означеного процесу – це сфера інтересів лише теорії оперативно-розшукової діяльності.

Виявлення осіб і фактів, що становлять інтерес для оперативних та слідчих підрозділів, відбувається за невстановленими й наперед індивідуально не визначеними ознаками. Працівники вищезазначених підрозділів не володіють інформацією щодо конкретних ознак злочину. Так, у разі виявлення злочинів у сфері карного розшуку (злочинів-інцидентів) слідчий або оперативні працівники можуть володіти первинною інформацією. Це, наприклад, сліди на місці злочину (на потерпілому або предметах навколишньої обстановки), показання потерпілих або очевидців, матеріали експертиз тощо. Натомість у разі виявлення ознак латентних злочинів установлення відбувається за ознаками, які задані не матеріалами конкретного кримінального провадження, а ґрунтуються на загальних уявленнях про злочин.

Науковці [3, с. 117] вважають, що виявлення злочинів є цілеспрямованою діяльністю оперативних і слідчих підрозділів для встановлення, фіксації фактів, обставин учинення злочинів та осіб, причетних до їх учинення й отримання інформації, яку можна використати як докази в перебігу досудового слідства. Ми погоджуємося з думкою вчених щодо відмінностей між поняттями «розкриття злочину», «виявлення злочину» та «встановлення ознак злочинного діяння».

Виявлення злочинів – це діяльність правоохоронних органів, спрямована на встановлення інформації про злочини, які не були відомі правоохоронним органам і не стали надбанням офіційної статистики (відомості про зареєстрований злочин).

Розкриття злочинів – це проведення заходів щодо встановлення осіб, які вчинили злочин, а також з'ясування їх причетності до нього в умовах, коли вже стало відомо (від потерпілих, за результатами оперативно-розшукової діяльності тощо) про вчинений злочин й обставини його вчинення.

Встановлення ознак злочину – це діяльність правоохоронних органів, спрямована на отримання інформації від фізичних чи юридичних осіб про вчинений злочин. Цей процес відрізняється з виявленням злочинів тим, що передбачає активну та цілеспрямовану діяльність щодо встановлення інформації про факти вчинення злочинів [3, с. 117–118].

На нашу думку, оперативний пошук осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес, – це самостійна форма оперативно-розшукової діяльності, а виявлення осіб і фактів, що становлять інтерес для правоохоронних органів, – це комплекс цілеспрямованих заходів, які вживають для виявлення, отримання та накопичення нових, раніше не відомих відомостей, важливих для протидії злочинності.

Відмінність діяльності правоохоронних органів щодо розкриття злочинів від виявлення злочинів полягає в наявності у працівників правоохоронних органів інформації щодо факту й обставин учинення злочину та, в окремих випадках, щодо осіб, які його вчинили.

Характерною рисою оперативного пошуку є те, що його здійснюють як з урахуванням конкретних фактів учинених і зареєстрованих злочинів, так і незалежно від їх наявності. Саме ця обставина забезпечує ініціативність й активність пошуку, визначає його тактику. Також оперативний пошук відрізняється від виявлення злочинів суб'єктами, що значно звужує можливі випадки його застосування.

Розмежовуючи вищезазначені поняття, можна дійти таких висновків. Виявлення злочинів – це початковий етап їх розслідування, оскільки без наявності інформації про факт (ознаки) вчиненого злочину його не можна розслідувати.

Оперативний пошук за змістом є вужчим поняттям, ніж виявлення злочину. Його здійснюють лише суб'єкти оперативно-розшукової діяльності. Оперативний пошук не передбачає етапу перевірки отриманої інформації в контексті її процесуальної «допустимості» як джерела доказів злочинної діяльності.

Одним з елементів виявлення злочинів є встановлення їхніх ознак – визначення осіб, предметів і явищ, що становлять інтерес, за допомогою визначення їхньої групової належності або тотожності за заздалегідь відомими властивостями й ознаками. Цей процес забезпечує комплексне застосування

оперативно-розшукових заходів і слідчих (розшукових) дій, що надає можливість отримувати необхідну для порівняння інформацію. Зазначене поняття майже збігається з поняттям «встановлення обставин злочинів, раніше не відомих правоохоронним органам».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Скобликов П. А. Взыскание долгов и криминал / П. А. Скобликов. – М. : Юристъ, 1999. – 160 с.
2. Волженкин Б. В. Преступления в сфере экономической деятельности по Уголовному кодексу Российской Федерации (общая характеристика) / Б. В. Волженкин // Юридический мир. – 1997. – № 6–7. – С. 34–38.
3. Петросян В. Г. Криміналістичне та оперативно-розшукове забезпечення виявлення злочинів, вчинених суб'єктами господарювання з ознаками фіктивності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. / Петросян Ваграм Григорович. – Ірпінь, 2012. – 221 с.
4. Ледащев В. О. Своевременное обнаружение преступления: понятие, методы и профилактическое значение / В. О. Ледащев // Правовые организационные вопросы предварительного расследования. – Волгоград : ВСШ, 1977. – С. 19–24.
5. Лисенко В. В. Проблеми виявлення злочинів, пов'язаних з несплатою податків / В. В. Лисенко, О. С. Задорожний // Науковий вісник Національної академії Державної податкової служби України. – 2007. – № 2 (37). – С. 212–219.
6. Сулейманов Д. И. Концептуальные основы использования информации при раскрытии преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Сулейманов Джаваншир Ислам оглы. – Киев, 1997. – 45 с.
7. Герасимов И. Ф. Выявление преступлений – начальный этап борьбы с преступностью / И. Ф. Герасимов // Проблемы оптимизации первоначального этапа расследования преступлений. – Свердловск, 1988. – С. 25–32.

REFERENCES

1. Skoblykov, P.A. (1999). *Vzyskanye dolhov y krymynal [Collection of debts and crime]*. Moscow: Yuryst [in Russian].
2. Volzhenkyn, B.V. *Prestupleniya v sfere ekonomycheskoi deiatelnosti po Uholovnomu kodeksu Rossyiskoi Federatsyy (obschaia kharakterystyka) [Crimes in the*

sphere of economic activity under the Criminal Code of the Russian Federation (general characteristic)]. *Yurydycheskyy myr, Juridical World*, 6-7, 34-38 [in Russian].

3. Petrosian, V.H. (2012). Kryminalistychnе ta operatyvno-rozshukove zabezpechennia vyjavlennia zlochyniv, vchynenykh subiektamy hospodariuvannia z oznakamy fiktyvnosti [Criminalistic and operative-search support for the detection of crimes committed by business entities with signs of fictitiousness]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

4. Ledashev, V.O. (1977). Svoevremennoe obnaruzhenye prestupleniya: poniatye, metody y profylaktycheskoe znachenye [Timely detection of a crime: concept, methods and preventive value]. *Pravovye orhanyzatsyonnye voprosy predvartelnoho rassledovaniya, Legal organizational issues preliminary investigation*. Volhohrad: VSSH [in Russian].

5. Lysenko, V.V., & Zadorozhnyi, O.S. (2007). Problemy vyjavlennia zlochyniv, poviazanykh z nesplatoiu podatkov [Problems of detecting crimes related to non-payment of taxes]. *Naukovyj visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy, Bulletin of the National Academy of the State Tax Service of Ukraine*, 2, 212-219 [in Ukrainian].

6. Suleymanov, D.I. (1997). Kontseptualnye osnovy ispolzovaniya informatsii pri raskrytii prestupleniya [Conceptual basis of information use in the detection of crimes]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Russian].

7. Herasimov, I.F. (1988). Vyavlenye prestupleniia - nachalnyy etap borby s prestupnostiu [Detection of crimes - the initial stage of the fight against crime]. *Problemy optymyzatsyy pervonachalnoho etapa rassledovaniya prestupleniy, Problems optimization phases Originally crimes investigation*. Sverdlovsk [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 01.03.2017

УДК 343.123.12+343.132

Войтюк Р. В. – аспірант наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

КРИМІНАЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕТЕКТИВА НАЦІОНАЛЬНОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО БЮРО УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Висвітлено актуальні питання кримінальної процесуальної діяльності детектива Національного антикорупційного бюро України. Здійснено порівняльний аналіз законодавства, теоретичних досліджень і правоохоронної практики.

Ключові слова: детектив, Національне антикорупційне бюро України, підслідність, корупція, кримінальна процесуальна діяльність, досудове розслідування.

Основним напрямом розвитку сучасної України є формування довіри до влади, зростання економічного потенціалу держави, покращення добробуту. Протидія корупції є визначальним чинником, що має забезпечити позитивні зрушення. Членство в Європейському Союзі (ЄС) є стратегічною метою України. Її курс на євроінтеграцію передбачає подолання корупції в усіх сферах суспільного життя. За даними дослідження некомерційної ділової асоціації TRACE International, на початку 2014 року Україна посіла 132 місце серед 197 країн у рейтингу корупційних ризиків [1, с. 69]. За результатами проведеного Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) наприкінці 2013 року дослідження громадської думки, корупцію визнано однією з найсерйозніших проблем населення, що викликала занепокоєння у 47 % громадян. Відповідно до результатів досліджень Індексу сприйняття корупції, проведених Transparency International, українці вважають свою державу однією з найкорумпованіших у світі: упродовж 2012–2013 років держава посідала 144 місце із 176 країн. Тому на сучасному етапі необхідно сформувати державні органи, призначенням яких буде протидія корупції. Потреба в них зумовлена соціально-економічною ситуацією в Україні та ключовими рекомендаціями

Групи держав проти корупції (GRECO) та ЄС щодо утворення антикорупційних інституцій, реформування прокуратури та державної служби, створення систем контролю в контексті запобігання конфлікту інтересів і доброчесності активів посадовців [2]. Однією з рекомендацій було створення окремого органу, який буде протидіяти корупції.

Так, з метою поліпшення соціально-економічного становища держави та виконання зазначених рекомендацій, 14 жовтня 2014 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» № 1698-VII, який набрав чинності 25 січня 2015 року. Відповідно до нього було створено новий правоохоронний орган, діяльність якого спрямована на протидію кримінальним корупційним правопорушенням, учиненим вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та які загрожують національній безпеці [3]. Підґрунтям концепції Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) є американсько-британська модель протидії корупції, яку 2004 року було запроваджено у Грузії [4]. Згідно зі ст. 10 Закону, досудове розслідування корупційних правопорушень відтепер здійснюють детективи. Поява новоствореного слідчого підрозділу спричинила низку проблем, що пов'язані з недосконалістю та неузгодженістю законодавства та відсутністю механізмів, необхідних для належного функціонування й ефективного здійснення досудового розслідування корупційних правопорушень працівниками зазначеного правоохоронного органу.

Проблемні питання діяльності детективів НАБУ досліджували С. С. Аскеров, О. В. Баганець, І. П. Лопушинський, О. Ю. Татаров, В. І. Чечерський, В. І. Цимбалюк, О. М. Юрченко, Ю. П. Янович та ін. Водночас в Україні немає наукових доробків, у яких було б поглиблено вивчено кримінальну процесуальну діяльність означеного суб'єкта, ураховано чи передбачено розв'язання проблем, що постають під час правозастосовної діяльності новоствореного правоохоронного органу.

Метою пропонованої увазі статті є виокремлення та дослідження актуальних теоретичних і практичних проблем кримінальної процесуальної діяльності детектива НАБУ та визначення можливих напрямів їх розв'язання.

Досудове розслідування в НАБУ здійснюють детективи та старші детективи, які є представниками головної ланки цієї

структури. Детектив – це новий суб'єкт досудового розслідування, який, на відміну від слідчого, здійснює лише досудове розслідування, а також оперативно-розшукову діяльність у кримінальних провадженнях. Інститут детектива є новим у кримінальній процесуальній діяльності як у контексті організаційних форм, так і підходу до його функціонування.

Вивчення наукової літератури, правозастосовної практики та системний аналіз законодавства дає змогу виявити проблемні аспекти кримінальної процесуальної діяльності цих суб'єктів.

Найдискусійнішим є питання кримінального процесуального статусу детектива НАБУ. Нині законодавство України не містить визначення поняття «детектив», не окреслено суть його діяльності та повноваження, тобто законодавчо не унормовано відповідні статусні питання. Таке процесуальне становище означеного суб'єкта призводить до труднощів реалізації його повноважень. На цій проблемі акцентує В. І. Чечерський, який стверджує, що, крім технічного закріплення терміна «детектив» шляхом доповнення відповідних положень кримінального процесуального законодавства, будь-яких інших власне системних змін не запропоновано. Передусім це стосується регламентації оперативно-розшукової діяльності детектива [5, с. 146]. Необхідність законодавчого визначення повноважень детектива зумовлена потребою з'ясувати основні напрями його діяльності та закріпити його самостійність.

У Зауваженнях Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» № 198-VIII зазначено, що такі законодавчі новели не відповідають загальній концепції порядку досудового розслідування, за яким усі дії з проведення досудового розслідування, зокрема слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, покладено на слідчого (ст. 40 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України), а оперативні підрозділи (ст. 41 КПК України) позбавлені повноважень виконувати будь-які слідчі дії без письмового доручення слідчого або прокурора. Таке розмежування функцій між службовими особами, які здійснюють досудове розслідування (слідчими), та особами, які виконують доручення слідчих, зокрема щодо проведення негласних слідчих

(розшукових) дій (працівники оперативних підрозділів), наявне в усіх правоохоронних органах, що мають у своєму складі як органи досудового розслідування, так й оперативні підрозділи [6]. Однак детектив наділений повноваженнями одразу двох суб'єктів. На нашу думку, поєднання функцій слідчого й оперативного працівника в особі детектива сприяє всебічному дослідженню обставин кримінального провадження. Проте, з іншого боку, об'єднання повноважень зазначених суб'єктів зумовлено істотними відмінностями в цілях, формах, методах і засобах роботи під час реалізації цих функцій. Запровадження нового суб'єкта призводить до дискусій у теорії кримінального процесу, оскільки суперечить загальній концепції досудового розслідування. Так, Л. Д. Удалова вважає, що замість підрозділу детективів у складі цього бюро потрібно окремо створити слідчий і оперативний підрозділи. На її думку, слід визначити в п. 2 ч. 1 ст. 38 КПК України, що органом досудового розслідування є слідчий підрозділ НАБУ, замінивши слово «детективи» словом «слідчі» в статтях цього Кодексу [7, с. 155].

Проблемним питанням, яке також потребує належної уваги, є відсутність законодавчого визначення порядку реєстрації, обліку та розгляду заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, які відповідно до закону є підслідними НАБУ. Згідно з ч. 3 ст. 19 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», порядок реєстрації, обліку та розгляду заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення визначає Директор Національного бюро. Однак означений порядок також урегульовано ст. 214 КПК України, у якій не окреслено жодних особливостей цього процесу. Нині затверджено нове Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, проте спеціальних процедур для НАБУ в ньому не передбачено [8]. З метою запобігання різноманітним виявам зловживання владою або службовим становищем з боку службових осіб НАБУ необхідно доповнити ч. 3 ст. 19 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», конкретизувавши, у чому саме полягає такий порядок, і внести відповідні зміни до КПК України чи відповідної інструкції або виключити згадку про його особливості з вищезгаданого Закону.

Спричиняє проблеми неузгодженість норм КПК України і законів України «Про Національне антикорупційне бюро» та «Про оперативно-розшукову діяльність» щодо регламентації прав та обов'язків детектива. Так, у п. 1 ч. 1 ст. 17 Закону України

«Про Національне антикорупційне бюро України» зазначено, що детектив НАБУ для виконання покладених на нього обов'язків має право відкривати оперативно-розшукові справи на підставі постанови, затвердженої начальником відповідного підрозділу Національного бюро, а також здійснювати гласні та негласні оперативно-розшукові заходи відповідно до чинного законодавства. Водночас у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» ідеться не про право, а про обов'язок заведення оперативно-розшукових справ. У ч. 1 ст. 9 цього нормативного акта зазначено, що за наявності підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності потрібно відкривати оперативно-розшукову справу [9], тобто її заводять за наявності підстав, а не на розсуд детектива. Таким чином, ця процедура постає не правом, а обов'язком, тому необхідно чітко визначити не лише права, а й обов'язки детективів НАБУ.

Важливим питанням також є несформованість вичерпного переліку повноважень детектива. У КПК України немає статті, яка містила б такий перелік, проте деякі права окреслено в Законі України «Про Національне антикорупційне бюро України». Відповідно до ч. 3 ст. 17 цього нормативного акта, НАБУ може створювати та брати участь у міжнародних слідчих групах, залучати до роботи іноземних експертів у сфері протидії корупції, а також мати інші повноваження, пов'язані з виконанням обов'язків.

Дискусійним є питання підслідності НАБУ. Зауважимо, що в ст. 216 КПК України визначено умови та перелік кримінальних правопорушень, підслідних НАБУ. Аналіз цього переліку підтверджує, що всі злочини, визначені як корупційні, відображають предметну частину підслідності. Вказівка на те, що НАБУ здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень, учинених окремою категорією осіб, визначає персональну складову підслідності. Тобто НАБУ здійснює досудове розслідування за умови, що вчинено корупційний злочин і саме конкретною категорією осіб. З огляду на зазначене, Ю. П. Янович називає цей вид підслідності предметно-персональною [10, с. 343]. Науковець слушно зауважує, що детективи НАБУ з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених ст. 216 КПК України до їх підслідності, за рішенням Директора НАБУ та за погодженням із прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури можуть також розслідувати кримінальні правопорушення, що належать до підслідності слідчих

інших органів (абз. 14 ч. 5 ст. 216 КПК України). У зазначеному контексті йдеться про наявність ще одного виду підслідності в кримінальному процесі – універсальної [10, с. 344].

На сьогодні НАБУ має виключне право на підслідність корупційних злочинів. Наявні суперечки щодо підслідності між правоохоронними структурами влада запланувала вирішити шляхом позбавлення Національного антикорупційного бюро виняткового права на розслідування корупційних злочинів. Тобто внесені до Єдиного реєстру досудового розслідування іншим органом досудового розслідування кримінальні провадження можуть бути підслідні тому органу, який виявив злочин, за рішенням Генерального прокурора [11].

Безумовно, НАБУ не може мати і не має виключного права на розслідування корупційних злочинів. Цей орган спеціалізується на корупційних правопорушеннях, учинених вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і становлять загрозу національній безпеці. Тому позбавлення НАБУ виключного права на розслідування корупційних злочинів, учинених високо посадовцями, нівелює його основне призначення та негативно позначиться на якості зазначеного виду правопорушень. Однак, з огляду на масштаби вчинення корупційних злочинів у державі, цілком логічним є покладення обов'язку щодо розслідування інших корупційних злочинів на слідчих інших правоохоронних органів.

Проблемним є також розподіл підслідності між НАБУ та Державним бюро розслідувань (ДБР).

У Зауваженні Головного юридичного управління до проекту Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 16 вересня 2014 р. № 5085 наголошено, що ДБР фактично мало бути створене для виконання тієї самої функції та стосовно того самого кола суб'єктів, що й НАБУ. Тому невирішеним є питання, чи є доцільним паралельне функціонування цих двох органів [12].

Відповідно до ч. 4 ст. 216 КПК України, ДБР має здійснювати досудове розслідування злочинів, учинених правоохоронцями, суддями та вищими посадовими особами, крім випадків, що належать до компетенції НАБУ. Також Бюро уповноважене розслідувати злочини співробітників самого НАБУ.

Ще одним проблемним питанням є непередбаченість у КПК України механізму витребування матеріалів кримінального

провадження з інших правоохоронних органів. Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», НАБУ має право за рішенням Директора бюро, погодженим з Антикорупційним прокурором, витребувати від інших правоохоронних органів оперативно-розшукові справи і кримінальні провадження, що стосуються кримінальних правопорушень, належних до підслідності Національного бюро, та інших кримінальних правопорушень, які не належать до його підслідності, але можуть бути використані з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття розслідуваних ними кримінальних правопорушень. Однак проблемність питання полягає в тому, що КПК України не передбачає процедури витребування матеріалів кримінального провадження. Так, А. Ситник [13] зазначає, що Генеральна прокуратура не виконує запити НАБУ щодо витребування матеріалів, посилаючись на відсутність такого механізму. Це спричиняє чимало процесуальних проблем, пов'язаних із повнотою досудового розслідування, порушенням визначених строків тощо.

Водночас, на думку представників прокуратури, механізм витребування матеріалів провадження, передбачений Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України», що надає можливість такого витребування, не відповідає чинному кримінальному процесуальному законодавству нашої держави. У новому КПК України інститут витребування кримінальних проваджень було скасовано, проте жодного нового способу реалізації таких вимог Кодекс не регламентує [14]. Тому одним із першочергових завдань має бути розроблення механізму витребування кримінальних проваджень і його регламентація в КПК України.

Таким чином, детектив НАБУ є учасником кримінальних процесуальних відносин. У своїй професійній діяльності він змушений розв'язувати низку актуальних проблем, які негативно позначаються на результатах його діяльності з протидії корупції, з-поміж яких найсуттєвішими є такі:

- невизначеність у законодавстві кримінального процесуального статусу детектива НАБУ;
- розбіжності в нормативно-правових актах щодо порядку внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань;
- неузгодженість норм КПК України і законів України «Про Національне антикорупційне бюро» та «Про оперативно-

розшукову діяльність» в аспекті регламентації прав й обов'язків детектива НАБУ;

– невичерпність законодавчо закріпленого переліку повноважень детектива;

– несформованість у КПК України механізму витребування матеріалів кримінального провадження в інших правоохоронних органів тощо.

Напрями розв'язання окремих із них розглянуто в цій публікації, однак зазначені проблеми потребують подальших ґрунтовних і системних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Юрченко О. М. Національне антикорупційне бюро: перспективи діяльності / О. М. Юрченко // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* – 2014. – № 2 (33). – С. 69–73.

2. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки [Електронний ресурс] : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1699-VII. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1699-18>. – Назва з екрана.

3. Про Національне антикорупційне бюро України [Електронний ресурс] : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1698-VII. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1698-18/print1464154462040811>. – Назва з екрана.

4. Валле В. Революційне антикорупційне законодавство як фактор суспільних трансформацій в Україні [Електронний ресурс] / В. Валле. – Режим доступу: <http://www.viravallee.com/books/Revolutionary-Anti-Corruption-Legislation.pdf>. – Назва з екрана.

5. Чечерський В. І. Окремі проблеми нормативного регулювання статусу Національного бюро розслідувань України / В. І. Чечерський // *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* – 2015. – Вип. 32. – Т. 3. – С. 145–148. – (Серія «Право»).

6. Зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції»

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53755. – Назва з екрана.

7. Удалова Л. Д. Кримінальна процесуальна діяльність Національного антикорупційного бюро України / Л. Д. Удалова // Вісник Академії адвокатури України. – 2015. – Т. 12. – № 2 (33). – С. 154–160.

8. Про затвердження Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань [Електронний ресурс] : наказ Генеральної прокуратури України від 6 квіт. 2016 р. № 139. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0680-16>. – Назва з екрана.

9. Про оперативно-розшукову діяльність [Електронний ресурс] : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>. – Назва з екрана.

10. Янович Ю. П. Досудове розслідування корупційних злочинів: особливості кримінальної процесуальної форми / Ю. П. Янович // Профілактика корупційних правопорушень : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 7 квіт. 2015 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 341–347.

11. Перший український інформаційний 5-й канал [Електронний ресурс] : 28 верес. 2016 р. – Режим доступу: <http://www.5.ua/suspilstvo/lutsenko-planuie-pozbavyty-nabu-vykliuchnoho-prava-na-rozsliduvannia-koruptsii-126927.html>. – Назва з екрана.

12. Зауваження Головного юридичного управління до проекту Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 16 верес. 2014 р. № 5085 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52186. – Назва з екрана.

13. Національне антикорупційне бюро України [Електронний ресурс] : 4 берез. 2016 р. – Режим доступу: <https://nabu.gov.ua/povnyu/gru-ignoruje-zapyty-nabu-pro-peredachu-materialiv-kryminalnyh-provadžhen>. – Назва з екрана.

14. Татаров О. Ю. Чому конфліктує НАБУ та Генеральна прокуратура? [Електронний ресурс] / О. Ю. Татаров // Ліга : [сайт]. – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/otatarov/article/21464.aspx>. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Yurchenko, O.M. (2014). Natsionalne antykoruptsiyne biuro: perspektyvy diialnosti [National Anti-Corruption Bureau: prospects of activity]. *Borotba z orhanizovanoi zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka), Combating Organized Crime and Corruption (theory and practice)*, 2, 69-73 [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy Pro zasady derzhavnoi antykoruptsiynoi polityky v Ukraini (Antykoruptsiijna stratehiia) na 2014-2017 roky: vid 14 zhovt. 2014 r. No. 1699-VII [Law of Ukraine on the fundamentals of the state anti-corruption policy in Ukraine (Anti-Corruption Strategy) for 2014-2017, from October 14, 2014, No. 1699-VII]. (n.d.). *zakon4.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1699-18> [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy Pro Natsionalne antykoruptsiyne biuro Ukrainy: vid 14 zhovt. 2014 r. No. 1698-VII [Law of Ukraine on the National anti-corruption bureau of Ukraine from October 14, 2014, No. 1698-VII]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1698-18/print1464154462040811> [in Ukrainian].
4. Vallie, V. Revoliiutsiine antykoruptsiyne zakonodavstvo iak faktor suspilnykh transformatsiy v Ukraini [Revolutionary anti-corruption legislation as a factor of social transformations in Ukraine] <http://www.viravallee.com/books/Revolutionary-Anti-Corruption-Legislation.pdf> [in Ukrainian].
5. Checherskyi, V.I. (2015). Okremi problemy normatyvnoho rehuliuвання statusu Natsionalnoho biuro rozsliduvan Ukrainy [Separate problems of regulatory regulation of the status of the National Bureau of Investigation of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu Scientific, Bulletin of the Uzhgorod National University*, 32. (Vols. 3) [in Ukrainian].
6. Zauvazhennia Holovnoho yurydychnoho upravlinnia Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy do proektu Zakonu Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia diialnosti Natsionalnoho antykoruptsiynoho biuro Ukrainy ta Natsionalnoho ahentstva z pytan zapobihannia koruptsii [Comments of the Main Legal Department of the Apparatus of the Verkhovna Rada of Ukraine on the Draft Law on amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding the support of the national anti-corruption bureau of Ukraine and the National agency for the Prevention of Corruption]. (n.d.). *rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53755 [in Ukrainian].
7. Udalova, L.D. (2015). Kryminalna protsesualna diialnist Natsionalnoho antykoruptsiynoho biuro Ukrainy [Criminal procedural activity of the National anti-corruption bureau of Ukraine]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy, Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 2, 154-160 [in Ukrainian].
8. Nakaz Heneralnoi prokuratury Ukrainy Pro zatverdzhennia Polozhennia pro poriadok vedennia Yedynoho reiestru dosudovykh rozsliduvan: vid 6 kvit. 2016 r. No. 139 [The order of the General Prosecutor's office of Ukraine on approval of the Regulations on the procedure for maintaining the Single Register of Pre-trial Investigations from April 6, 2016, No. 139]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0680-16> [in Ukrainian].
9. Zakon Ukrainy Pro operatyvno-rozshukovu diialnist vid 18 liut. 1992 r. No. 2135-XII [Law of Ukraine on operational-search activity from February 18, 1992, No. 2135-XII]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> [in Ukrainian].
10. Yanovych, Yu.P. (2015). Dosudove rozsliduvannia koruptsiynykh zlochyniv: osoblyvosti kryminalnoi protsesualnoi formy [Pre-judicial investigation of corruption crimes: peculiarities of criminal procedural form]. *Profilaktyka koruptsiynykh pravoporushen, Prevention of corruption offenses* (pp. 341-347). Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina [in Ukrainian].

11. Pershyi ukrainskyi informatsiynyi 5-i kanal: 28 veres. 2016 r. [The First Ukrainian Information Channel 5: September 28, 2016]. Retrieved from <http://www.5.ua/suspilstvo/lutsenko-planuie-pozbavyty-nabu-vykliuchnoho-prava-na-rozsliduvannia-koruptsii-126927.html> [in Ukrainian].

12. Zauvazhennia Holovnoho yurydychnoho upravlinnia do proektu Zakonu Ukrainy Pro Natsionalne antykoruptsiyne biuro Ukrainy: vid 16 veres. 2014 r. No. 5085 [Comments of the Main Legal Department to the Draft Law of Ukraine on the national anti-corruption bureau of Ukraine from September 16, 2014, No. 5085]. (n.d.). zakon2.rada.gov.ua. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52186 [in Ukrainian].

13. Natsionalne antykoruptsiyne biuro Ukrainy: 4 berez. 2016 r. [National anti-corruption bureau of Ukraine: March 4th, 2016]. Retrieved from <https://nabu.gov.ua/novyny/gpu-ignoruye-zapyty-nabu-pro-peredachu-materialiv-kryminalnyh-provadzhen> [in Ukrainian].

14. Tatarov, O.Yu. *Chomu konfliktuie NABU ta Heneralna prokuratura? [Why does the General Prosecutor's Office conflict with the NABU?]*. Retrieved from <http://blog.liga.net/user/otatarov/article/21464.aspx> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 20.01.2017

УДК 351.74(477)

Крищенко А. Є. – здобувач наукової лабораторії з проблем забезпечення публічної безпеки і порядку Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ І ПОРЯДКУ ЯК ЗАВДАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Досліджено нормативно-правову регламентацію діяльності Національної поліції у сфері забезпечення та підтримання публічної безпеки й порядку. Доведено доцільність вживання законодавчо передбачених термінів «публічна безпека» і «публічний порядок» паралельно з поняттями «громадська безпека» та «громадський порядок». Аргументовано необхідність доповнення Закону України «Про Національну поліцію» визначенням терміна «публічне місце».

Ключові слова: публічна безпека, публічний порядок, громадська безпека, громадський порядок, публічне місце.

Розвиток майже всіх сфер життєдіяльності нашої держави означений низкою проблем. Воєнний конфлікт на Сході країни позначається, зокрема, на публічній безпеці та порядку, з огляду на що забезпечення цієї сфери є надзвичайно актуальним.

Відповідно до Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»» від 14 березня 2016 року № 92/2016, підтримання публічної безпеки і порядку Міністерством внутрішніх справ України та Національною поліцією України визнано одним з основних напрямів розвитку складових сектору безпеки і порядку в державі [1].

Питанням забезпечення та підтримання публічної безпеки й порядку присвятили свої праці В. Б. Авер'янов, М. І. Ануфрієв, О. В. Батраченко, О. І. Довгань, І. В. Зогуля, Д. С. Припутень, В. Г. Фатхутдінов та ін. Поняття «громадська безпека» досліджували такі правники, як О. М. Бандурка, І. П. Веремеєнко, І. П. Голосніченко, В. К. Гіжевський, В. Л. Грохольський, Є. В. Додін, М. В. Ковалів, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, В. В. Маліков,

Р. С. Мельник, Ю. О. Небеський, О. І. Остапенко, А. М. Подоляка, Ю. І. Римаренко та ін.

Однак нове законодавство у сфері забезпечення публічної безпеки й порядку Національною поліцією потребує детальнішого теоретичного вивчення.

У межах дослідження необхідно з'ясувати, що є суб'єктом та об'єктом певної діяльності. Згідно із загальновизнаними положеннями, суб'єктом діяльності можна вважати того, хто здійснює цю діяльність. Зокрема, ідеться про Національну поліцію як орган, який реалізує притаманні йому завдання через своїх співробітників. Об'єкт – це те, на що спрямовано діяльність (у межах дослідження об'єктом слід вважати публічну безпеку й порядок).

У тлумачному словнику основних філософських термінів категорію «об'єкт» (лат. *objectum* – предмет) визначено як те, на що спрямовано пізнавальну та перетворювальну діяльність людини (суб'єкта) [2, с. 187].

Великий тлумачний словник сучасної української мови поняття «об'єкт» тлумачить як пізнавальну дійсність, що існує поза свідомістю людини та незалежно від неї; явище, предмет, особу, на які спрямовано певну діяльність, увагу тощо (предмет наукового дослідження, спеціальної зацікавленості, компетенції); явище, на яке спрямовано дію права (об'єкт права) [3, с. 803].

Об'єкт (лат. *objectum* – предмет, *objicio* – кидаю вперед, протиставляю) – те, на що спрямована активність (реальна та пізнавальна) суб'єкта. Об'єкт не тотожний об'єктивній реальності: по-перше, та частина останньої, яка не означена зв'язком із суб'єктом, не є об'єктом; по-друге, об'єктом може бути і стан свідомості. Виокремлюють різні типи об'єктів і, відповідно, різні типи суб'єктно-об'єктних відносин. Об'єктом може бути фізична річ, що існує в просторі й часі, або об'єктивно реальна ситуація [4].

Для того щоб визначити об'єкт діяльності Національної поліції, необхідно чітко усвідомлювати, що таке публічна безпека й порядок, адже діяльність Національної поліції спрямована не лише на цю категорію правовідносин.

Прийняття 2 липня 2015 року Верховною Радою України Закону України «Про Національну поліцію» зумовило запровадження оновленої концепції функціонування Національної поліції, регулювання правових засад організації та діяльності цього органу, зокрема впровадження в теорію та практику діяльності

правоохоронних органів нової термінології. Ідеться про терміни «публічна безпека» і «публічний порядок», зміст яких у цьому Законі не визначено.

Окремі науковці (І. В. Зозуля, О. І. Довгань), обґрунтовуючи актуальність окресленого питання, стверджують, що новостворена Національна поліція не призначена для забезпечення конституційно визначених громадського порядку та громадської безпеки [5, с. 90]. Більш категоричною є позиція В. Г. Фатхутдінова, який зауважує, що «можна констатувати нелегітимність діяльності поліції у сфері громадської безпеки, що слугує підставою для визнання нелегітимності функціонування цього органу загалом» [6].

Дослідження зазначеного питання в попередніх публікаціях [7] дало змогу дійти низки висновків:

1) уживання в Законі України «Про Національну поліцію» термінів «публічна безпека» і «публічний порядок» є недоцільним у зв'язку з відсутністю таких категорій в інших нормативно-правових актах, зокрема Конституції України;

2) на сучасному етапі розвитку законодавчого поля терміни «публічна безпека» і «публічний порядок» можна вважати рівнозначними з поняттями «громадська безпека» та «громадський порядок»;

3) з метою унормування законодавчої термінології шляхом внесення змін і доповнень до Закону України «Про Національну поліцію» варто замість поняття «публічна безпека і порядок» застосовувати раніше вживані терміни «громадський порядок» та «громадська безпека» (в іншому разі необхідно вносити зміни в понад 5 тис. нормативно-правових актів [6]). За будь-яких умов слід дати офіційне визначення цих термінів.

Отже, законодавчо передбачені терміни «публічна безпека» і «публічний порядок» доцільно визнати суміжними з поняттями «громадська безпека» та «громадський порядок».

Категорії «публічна безпека» та «публічний порядок» зафіксовано в низці норм Закону України «Про Національну поліцію», у яких зазначено:

– «Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку» (ч. 1 ст. 1);

– завданням поліції є надання поліцейських послуг у сфері «забезпечення публічної безпеки і порядку» (п. 1 ч. 1 ст. 2);

– поліція, відповідно до покладених на неї завдань, «вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях» (п. 10 ч. 1 ст. 23);

– «поліція забезпечує постійне інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також громадськості про свою діяльність у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку» (ч. 2 ст. 9);

– Міністр внутрішніх справ України «забезпечує формування державної політики у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони та захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, а також надання поліцейських послуг та контролює її реалізацію поліцією» (п. 1 ч. 1 ст. 16);

– керівник поліції «вносить на розгляд Міністра внутрішніх справ України пропозиції щодо забезпечення формування державної політики у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку...» (п. 3 ч. 1 ст. 22);

– поліція «вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку під час примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб)...» (п. 26 ч. 1 ст. 23 цього Закону) [8].

Ознайомившись із положеннями основного нормативного документа, який регламентує діяльність Національної поліції, можна дійти висновку про те, що:

– публічну безпеку і порядок визнано важливою сферою суспільного життя, яка потребує забезпечення та підтримки з боку Національної поліції;

– Національна поліція є центральним органом виконавчої влади, який провадить державну політику у сфері підтримання публічної безпеки та порядку (ст. 1 зазначеного Закону, п. 1 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію» від 28 жовтня 2015 року № 877 [9]);

– формування державної політики у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку визначає Міністр внутрішніх справ України, спираючись на пропозиції керівника поліції;

– щодо публічної безпеки та порядку вживають як термін «забезпечення» (п. 1 ч. 1 ст. 2, ч. 2 ст. 9, п. 1 ч. 1 ст. 16, п. 3 ч. 1 ст. 22, п. 10 та п. 26 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію»), так і «підтримання» (ч. 1 ст. 1 зазначеного Закону).

Категорії «забезпечення» та «підтримання» зафіксовано також у тексті Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію» від 28 жовтня 2015 року № 877 [10], де зазначено:

– основними завданнями Національної поліції є підтримання публічної безпеки і порядку (пп. 1 п. 3);

– Національна поліція, відповідно до покладених на неї завдань, уживає заходів, спрямованих на усунення загроз публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення (пп. 6 п. 4);

– Національна поліція вживає заходів із забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських і річкових портах, інших публічних місцях (пп. 14 п. 4);

– Національна поліція здійснює моніторинг оперативної обстановки в державі, вивчає, аналізує та узагальнює результати й ефективність поліцейської діяльності, інформує в порядку та спосіб, які передбачені законом, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також громадськість про здійснення державної політики у сфері підтримання публічної безпеки та порядку (пп. 41 п. 4);

– Голова Національної поліції вносить на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозиції щодо забезпечення формування державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку (пп. 2 п. 11).

У тлумачному словнику термін «забезпечення» (похідне від «забезпечувати») визначено як «створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки» [3, с. 375].

«Підтримувати» означає продовжувати що-небудь, не давати припинитися, порушуватися, зникати тощо; зберігати, тримати в певному стані, в потрібному вигляді; виступати на захист чого-небудь [3, с. 968].

На нашу думку, ці обидві категорії є поняттями подовжувальної дії, спрямованими на збереження, захист і гарантування належного рівня публічної безпеки та порядку в

державі. Отже, вживання цих термінів як споріднених можна вважати допустимим.

У межах діяльності щодо забезпечення та підтримання публічної безпеки й порядку в теоретичному та прикладному значеннях важливим є визначення супутнього терміна – «публічне місце».

Під час аналізу вітчизняного нормативного поля ми дійшли висновку, що означений термін хоча й наявний у ньому (наприклад, у ч. 1 п. 10 ст. 23 та ч. 1 п. 4 ст. 41 Закону), проте чітко не визначений. Поняття «громадське місце» визначено в ст. 1 Закону України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» [10]. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 1 цього нормативного акта, громадське місце – це частина (частини) будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно, чи за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, зокрема під'їзди, а також підземні переходи, стадіони.

Зазначене дає підстави вважати, що:

1) визначення цього терміна спрямовано на реалізацію цілей саме Закону України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення», що безпосередньо передбачено в ст. 1 цього Закону;

2) сутність наведеного визначення не охоплює всі можливі випадки, за яких виникає необхідність забезпечення та підтримання публічної безпеки й порядку, а отже, не відповідає змісту діяльності Національної поліції.

Тому доцільно закріпити в Законі України «Про Національну поліцію» таке визначення: «публічне місце – це будь-яка будівля, споруда або інше місце, яке доступне або відкрите для населення вільно, чи за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, крім приватного або іншого простору, обмеження вільного доступу на яке передбачено законодавчо».

Проаналізувавши нормативно-правову регламентацію окремих сфер діяльності правоохоронних органів, доходимо таких висновків:

1) публічна безпека й порядок можуть і повинні бути об'єктом діяльності Національної поліції, а їх забезпечення та підтримання – одним із завдань цього органу. Водночас об'єктом його діяльності можуть слугувати й інші суспільні блага;

2) зазначені завдання слід виконувати законним шляхом, через певні види діяльності Національної поліції з урахуванням адміністративно-територіальних, демографічних, культурних, економічних та інших факторів, що впливають на рівень публічної безпеки й порядку;

3) власне види діяльності щодо забезпечення та підтримання публічної безпеки й порядку потребують проведення додаткових досліджень;

4) Закон України «Про Національну поліцію» варто доповнити визначенням терміна «публічне місце».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016.

2. Петрушенко В. Л. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Л. Петрушенко. – Львів: Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2009. – 264 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.

4. Лекторский В. А. Новая философская энциклопедия: в 4 т. [Электронный ресурс] / В. А. Лекторский. – М.: Мысль, 2001. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/852/%D0%9E%D0%91%D0%AA%D0%95%D0%9A%D0%A2. – Загл. с экрана.

5. Зозуля І. В. Закон України «Про Національну поліцію»: публічна чи громадська безпека? / І. В. Зозуля, О. І. Довгань // Форум права. – 2015. – № 5. – С. 85–92.

6. Фатхутдінов В. Г. Частотність операціоналізації та контекстуальність використання терміна «публічна безпека» в Законі України «Про Національну поліцію України» [Електронний ресурс] / В. Г. Фатхутдінов. – Режим доступу: <http://goal-int.org/chastotnist-operacionalizacii-takontekstualnist-vikoristannya-terminu-publichna-bezpekav-zakoni-ukraini-pro-nacionalnu-policiyu-ukraini>. – Назва з екрана.

7. Крищенко А. Є. Особливості визначення терміна «публічна безпека і порядок» / А. Є. Крищенко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – № 1. – С. 206–214.

8. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379.

9. Про затвердження Положення про Національну поліцію [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовт. 2015 р. № 877. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF>. – Назва з екрана.

10. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення : Закон України від 22 верес. 2005 р. № 2899-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – Ст. 565.

REFERENCES

1. Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy: vid 4 bereznia 2016 roku Pro Kontseptsiiu rozvytku sektoru bezpeky i oborony Ukrainy: vid 14 bereznia 2016 roku No. 92/2016 [Decree of the President of Ukraine on the decision of the national security and defense council of ukraine from March 4, 2016 on the concept of development of the security and defense sector of ukraine from March 14, 2016, No. 92/2016] [in Ukrainian].

2. Petrushenko, V.L. (2009). *Tlumachnyi slovnyk osnovnykh filosofskykh terminiv [Explanatory dictionary of basic philosophical terms]*. Lviv: Nats. un-t Lvivska politehnika [in Ukrainian].

3. Busel, V.T. (Ed.). (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) [Great explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (With additional and revised.)]*. Kyiv, Irpin: Perun [in Ukrainian].

4. Lektorskiy, V.A. (2001) *Novaia filosofskaia entsyklopediia [New philosophical encyclopedia]*. (Vols. 4). Moscow: Mysl. Retrieved from http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/852/%D0%9E%D0%91%D0%AA%D0%95%D0%9A%D0% [in Russian].

5. Zozulia, I.V. (2015). *Zakon Ukrainy Pro Natsionalnu Politsiiu: publiczna chy hromadska bezpeka? [Law of Ukraine on the National police: public or public security?]*. *Forum prava, Forum of Law*, 5, 85-92 [in Ukrainian].

6. Fatkhutdinov, V.H. *Chastotnist operatsionalizatsii ta kontekstualnist vykorystannia termina publiczna bezpeka v Zakoni Ukrainy Pro Natsionalnu politsiiu Ukrainy [The frequency of operationalization and the contextuality of the use of the term public security in the Law of Ukraine on the national police]*. Retrieved from <http://goal-int.org/chastotnist-operacionalizacii-takontekstualnist-vikoristannya-terminu-publiczna-bezpekav-zakoni-ukraini-pro-nacionalnu-policiyu-ukraini> [in Ukrainian].

7. Kryschenko, A.Ye. (2017). *Osoblyvosti vyznachennia termina publiczna bezpeka i poriadok [Peculiarities of the definition of the term public security and order]*. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1, 206-214 [in Ukrainian].

8. Zakon Ukrainy pro Natsionalnu politsiiu: vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine on the National police from July 2, 2015, No. 580-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 40-41* [in Ukrainian].

9. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Natsionalnu politsiiu: vid 28 zhovt. 2015 r. No. 877 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on approval of the regulation on the National Police from October 28, 2015, No. 877. (n.d.). Retrieved from zakon2.rada.gov.ua. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF> [in Ukrainian].

10. Zakon Ukrainy Pro zakhody schodo poperedzhennia ta zmeshennia vzhyvannia tiutunovykh vyrobiv i ikh shkidlyvoho vplyvu na zdorovia naselennia: vid 22 veres. 2005 r. No. 2899-IV [Law of Ukraine on measures to prevent and reduce the use of tobacco products and their harmful effects on public health from September 22, 2005, No. 2899-IV]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 52* [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 27.02.2017

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОЗНАВСТВА

УДК 159.9:34

Тихомиров О. Д. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

КОМПАРАТИВНИЙ ВИМІР ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розглянуто стан компаративних досліджень у різних соціально-гуманітарних науках (філософії, культурології, етнології, антропології, мовознавстві, літературознавстві). Запропоновано інтерпретацію компаративного виміру науки, окреслено можливості його застосування для вивчення юридичної психології.

Ключові слова: компаративні дослідження, компаративізм, компаризм, компаративізація, компаративна методологія, юридична компаративістика, юридична психологія.

Однією із сучасних тенденцій розвитку соціально-гуманітарних наук наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. є їх компаративізація. Під її впливом відбуваються становлення та розвиток не лише компаративізму як певного світогляду, компаративної методології, спрямованої на осмислення плюральності світу та формування відповідної наукової картини, актуалізація компаративних наукових досліджень, а й виокремлення як автономних наук порівняльної філософії, лінгвістики, географії, історії, економіки, правознавства тощо.

Мета цієї статті – проаналізувати виникнення, становлення та розвиток порівняльних досліджень у соціально-гуманітарних науках у контексті компаративізму, визначити рівень сприйняття, адаптації ними його положень, а також можливості використання їхнього методологічного потенціалу для розвитку сфери компаративних юридичних досліджень загалом і юридичної психології зокрема.

Юридичну (правову) психологію традиційно вважають автономною галуззю наукового і практичного знання, що межує з

психологією та юриспруденцією, яка вивчає психологічні явища, пов'язані з правом, його виникненням і функціонуванням у цілісній системі «людина–суспільство–право». Її розвиток спрямовано на вдосконалення як психологічного, так і юридичного знання.

Ця інтерпретація юридичної психології орієнтує на визначення компаративного виміру щонайменше в контексті її розуміння як науки (системи наукових знань, наукової діяльності, автономної наукової дисципліни, певного соціального інституту тощо). Її своєрідність полягає передусім в предметній сфері – психіці суб'єктів права, а також зумовлених цією сферою методології, предметних знаннях, їх побудові, місцем у структурі психологічних і юридичних наук тощо. Оскільки юридична психологія є хоч і своєрідною, проте наукою, то це надає можливість окреслити деякі орієнтири її компаративного виміру на тлі загальної тенденції компаративізації соціально-гуманітарних наук на рівнях філософських засад науки, наукових парадигм, трансформації методології.

На становлення компаративного виміру соціально-гуманітарних наук суттєво вплинув розвиток компаративної методології у філософії, яка дає змогу поєднувати в «планетарному світосприйнятті» філософські традиції Заходу і Сходу, «інтуїцію й утопію, мову та логіку, міф і артефакти» [1, с. 3], а також забезпечити діалог різних філософських традицій у єдиній філософській світовій культурі. Сучасні проблеми компаративних філософських досліджень зумовлені різноманіттям і відмінностями філософських та релігійних традицій, «конфліктом науки й наукової думки, з одного боку, та великих філософських і релігійних традицій – з іншого» [2, с. 287].

У сучасній філософії співіснують власне компаративні філософські дослідження, компаративна філософія і філософська компаративістика, які відображають різні аспекти співвідношення філософії та компаративізму, сприяють становленню компаративізму як світогляду, а також філософії компаративізму як його філософського осмислення. Визначення філософії вже не зводиться до її трактування лише як «суворої науки». Нині триває пошук аналогій між європейською філософією та східним світоглядом, спільного для них. Виразною стає тенденція до визнання філософії як однієї з форм світогляду, її залежності від культури, наявності плюралізму

філософських систем. Актуальним є питання виникнення компаративізму як світогляду, що ґрунтується на відмінностях і подібності поглядів не лише Заходу та Сходу, а всіх цивілізацій і культур світу. У руслі цих тенденцій розвиток філософії права, її зв'язок із філософією та юридичними науками доводить доцільність виокремлення таких напрямів філософсько-правових досліджень, як компаративна філософія права, філософсько-правова компаративістика. Водночас філософські підстави юридичної компаративістики свідчать про необхідність адаптації їх загальних положень до відповідних філософсько-правових підстав юридичної психології.

Постнекласичні й постмодерністські інтерпретації філософії, науки, права трактують їх як вияви культури. Проте культурологія не є єдиною наукою, що досліджує культуру. Загалом до них належать мистецтвознавство, літературознавство, філософія, естетика, етика й інші гуманітарні науки. До того ж, культурологічна спрямованість є характерною для окремих наукових спеціальностей й напрямів досліджень, серед яких філософія культури, соціально-культурна діяльність, соціологія культури та духовного життя, політична культура й ідеологія тощо. Значення культурного «зabarвлення» філософії, науки, права полягає в тому, що плюралізм культур, їхня принципова незвідність до єдиної культури докорінно змінили світорозуміння, відображення світу, зумовили ставлення до нього як до плюралістичного світу, що змінюється, який стихійно формують усі суб'єкти через їхню взаємодію, конфронтацію, ізоляції, причому на різних рівнях їхнього існування. Дослідження культур, зокрема правових, для юридичної науки важливі в аспекті розширення предмета досліджень, що охоплює не лише країни європейської цивілізації, а й інші країни, де наявні також інші домінуючі соціальні регулятори. Для юридичної психології в цьому контексті важливе значення має крос-культурна психологія [3].

У площині компаративного виміру культурної зумовленості психіки суб'єктів права потрібно ураховувати евристичний потенціал етнології та антропології, які також належать до тих наукових дисциплін, що на підставі порівняльного методу вивчають «різне». До сфери етнології належать дослідження, спрямовані на «порівняння культурних рис різних народів», «ціннісних систем етносів», «картин світу різних народів»,

«систем значення й моделей сприйняття в різних народів» (С. В. Лур'є). Водночас на перетині етнографії, соціології, географії та лінгвістики зароджується етнічна психологія [4]. Антропологія утворює комплекс наукових дисциплін, який охоплює філософську, юридичну (правову), соціальну, маргінальну, психологічну антропологію тощо [5].

Становлення компаративного виміру соціально-гуманітарних наук нерозривно пов'язано з історичними та географічними науками, яким властиве не лише використання порівняльного методу, а й надання просторових і часових вимірів предмета наукового дослідження. З огляду на це, деякі вчені-компаративісти пов'язували порівняльні правові дослідження, насамперед, із порівняльною історією та географією права, які спрямовані на зіставлення правових реальностей у єдності загальних, універсальних атрибутів їхнього існування – у часі та просторі. Використання здобутків цих наук у юридичній психології актуалізує компаративні дослідження її світової і національної історії та географії, зокрема вітчизняної юридичної психології.

Відродженню та активізації компаративних розвідок у географії, політології, економічних науках, правознавстві також сприяє розвиток міждисциплінарних досліджень, передусім на межі з соціологією. Не висвітлюючи детально історію виникнення та становлення соціології, її взаємозв'язку з порівняльним методом, варто акцентувати на пізнавальних можливостях для розуміння компаративного виміру юридичної психології, співвідношення компаративного аналізу, міждисциплінарності й інтернаціоналізації в інтерпретації Н. Дж. Смелзера [6, с. 3–12]. Дослідник вважає, що: компаративний аналіз припускає «описання та пояснення схожих і відмінних рис (переважно відмінних) умов або результатів розвитку великих соціальних одиниць – регіонів, країн, суспільств і культур»; міждисциплінарність «забезпечує застосування дисциплінарних змінних, концепцій, концептуальних меж та перспектив для розуміння деяких емпіричних явищ (рівень участі в голосуванні, суспільні рухи, демократичні інститути або економічний розвиток)»; інтернаціоналізацію визначають як якісну характеристику знання, його широке застосування та значущість поза національними або регіональними кордонами.

У лінгвістиці порівняльні дослідження мають давні традиції, однак активно розвиваються донині. Посилену увагу вчені

приділяють розробленню в лінгвістиці методології порівняльного методу, а такі лінгвістичні поняття, як «слово», «висловлювання», «дискурс» тощо, використовують у різних філософських, психологічних, теологічних концепціях. Залежність стилю мислення й фундаментальних світоглядних парадигм колективного суб'єкта від особливостей його мови відображає концепція «лінгвістичної відносності» у вузькому її змісті (Є. Сепір, Б. Уорф), а тому типологію суспільного життя зумовлює варіативність культур, що мають вияви в різних мовах. У філософії постмодернізму світ розглядають як «текст» (Ж. Дерріда), «словник» або «енциклопедію» (У. Єко), «космічну бібліотеку» (В. Лейч); текст і матеріальні структури мови розробляють у структурному психоаналізі несвідомого (Ж. Лакан), теорії мовних ігор (К.-О. Апель) тощо [7, с. 419].

Порівняльне літературознавство розширює методологічні можливості порівняльного дослідження «образів» правових явищ у художній літературі. Також воно надає можливість виявити плюралізм, взаємодію у сприйнятті правових явищ у художніх текстах різних правових культур, а не лише через тексти правових документів чи наукової чи політичної сфер. Якщо літературу трактувати як будь-який текст (нормативний, науковий публіцистичний, художній), то таке порівняльне дослідження вивчатиме тексти права у множині різних їх виявів. Окрім того, перехід до нового плюралістичного бачення історії та географії світової літератури зумовив відмову від євроцентричної концепції порівняльного літературознавства, зокрема розподілу літератур на ту, яка впливає, і ту, яка сприймає (Ж.-М. Карре). Натомість компаративізму властиве залучення до об'єктів дослідження літературних явищ, не об'єднаних між собою безпосередніми контактами або генетичними зв'язками (Р. Етьямбль), що вивело компаративне літературознавство за межі лише порівняння у сферу зіставлення на підставі аналогії, якій властиве виявлення подібності між різними явищами. Для порівняння типологічних зв'язків обов'язковим є виявлення спільного й відмінного у споріднених літературах. Зазначене розширило ареал порівняльних досліджень літератур різних народів і континентів, їх «панорамного» й «контекстуального» бачення.

Компаративні дослідження у сфері літератури й образотворчого мистецтва уможливають дослідження «штучних», тобто створених суб'єктом образів правових явищ, що спрямовані на їх почуттєве, зокрема візуальне, сприйняття, причому не лише як державні символи (герб, гімн). Почуттєві образи правових явищ мають значення як для візуальних засобів масової інформації, так і візуального сприйняття «повсякденної» правової реальності кожним фізичним суб'єктом. Тому зображення права (так само і тексти), є важливим засобом інформації про право, які з розвитком інформаційно-телекомунікаційних технологій та віртуального простору набувають дедалі важливішого значення. Зображення правових явищ і відповідні традиції їхнього створення властиві різним культурам в історії та сучасності (від наскельних малюнків до віртуального простору) можна розподілити на образи, що існують у свідомості суб'єкта й не мають зовнішнього вираження, а також образи, зафіксовані в різноманітних формах фізичних носіїв (картини, телебачення, кіноплівка, комп'ютерна графіка).

У контексті компаративного виміру психологічних аспектів правового виховання важливу роль відіграє досвід здійснення порівняльних досліджень у педагогіці (праці Я. О. Коменського, М. Г. Гарднера, І. П. Брікмана, Є. О. Еверса, М. А. Жульєна, який запровадив термін «порівняльна педагогіка» 1817 року, а також праці Д. Лоурайса, Б. Холмса, Д. Берендей, Р. Кінг-Холу, В. П. Лапчинської, З. О. Малькової та ін.). Нові завдання постали перед порівняльною педагогікою України у зв'язку з реформуванням системи освіти, зокрема юридичної, долученням до Болонського процесу тощо.

Таким чином, окреслено лише окремі пізнавальні можливості компаративного виміру юридичної психології в контексті її спорідненості з іншими соціально-гуманітарними науками. Проте адаптація до особливостей юридичної психології предметних і методологічних здобутків соціально-гуманітарних наук компаративного спрямування, зокрема юридичної компаративістики, сприятиме розширенню її предметного поля, удосконаленню методології, інтеграції з іншими науками, а також розвитку її як автономної юридичної наукової дисципліни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. История современной зарубежной философии: компаративистский подход. – СПб. : Лань, 1997. – 448 с.
2. Раджу П. Т. Понятие человека. Исследование к сравнительной философии / П. Т. Раджу // Хайдеггер и восточная философия: поиски взаимодополнительности культур. – СПб. : С.-петерб. филос. о-во, 2001. – 324 с.
3. Smith P. B. Understanding Social Psychology Across Cultures: Engaging with Others in a Changing World / P. B. Smith, M. H. Bond, C. Kagitcibasi. – London : Sage Publications Ltd, 2013. – 480 p.
4. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір / І. В. Данилюк. – Київ : Саміт-Книга, 2010. – 431 с.
5. Conerly C. A companion to psychological anthropology: Modernity and psychocultural change / C. Conerly, R. B. Edgerton. – Oxford : Blackwell, 2005. – 523 p.
6. Смелзер Н. Дж. О компаративном анализе, междисциплинарности и интернационализации в социологии / Н. Дж. Смелзер ; пер. с англ. Н. В. Романовского, А. С. Маткова // Социологические исследования. – 2004. – № 11. – С. 3–12.
7. Можейко М. Л. Лингвистической относительности концепция / М. Л. Можейко // Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск : Интерпрессервис, 2001. – С. 419–420.

REFERENCES

1. Istoriiia sovremennoi zarubezhnoi fylsologii: komparativistskii podkhod. (1997). [History of modern foreign philosophy: a comparative approach]. St. Petersburg: Lan [in Russian].
2. Radzhu, P.T. (2001). Poniatie cheloveka. Issledovanie k sravnitelnoi filosofii [The concept of man. Research to comparative philosophy]. *Khaidehher i vostochnaia filosofiiia: poiski vzaymodopolnitelnosti kultur, Heidegger and Eastern philosophy: the search for complementarity between cultures*. St. Petersburg: S.-Peterb. filos. o-vo [in Russian].
3. Smith, P.B., Bond, M.H., & Kagitcibasi, C. (2013). Understanding social psychology across cultures: engaging with others in a changing world. London: Sage Publications Ltd, p. 480.
4. Danyliuk, I.V. (2010). *Etnichna psykhoholiiia iak haluz naukovoho znannia: istoriko-teoretychnyj vymir* [Ethnic psychology as a branch of scientific knowledge: historical and theoretical dimension]. Kyiv: Samit-Knyha [in Ukrainian].
5. Conerly, C., & Edgerton, R.B. (2005). A companion to psychological anthropology: Modernity and psychocultural change. Oxford: Blackwell. p. 523.

6. Smelzer, N.Dzh. (2004). O komparativnom analize, mezhdistsiplinarnosti i internatsionalizatsii v sotsiologii [On comparative analysis, interdisciplinarity and internationalization in sociology]. *Sotsiologicheskie issledovaniia, Sociological Research*, 11, 3-12 [in Russian].

7. Mozheiko, M.L. (2001). Lihvisticheskoi odnositelnosti kontsepsiia [The concept of linguistic relativity]. *Postmodernizm. Entsiklopediia, Postmodernism. Encyclopedia*. Minsk: Interpresservis [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 31.01.2017

УДК 340.15(477)

Щербатюк В. М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ;

Сокур Ю. В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ЗАРОДЖЕННЯ ПРОТОДЕРЖАВНИХ І ДЕРЖАВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ*

Досліджено зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України. Визначено консолідацію родоплемінних утворень як вагомого чинника їх самоорганізації. Доведено, що етногенез і родоплемінна консолідація синхронно відбувалися в лісових, лісостепових та степових регіонах як серед місцевих (автохтонних), так і прийшлих етносів. Підтверджено безперервність їх етнокультурного розвитку на українських землях та взаємовплив. Констатовано, що родоплемінну консолідацію безпосередньо праукраїнців протодержавні об'єднання вдається відстежити науковими методами лише із середини II тис. до н. е.

Ключові слова: родоплемінні об'єднання, племінні союзи, консолідація, протодержавні утворення, культура, дослідження.

За радянського тоталітарного режиму ігнорували давність державотворення на теренах сучасної України. Свідченням цього було прийняття постанов ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 року та «Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах». У них було визначено курс на «рішучий підйом і підвищення якості усієї

* У статті використано матеріали з рукопису «Історія держави та права України. Курс лекцій», підготовку якого до опублікування здійснює науково-педагогічний склад кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ.

ідеологічної роботи» від 12 вересня 1947 року [1]. Унаслідок дії цих документів в історіографії замовчували прото- та давньодержавні формування, які на підґрунті праукраїнських етнокультур наших предки створили ще до великокняжої держави з центром у Києві. Тому вважаємо дослідження окресленої теми актуальним.

Мета цієї статті передбачає висвітлення зародження протодержавних об'єднань на теренах України за допомогою акцентування здебільшого на автохтонному населенні. Для досягнення мети необхідно виконати такі завдання: відобразити консолідацію родоплемінних об'єднань як вагомого чинника їх самоорганізації; простежити синхронність і безперервність етнокультурного розвитку на українських землях місцевих (автохтонних) етносів, їх взаємовплив; довести, що безперервність родоплемінної консолідації праукраїнців як чинника їх протодержавних, а згодом і перших державних утворень вдається відстежити науковими методами лише від середини II тис. до н. е.

Дослідити процес зародження протодержавних, а потім і державних об'єднань можна лише спільними зусиллями антропологів, археологів, культурологів, істориків права, мовознавців та інших фахівців, наукова діяльність яких зосереджена на межі галузей наук. У цьому контексті важливого значення набувають праці В. І. Борисенка, Л. С. Васильєва, М. Ю. Відейка, Ф. К. Вовка, П. С. Гончарука, І. А. Готуна, М. С. Грушевського, Л. Л. Залізняка, В. Ю. Мурзіна, В. В. Отроценка, Г. П. Півторака, Н. Д. Полонської-Василенко, Б. О. Рибаківа, Т. О. Рудича, С. П. Сегеди, О. І. Тереножкіна, П. П. Толочка, О. О. Шевченка, Ю. О. Шилова та ін.

Окремі дослідники вважають, що в період середини VI–III тис. до н. е. на території сучасної України існувала держава Аратта [2]. Це твердження досить часто висловлюють автори навчальної літератури, рекомендованої Міністерством освіти і науки України. Однак у науковій літературі стосовно цього питання тривають дискусії [3], як і щодо ототожнення Аратти з трипільською культурою й обґрунтування походження з Аратти месопотамського Шумеру. Достовірні матеріали маємо про існування на теренах сучасної України трипільської цивілізації, що і припадає на окреслений вище період [4]. Під час досліджень коренів народів, які жили на землях нашої держави, повсякчас виявляють зв'язки із трипільською культурою. Трипільля пов'язано з бурхливим культурно-цивілізаційним поступом,

розвитком землеробства та виготовленням металу. Ці події відбувались на теренах, які нині є Українською державою. Творці Трипільля стояли біля витоків цивілізації Європи. Однак у їхній культурі ще багато таємниць: у розписі посуду, спіралеподібних зображеннях, малюнках тварин тощо закодовані легенди та міфи трипільців, їхній спосіб життя. Трипільці зробили вагомий внесок у формування сучасної культури України. Трипільські племена займали простори від Дніпра до Карпат, від Полісся до Чорного моря і Балканського півострова. В Україні пам'ятки трипільської культури зосереджені в Середній Наддністрянщині, Надпрутті, Надбужжі та Наддніпрянщині. Вивчаючи пам'ятки трипільської та подальшої культур, археолог В. Хвойка наприкінці XIX ст. започаткував новий напрям дослідження етногенезу українського народу, дійшовши висновку про автохтонність мешканців Подніпров'я. Це дало змогу висунути й розвинути ідею щодо поступального етнічного розвитку українців із часів трипільської культури [5]. Ідею вченого науково обґрунтував М. С. Грушевський [6]. Окремі дослідники стверджують, що вже за тих часів на наших землях існували об'єднані племена [7]. У період енеоліту відбувся розквіт патріархату, було започатковано процес консолідації суспільної організації племен, формування великих спільних за походженням об'єднань. З огляду на кліматично сприятливі умови для проживання на українських землях, ще з давніх часів безперервним ланцюгом нашаровуються археологічні пам'ятки, що свідчить про безперервні цивілізаційні процеси.

Проте більшість науковців констатує виникнення племінних союзів на теренах сучасної України здебільшого в епоху бронзи. В той період, на думку антропологів, почав формуватися на антропологічному підґрунті якогось союзу племен фізичний тип українського народу. Залишається актуальним і неспростовним твердження основоположника української антропології Ф. К. Вовка, що сучасні українці становлять досить монолітний антропологічний тип [8, с. 36]. Саме формування його є вагомим чинником у процесі етногенезу будь-якого народу. Етногенез, а згодом і консолідація архаїчних праукраїнців у племінні союзи як початків протодержавних утворень відбувалися одночасно, хоча з різною інтенсивністю, залежно від зовнішніх впливів, як на території Правобережного Полісся, так і в українському лісостепу, на степових і причорноморсько-степових просторах.

Зазначені процеси відбувалися синхронно з початком формування протоетнічної карти сучасної Європи.

Яскравим культурним утворенням раннього бронзового віку Східної Європи є усатівська культура* (3 600–2 900 роки до н. е.). Її дослідженню сприяли розкопки пізнього етапу трипільської культури, проведені вперше 1921 року археологом М. Болтенком поблизу с. Усатове на Одещині, а згодом й археологічні дослідження 1960-х років. Представники усатівської культури, поширеної на теренах сучасної південної України, між Південним Бугом і Дунаєм, у Молдові та Румунії, маючи специфічні риси, ще зберігали окремі ознаки суспільного та культурного життя, притаманні пізнім фазам трипільської культури. Багатство й складність усатівських похоронних комплексів слугує підтвердження високого рівня розвитку, соціальної нерівності і вивищення вождів – патріархів. На подальший суспільний розвиток населення цієї культури вплинули тісні зв'язки із чужими етнічними племенами степової України та східних територій, племена пізньоямної культури, що прибували із задонсько-прикаспійського ареалу й займали степові простори від Кавказу до Середнього Дніпра. Проте етнічним наповненням ямної культури (3 600–2 300 роки до н. е.) у Правобережній Україні стали місцеві племена. Деякі тогочасні археологічні знахідки (булави, кинджали та скіпетри) трактували як символ влади племінних вождів, що свідчило про виокремлення із загальної маси панівної верхівки. Уже на той час діяло суспільне самоврядування, що складалося з племінної ради, військових і цивільних вождів.

Про вождівство як протодержавне утворення ще 1981 року зазначав відомий науковець Л. С. Васильєв, який визначав вождівство (чифдом) як структуру, що ґрунтувалася на принципах конічного клану, очолювана сакралізованим лідером, якій притаманна соціальна стратифікація. На відміну від держави, ця структура позбавлена легалізованого примусу й насильства. Її головною функцією була адміністративно-економічна [9, с. 175].

* Альтернативні назви – коцофенська культура (від назви села Коцофень у Румунії), флорештська культура (від назви міста Флорешти в Молдові).

Про вивищення вождів і родових старійшин у спільноті катакомбної культури (2700–2000 роки до н. е.), племена якої змінили ямне населення, свідчать тогочасні поховання. На теренах України культура поширилась у східній і південній її частинах. Серед науковців не було сформовано одностайного підходу щодо походження катакомбної спільноти: одні дослідники стверджують про її міграційне походження, інші обстоюють автохтонну, яку визнали ще в 1930-х роках.

Завершила традицію утворення великих етнокультурних об'єднань у Східній Європі за доби бронзи зрубна культурно-історична спільнота. Населення зрубної культури (XVIII–XII ст. до н. е.) витіснило племена катакомбної культури, заселивши степову та лісостепову смугу між Дніпром та Уралом. Кліматичні умови (переважно волога, тепла погода) сприяли демографічному вибуху, апогей якого в лісостепу припав на XVI–XV ст. до н. е., а в степу – на XIV–XIII ст. до н. е. Це призвело до виснаження природних ресурсів і розпаду зрубної культурно-історичної спільноти, її культурної трансформації. Носії зрубної культури вплинули на населення лісової смуги Східної Європи, що позначилося на поздняківській і приказанській культурах, безпосередньо були причетні до формування білозерської (XII–X ст. до н. е.) та бондарихинської (XI–VII ст. до н. е.) культур завершального етапу доби бронзи.

Сучасний вітчизняний учений-антрополог С. Сегеда прослідковує зв'язок білозерської культури, назва якої походить від поселення на березі Білозерського лиману (нині – Каховське водосховище), із кімерійцями [10]. Носії зазначеної культури жили в степовій смузі України та Молдови, окремі пам'ятки знайдено на Нижньому Доні, Кубані та в Криму. Дослідники А. В. Яртиць, С. М. Шендрік, С. О. Черепанова та інші вважають культуру кімерійців пізньою частиною білозерської [11].

Кімерійці були першим народом на землях сучасної України, про який згадують історики. Мешкали вони між Дністром і Доном, на Таманському, Керченському та Кримському півостровах, займалися землеробством, ремеслами, кочовим скотарством (переважно конярством). Геродот згадував про вождів (царів) у кімерійців зазначаючи, що кімерійське військо ще до Креза, який царював у першій половині VI ст. до н. е., напало на Іонію. Історик Н. Д. Полонська-Василенко зазначала, що царями в кімерійців були племінні ватажки [12, с. 226]. Водночас науковці

констатують: «До складу державного утворення, яке побудували кімерійці, належали чималі території – від Дунаю і Карпат на заході до Кубані на сході» [13, с. 46]. Північна межа цього державного утворення не окреслена. Можливо, зазначене пов'язано з тим, що зовнішня активність кімерійців була спрямована, переважно, на Середземномор'я. Етногенез кімерійців остаточно не з'ясований: деякі дослідники обґрунтовують їхнє азійське походження, а інші – середньонаддніпрянське. Військово-політичне державне об'єднання кімерійців проіснувало з IX до VII ст. до н. е. і розпалося під натиском скіфських племен. Кімерійський період припадає на перехід від доби бронзи до ранньозалізної доби. Він охоплює чорноліську культуру, чорногорівську та новочеркаську групи пам'яток, пізні етапи висоцької, лужицької та гава-голіградської культури.

Родоплемінна консолідація синхронно відбувалася в лісових і лісостепових регіонах Центральної та Східної Європи під впливом зміни низки культур, поширення яких відбувалося й на теренах сучасної України – культури шнурової кераміки, або бойових сокир (середина III – початок II тис. до н. е.), тшинецько-комарівської (XVIII–XIII ст. до н. е.), білогрудівської (XI–IX ст. до н. е.) тощо. Окремі вчені вважають, що племена тшинецько-комарівської культури сприяли формуванню праслов'ян як окремої гілки індоєвропейської спільноти народів [14, с. 20]. Носії висоцької (у сучасних Галичині та на Волині), лужицької (Північно-Західна Україна і далі на захід до р. Ельби), бондарихінської (лісостеп Лівобережжя) та інших культур мешкали поряд із кімерійцями, що сприяло їх активному взаємовпливу, зокрема розвитку суспільних відносин. На думку сучасних науковців, від періоду появи слов'ян (середина II тис. до н. е.) гіпотетично можна простежити безперервність культурно-історичного розвитку суспільства на українських теренах [15, с. 19]. Це надає можливість науковими методами відслідкувати або встановити будь-яке суспільно-історичне явище, наприклад, родоплемінну консолідацію на українських землях як вагомий чинник протодержавних, а згодом і перших державних утворень.

У лісостеповій смузі України північніше від кімерійців (від середньої течії Дністра до середньої течії Ворскли) мешкали представники чорноліської культури (XI–VIII ст. до н. е.), у формуванні якої були наявні два основні етнічні компоненти –

праслов'янський і фракійський. Імовірно, племена цієї культури ворогували з кімерійцями, оскільки на території поширення чорноліської культури знайдено великі оборонно-укріплені городища з декількома лініями валів і ровів. Науковці припускають, що рівень військового мистецтва її носіїв був не нижчим за кімерійський, проте останні перешкодили цій місцевій перетворитися на цивілізацію.

Дослідники О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська та Б. О. Рибаків розглядають чорноліську культуру одним з етапів тривалого культурно-історичного розвитку пращурів слов'ян – від виокремлення протослов'янського масиву в часи середньої бронзи (тшинецько-комарівська спільнота) до формування зарубинецької культури (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) як уже власне слов'янської. Носії останньої спочатку займали територію Середнього Подніпров'я, південної частини правобережного Полісся та частково лісостепу. Основний етнічний компонент становили місцеві праслов'янські племена, що зазнали культурних та й інших впливів як ірано-, так і балтомовного етнічних масивів. Масове виникнення та функціонування Значної кількості укріплених тут городищ припадає на означений час, а саме: Журжинське (VIII–III ст. до н. е.), Трахтемирівське (VI ст. до н. е.) городища, Велике Ходосівське городище-сховище (VI–V ст. до н. е.). Це свідчить про наявну потужну систему оборони й войовничість. Наявність лише на Київщині та Черкащині 14-ти подібних городищ підтверджує спроможність місцевого населення протистояти впливу прийдешніх етносів, що могло відбуватися за консолідації тамтешніх спільнот у протодержавні утворення.

Занепад Скіфії у II ст. до н. е. істотно позначився на подальших етноконсолідаційних процесах місцевого населення, що раніше входило до складу Великої Скіфії: на праслов'янському підґрунті почали формуватися нові етнокультурні спільноти, які суттєво різнилися з попередніми. Так, приблизно в I ст. н. е. зарубинецькі племена досягли такого високого рівня розвитку й етнічної визначеності, що почали виокремлюватися з племінного об'єднання венедів, що за новітньою етнологією були об'єднанням багатьох

Про них є згадки античних авторів I–II ст. і готського історика середини VI ст. Йордана.

народів, до якого входили зокрема слов'яни. Згодом це призвело до остаточного його розпаду й утворення інших племен, серед яких склавіни й анти*.

У IV ст. анти вже мали велике державне об'єднання, яке в період найвищого свого піднесення займало лісостепову зону від Дону до Румунії й далі на Балкани. Відомо, що на той час в антив вже існували приватна власність на землю та майнове розшарування. Готський історик Йордан засвідчив, що анти жили між Дністром і Дніпром. Археологи припускають, що в VI–VII ст. анти розселилися на землях між Дунаєм і Сіверським Дінцем. Етимологія іранського етноніма «анти» пов'язана з поняттям «пограничні жителі», тобто близька до етноніма «поляни».

Антське об'єднання очолював цар, проте його влада була обмежена всенародним віче. Найближче оточення царя становили старійшини племен, що входили до складу державного апарату. Царі створювали військові дружини, з яких згодом виокремилися заможні люди. Можновладці експлуатували полонених, перетворювали їх на рабів. Чисельність рабів була досить значною, з огляду на те, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч чоловіків, жінок і дітей. Водночас це не було класичне рабство. Найчастіше воно набувало форми феодалної залежності полоненого від власника. Не сприйнявши таким устрій, анти уникли долі Римської імперії, яка внаслідок кризи рабовласницької системи господарювання розпалася.

Упродовж тривалого часу анти досить мирно співіснували із сусідньою готською державою на Півдні. Східногерманські племена готів у II ст. проникли на українські південні території із пониззя Вісли й осіли в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Вони заснували одне з перших державних утворень на території сучасної України – королівство Оюм (у перекладі з готської мови – «країна вод»), яке проіснувало тут до V століття. Готи протягом II–VIII ст. відігравали значну роль в історії ранньосередньовічної Європи. Відсутність помітних слідів готів у лісостеповій зоні України свідчить про досить мирний характер нового державного об'єднання. Разом анти і готи успішно протистояли найсильнішим країнам Європи. У III ст. вони спільно

* Склавіни мешкали переважно за межами України, у межиріччі Дністра й Дунаю. Анти займали землі на схід від них.

воювали проти Римської імперії, захопили частину Дунайської рівнини, яку одразу почали колонізувати слов'янські племена. Праукраїнці поступово заселяли не лише на Балкани, а й інші віддалені території. Поселення праукраїнців з'явилися навіть на Пелопоннесі та в Малій Азії. Науковці виявили схожість топонімів і гідронімів Житомирщини, Київщини, а також Балкан, Подунав'я та межириччя Ельби й Одли. Антропологічно центральноукраїнський тип схожий на словаків, сербів, хорватів. І досі констатують спорідненість української мови із сербською та лужицькою. Однакове значення мають в українців і сербів слова *важити, вулиця, газда, гай, гинути, голота, гуска, злочин, квочка, комин, лагодити, лаяти, люлька, гуня, ватра, плахта, сукня, торба* тощо [14, с. 34].

Подальшому розширенню праукраїнської державності перешкодила навала уйгурських племен аварів. Розгромивши 558 року аланів Північного Кавказу, вони протягом десяти років завдавали поразки племенам Північного Причорномор'я, прорвалися до Дунаю і в Трансильванії заснували Аварський каганат на чолі з царем Бояноадом. Підкоривши склавів, авари розпочали боротьбу з антами. Уклавши союз із Візантією, останні тривалий час успішно протистояли нападникам на Нижньому Дунаї. Вони не лише захищалися за допомогою лінії фортець, а й організовували походи на кочовища аварів. Не маючи серйозної підтримки Візантії, відірвана від свого етнічного масиву, частина антів не могла вистояти проти численних сил ворога. Нову територію вони освоїли й укріпили досить слабко, а місцеве населення не завжди їх підтримувало. Анти зазнали 602 року нищівної поразки від аварів на чолі з царем Апсихом. Відтоді згадок давніх авторів про антів не виявлено. Праукраїнське антське об'єднання розпалося. Однак це не означало повного фізичного винищення праукраїнського населення. Частина його загинула, інша – підкорилася завойовникам й асимілювалася з сусідніми народами, решта – відійшла у віддалені від аварів регіони, зокрема на Балкани, у Центральну Європу, Малу Азію та лісостепову зону України [14, с. 34].

На політичній єдності антів позначилася відносна відособленість окремих територій антського державного утворення. Про це свідчить виокремлення з антської спільноти племен київської культури (III ст. – перша половина V ст.), що

сформувалась на базі зарубинецької та під певним впливом черняхівської культур й утвердилася на просторі від Середнього і Верхнього Подніпров'я до курського Посейм'я. На місці сформованої на підґрунті культури зарубинецьких хліборобських племен черняхівської культури (II–V ст.), що мала західний (Західна Україна та Центральна Європа), північно-західний (Прибалтика) та південний (пізньоскіфський) вектори антропологічних зв'язків [16, с. 165], утворилося принаймні три самостійні культури – празька, колочинська, пеньківська (V–VII ст.). Перша поширилася на землях уздовж Прип'яті до Верхньої Вісли та через Середній Дністер і Прут до Дунаю, друга – у басейнах Десни, Сейму, Сожу. Пеньківська культура утвердилась у Середньому й частково в Нижньому Подніпров'ї, басейні Південного Бугу й до Дністра. На території поширення празької культури мешкали частина древлян, волиняни, дуліби; колочинської – сіверяни й частково радимичі; пеньківської – поляни, уличі, тиверці.

Матеріальна культура праукраїнських племен дедалі більше уніфіковувалася. Етнічним, а згодом і політичним центром консолідації праукраїнців стали племена кіївської культури, передусім Середнього Подніпров'я [16, с. 35–36]. Близькість праукраїнських союзів племен незадовго до виникнення Руської держави засвідчує спільність низки мовних процесів, які відбувалися в тих східнослов'янських діалектах, на підґрунті яких поступово сформувалася українська мова [15, с. 36].

По-різному склалася доля праукраїнських племен після розпаду антського державного об'єднання. На початку VII ст. племена дулібів (волинян) утворили державу на Волині, Верхньому Подністров'ї та у верхів'ях Західного Бугу. Вона підтримувала союзницькі відносини з Візантією в боротьбі проти аварів. Однак ця проіснувала держава недовго: приблизно в середині VII ст. волиняни зазнали поразки від аварів й опинилися під їхньою владою.

Значно успішніше відбувалася консолідація праукраїнських племен у Середньому Подніпров'ї. Головну роль у цьому процесі відігравали племена полян, рання історія яких пов'язана з іменем легендарного князя Кия, його братів Щека, Хорива й сестри Либідь. Заручившись підтримкою візантійського імператора, Кий почав боротьбу проти Аварського каганату. Здійснив спробу осісти на Дунаї та навіть заклав там місто

Києвець. Проте не зміг утриматися в ньому й був змушений повернутися до Середнього Подніпров'я, де й заснував Київ.

Поряд із утворенням ядра Руської держави шляхом об'єднання південної частини східнослов'янських племен навколо Києва на чолі з полянами, відбувався процес інтеграції північної частини східнослов'янських племен навколо Новгороду на чолі зі словенами. У IX ст. два політичні центри були об'єднані у велику Давньоруську державу із центром у Києві. Цим завершився процес злиття східних слов'ян.

Отже, консолідація родоплеми́нних об'єднань, що виникали на теренах сучасної України, була вагомим чинником їхньої самоорганізації. Етногенез і родоплеми́нна консолідація синхронно відбувалися в лісових, лісостепових і степових регіонах як серед місцевих (автохтонних), так і приїшлих народів. Є підстави стверджувати, про безперервність етнокультурного розвитку спільнот на українських землях, їх взаємовплив. Науковими методами відстежити безперервність родоплеми́нної консолідації праукраїнців і встановити цей процес як чинник їх протодержавних, а згодом і перших державних утворень вдається лише із середини II тис. до н. е.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 744, арк. 54.
2. Шилов Ю. О. Аратта і Аріан. Пракорені Русі / Ю. О. Шилов // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури. – Переяслав : Буклет, 1992. – С. 46–47.
3. Відейко М. Ю. В пошуках держави Аратти [Електронний ресурс] / М. Ю. Відейко. – Режим доступу: <http://www.iananu.kiev.ua/privat/pages/Widejko/articles/articles.html>. – Назва з екрана.
4. Відейко М. Трипільська цивілізація [Електронний ресурс] / М. Відейко // Гайдамака. Незалежний інформаційно-освітній ресурс. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0030.html>. – Назва з екрана.
5. Борисенко В. Й. Першопочатки українства [Електронний ресурс] / В. Й. Борисенко. – Режим доступу: <http://borysenko.npu.edu.ua/teksts/8-lekcija-2>. – Назва з екрана.

6. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори», 1894–1907. – С. 75–82.

7. Ковалевський О. Трипільська цивілізація / О. Ковалевський // Ілюстрована історія України. Від найдавніших часів до сучасності : наук.-публіцист. нарис [Електронний ресурс] / О. Ковалевський, Л. Осауленко. – Режим доступу: <http://ukrainianvancouver.com/ілюстрована-історія-україни-від-найд-6>. – Назва з екрана.

8. Вовк Ф. К. Студії з української етнографії та антропології / Ф. К. Вовк. – Київ : Мистецтво, 1995. – 336 с.

9. Васильєв Л. С. Протогосударство-чифдом как политическая структура / Л. С. Васильев // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 157–175.

10. Сегеда С. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізні середньовіччя) [Електронний ресурс] / С. Сегеда. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/segeda/se02.htm>. – Назва з екрана.

11. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посіб. / [А. В. Яртись, С. М. Шендрик, С. О. Черепанова та ін.]. – Вид. 2-ге, переробл. і доповн. – Львів : Світ, 2005. – 568 с.

12. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Київ, 1992. – Т. 2. – 608 с.

13. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрояні, Л. Шкляр. – Київ : Генеза, 1995. – 608 с.

14. Борисенко В. Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до ХХ ст. / В. Й. Борисенко. – Київ : Либідь, 1998. – 616 с.

15. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. Півторак. – Київ : Академія, 2001. – 152 с.

16. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології / Т. О. Рудич. – Київ, 2014. – 298 с.

REFERENCES

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (TsDAHO) Ukrainy [The Central State Archive of Public Associations (CCAA) of Ukraine]. F. 1, op. 70, spr. 744, p. 54 [in Ukrainian].
2. Shylov, Yu.O. (1992). Aratta i Arian. Prakoreni Rusi [Aratta and Arian. Origin of Russ]. *Pereiaslavska zemlia ta ii mistse v rozvytku ukrainskoi natsii, derzhavnosti j kultury, Pereiaslavskaya earth and its place in the development of the Ukrainian nation, nationhood and culture*. Pereiaslav: Buklet [in Ukrainian].
3. Videjko, M.Yu. V poshukakh derzhavy Aratty [In search of the state of Aratta]. Retrieved from <http://www.iananu.kiev.ua/privatl/pages/Widejko/articles/articles.html> [in Ukrainian].
4. Videjko, M. Trypilska tsyvilizatsiia [Tripolian civilization]. *Hajdamaka. Nezalezhnyj informatsijno-osvitnij resurs, Gaydamak. Independent information and educational resources*. Retrieved from <http://www.haidamaka.org.ua/0030.html> [in Ukrainian].
5. Borysenko, V.J. Pershopchatky ukrainstva [The original Ukrainians] [in Ukrainian].
6. Hrushevskiy, M.S. (2002). Zvychaina skhema russkoi istorii i sprava ratsionalnogo ukladu istorii skhidnogo sloviaństwa [The usual scheme of Russian history and the cause of the rational way of the history of Eastern Slavs]. *Tvory, Writings*. (Vols. 50). Lviv: Serii Suspilno-politychni tvory [in Ukrainian].
7. Kovalevskiy, O., Osaulenko, L. Trypilska tsyvilizatsiia [Tripolian civilization]. *Iliustrovana istoriia Ukrainy. Vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti, Illustrated History of Ukraine. From ancient times to the present*. Retrieved from <http://ukrainianvancouver.com/iliustrovana-istoriia-ukrainy-vid-najd-6> [in Ukrainian].
8. Vovk, F.K. (1995). Studii z ukrainskoi etnografii ta antropologii [Studies from Ukrainian ethnography and anthropology] Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
9. Vasylev, L.S. (1981). Protohosudarstvo-chifdom kak politicheskaia struktura [Protostate-cipher as a political structure]. *Narodi Azii i Afriki, Peoples of Asia and Africa*, 6, 157-175 [in Russian].
10. Seheda, S. Antropologichni osoblyvosti davnoho naselennia terytorii Ukrainy (doba rannoho zaliza - piznie serednovichchia) [Anthropological features of the ancient population of the territory of Ukraine (early iron day - late Middle Ages)]. Retrieved from <http://litopys.org.ua/segeda/se02.htm> [in Ukrainian].
11. Yartys, A.V., Shendryk, S.M., & Cherepanova, S.O. (et al.). (2005). *Lektsii z istorii svitovoi ta vitchyznianoï kultury [Lectures on the history of world and national culture]* (2nd ed., rev.). Lviv: Svit [in Ukrainian].
12. Polonska-Vasylenko, N. (1992). *Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]* (Vols. 2). Kyiv [in Ukrainian].
13. Hrabovskyyi, S., Stavroiani, S., & Shkliar, L. (1995). *Narysy z istorii ukrainskoho derzhavotvorennia [Essays on the history of the Ukrainian state]*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
14. Borysenko, V.J. (1998). *Kurs ukrainskoi istorii: Z naidavnishykh chasiv do KhKh st. [The course of Ukrainian history: from ancient times to the twentieth century]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
15. Pivtorak, H. (2001). *Pokhodzhennia ukrainsiv, rosiian, bilorusiv ta ikhnikh mov. Mify i pravda pro trokh brativ slovianskykh zi spilnoi kolysky [Origin of Ukrainian,*

Russian, Byelorussians and their languages. Myths and truth about the three Slav brothers from the common cradle. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].

16. Rudych, T.O. *Naselennia Serednoho Podniprovia I-II tysiacholittia za materialamy antropologii* [Population of the Middle Dnieper I-II millennium on materials of anthropology]. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2017

Андреев Д. В. – доктор юридичних наук, професор кафедри гуманітарних та загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Правова охорона інноваційного розвитку малого та середнього бізнесу

Розглянуто актуальні питання вдосконалення правової охорони інноваційного розвитку малого та середнього бізнесу в Україні. Досліджено вітчизняну та міжнародну законодавчу практику покращення умов впровадження інноваційної складової в діяльність малого та середнього підприємництва. Визначено перспективні напрями державної політики щодо посилення інтелектуального та інноваційного потенціалу суб'єктів малого та середнього бізнесу.

Ключові слова: державна політика, правова охорона, інтелектуальний потенціал, інноваційний розвиток, законодавча практика, мале та середнє підприємництво, розвинена ринкова економіка.

УДК 340.112

Павлишин О. В. – кандидат юридичних наук,
доцент, докторант докторантури та аспірантури
Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ СЕМІОТИКИ ПРАВА ТА КОСМОЛОГІЇ: ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ПРАВА

Розглянуто систему міждисциплінарних зв'язків семіотики права як галузі знань із комплексом філософських, юридичних та інших соціогуманітарних дисциплін. Визначено зв'язки семіотики права з космологією в контексті варіантів вирішення основних онтологічних і гносеологічних питань упродовж історії розвитку людства. Схарактеризовано значення семіотичного підходу для розгляду онтологічного статусу права як ключової проблеми філософії права та юриспруденції на сучасному етапі їхнього розвитку.

Ключові слова: право, семіотика права, міждисциплінарні зв'язки, філософія права, космологія.

Спроби застосовувати теоретико-методологічний апарат семіотики під час аналізу проблем соціально-правового спрямування та власне процес становлення семіотики права як науки припадають на другу половину ХХ століття. Однак її витоки, вочевидь, сягають ще попередніх епох. У сучасній філософії права та юридичних науках загалом дедалі активніше використовують можливості семіотичної методології для дослідження правової реальності.

Розвиваючи досягнення середньовічної логіки, схоластики, універсальної граматики та лінгвістики, Р. Барт, У. Еко, Ю. Лотман, Ч. У. Морріс, Ч. С. Пірс, Ф. де Соссюр, О. П'ятигорський та інші вчені започаткували семіотику. Саме їхні праці слугували передумовою для подальших семіотичних розробок у різних галузях (мовознавстві, культурології, літературознавстві та мистецтвознавстві загалом). Закономірним результатом цих новаторських пошуків згодом стала семіотика театру, кінематографії, реклами, музики, політики та права. Проблематику семіотико-правового змісту розглянуто в дослідженнях О. М. Балинської, Д. О. Бочарова, В. М. Вовк, В. Ерліха, С. Е. Зархіної, В. В. Іванова, О. О. Мережка,

Н. Б. Мечковської, Г. Г. Почепцова, А. К. Саркісова, В. Д. Титова, Н. І. Хабібুলіної, А. В. Чантурії, І. Чернова, а також у попередніх наших публікаціях [1–4]. Водночас взаємозв'язок семіотико-правового пізнання з проблемами космології та питаннями онтологічно-правового спрямування в працях зазначених авторів висвітлено недостатньо, попри актуальність окреслених аспектів, адже їх аналіз пов'язаний із формуванням підґрунтя сучасних філософсько-правових розробок, розвитком і доповненням апарату правового пізнання.

Мета статті полягає у розгляді системи взаємозв'язків між семіотикою права та космологією, що дасть змогу сформулювати нові методологічні засади вивчення онтологічного статусу права як соціокультурного феномену.

Міждисциплінарним зв'язком семіотики права присвячено окрему авторську публікацію, у якій проаналізовано систему зв'язків семіотики права з різними філософськими та юридичними дисциплінами (філософською і правовою онтологією, гносеологією, аксіологією, антропологією, загальною та правовою праксеологією, логікою, етикою, естетикою, соціальною філософією, філософією політики, філософією мови, філософією культури, історією держави та права, загальною теорією права, правовою соціологією, усіма галузями матеріального та процесуального права, кримінологією, криміналістикою (зокрема галузями криміналістичної техніки – дактилоскопією, трасологією, балістикою, хроматографією, криміналістичною фотографією, графологією, автороззнавством, одорологією, габітоскопією), юридичною психологією, судовою медициною, судовою ентомологією, судовою психіатрією та іншими), що відображають її співвідношення із цими науками й надають можливість чітко визначити місце семіотики права в системі соціогуманітарного знання.

Водночас навіть усталені, на перший погляд, положення можуть бути предметом дискусії. Так, розглядаючи взаємозв'язок філософської та правової антропології, О. О. Бандура доводить, що, з одного боку, право є втіленням прагнення людей до визначення свого місця у світі, а з іншого – знаки визначають розвиток людини, що уможлиблюється завдяки зв'язку системи знаків із цінностями. У своїх працях науковець позиціонує правову семіотику як складову правової антропології, оскільки,

на його думку, семіотика права – це складова праксеології права, яка є компонентом правової антропології [5, с. 10–11].

Окрім розгалужених міжпредметних зв'язків із філософськими та юридичними дисциплінами, семіотика права контактує з окремими науками, що не належать до системи філософського чи юридичного знання, предмети яких так чи інакше пов'язані зі світом правових феноменів і суміжними знаковими системами. Ідеться про такі науки, як історія, соціологія, політологія, психологія, нейрофізіологія, культурологія, мистецтвознавство, соціальна й культурна антропологія, географія, етнографія, генеалогія, геральдика, релігієзнавство, економічна теорія, математика, інформатика, кібернетика, комп'ютерна інженерія, теорія алгоритмів, теорія кодування, криптографія, інженерія знань, бази даних, експертні системи, лінгвістика, юрислінгвістика, нейролінгвістика, біосеміотика, семіотика культури, мистецтва, політики тощо. Однак зв'язки між семіотикою права та космологією раніше не були самостійним предметом досліджень науковців, попри їх важливе значення для чіткого окреслення конститутивних засад і дисциплінарного статусу семіотики права, а також для з'ясування загальніших питань, зокрема визначення онтологічного статусу права як феномену.

Саме ці проблеми є ключовими у філософії права, на чому наголошує її основоположник і відомий фахівець у галузі методології юриспруденції М. В. Костицький. На його думку, нині найадекватнішою є натурфілософська методологія, яка пов'язує соціум із природою, а людські закони – із законами природи (Космосу), оскільки саме натурфілософський підхід забезпечує цілісне бачення й розуміння таких феноменів, як право та держава в нерозривному зв'язку з буттям, часом, енергією і матерією [6; 7].

Відповідно до цього підходу, презентованого М. В. Костицьким 30 березня 2010 року на академічних читаннях у Київському регіональному центрі Національної академії правових наук України в доповіді «Ренесанс натурфілософії, або Всезагальні (космічні) закони як джерело права» (аналогічним є також бачення О. М. Костенка), всезагальні закони буття, усвідомлені та освоєні, трансформуються в етику, а через неї – у право та людські закони, тобто ієрархічний зв'язок космічних і людських законів може мати такий вигляд: 1) всезагальні (космічні) закони; 2) етичні закони; 3) право; 4) закони (людські, державні) [7].

Якщо онтологічний статус права належить до фундаментальних філософсько-правових проблем, то він потребує ретельного розгляду та глибокого вивчення у зв'язку з конститутивними проблемами філософії, для якої онтологія та гносеологія є найважливішими галузями. Буття, пізнання й освоєння Всесвіту як космологічного об'єкта, закономірності його виникнення та розвитку є ключовими філософськими питаннями, які деталізує антропологія як окрема галузь філософського знання, спрямована на розкриття феномену людини як мислячої, творчої істоти.

Загальновідомо, що справжня філософія починається із сумніву (щодо запропонованих іншими людьми істин) і здивування (навколишнім світом – його причинами, побудовою, витоками та призначенням). На думку дослідників історії філософії, саме на цьому ґрунтувалися пошуки перших античних мислителів, які піддавали сумніву міфологічні пояснення дійсності, намагаючись з'ясувати, як влаштовано світ. Імовірно, саме такі прагнення спонукали Фалеса до думок про воду як стихійну основу буття; Геракліта – до визнання вогню його першопрчиною, констатації мінливості всього суцього та відкриття логосу як універсального закону світобудови; Ксенофана, Парменіда та Зенона – до розгляду буття як єдиної, вічної, незмінної, неподільної та досконалої сутності; Емпедокла – до блискучих здогадок про поєднання всіх першоелементів Космосу за законами любові та породженої хаосом ненависті; Анаксагора – до відкриття вічних гомеомерій, які рухаються завдяки зовнішній силі вселенського розуму; Левкіпа та Демокріта – до заперечення випадковості й твердження, що найдрібніші частинки Всесвіту (атоми) постійно рухаються в порожнечі в різних напрямках і з різними швидкостями, вони є неподільними елементами, комбінації яких утворюють усе розмаїття речей світу; Платона (який не поділяв погляди Демокріта) – до вчення про ієрархію вічних і незмінних ідей як прообразів усіх речей світу; Арістотеля – до теорії поєднання матерії (п'яти першоелементів) та ідеї (форми) в кожній речі, що має матеріальну (те, із чого), формальну (те, що), продуктивну (те, звідки) та цільову (те, заради чого) причини переходу з потенційного в актуальне буття, а також наступних поколінь мислителів, які тлумачили субстанційні засади буття в різний спосіб (Епікур, Дж. Берклі, Р. Декарт, Ж. О. де Ламетрі, Л. А. Фейєрбах, Г. В. Ф. Геґель, К. Маркс та ін.).

Всесвіт як предметне втілення буття є об'єктом дослідження космології. Підґрунтям цієї філософської дисципліни є спостереження вавилонських і єгипетських жерців, а згодом Гіппарха, Птолемея, Браге, Кеплера, Ньютона та пізніших філософських учень. Космологія істотно відрізняється з однойменною сучасною математико-фізико-астрономічною галуззю знань, хоча предметом їх обох є властивості й еволюція Всесвіту. Для розрізнення їх окремі автори вживають поняття «філософська космологія», однак у цьому дослідженні ми будемо використовувати категорію «космологія», уточнивши, що її вжито в контексті ранніх періодів розвитку філософії.

Рідкісною для вітчизняної традиції ілюстрацією такого філософського трактування космології в умовах панування марксистсько-ленінського вчення є рання праця Е. В. Ільєнкова «Космологія духу», яку сам автор називає філософсько-поетичною фантазмагорією, що ґрунтується на принципах діалектичного матеріалізму. Тут видатний дослідник пізнання, мислення, ідеального, особистості та творчої діяльності розглядає сенс і мету існування у Всесвіті розумних істот, яким потрібно протистояти ентропії, вважаючи мислення властивістю природи, а матерію – невід'ємним атрибутом мислення (така позиція науковця є цілком закономірною з огляду на подальше його звернення до монізму Б. Спінози) [8, с. 93–100].

Конкретними елементами буття є досить прості предмети, які цікавлять мислителів, тобто звичайні речі, які нас оточують і можуть розкриватися дуже глибоко з неймовірною швидкістю, викликати захоплення щодо їх краси, сутності, сенсу. Наприклад, О. С. Філоненко – відомий український філософ, культур-антрополог і учень одного з видатних представників тартусько-московської семіотичної школи О. М. П'ятигорського – під час авторських семінарів із космології доводить, що звичайні дрібні об'єкти для щоденного спостереження можуть викликати захоплення та зацікавлення цим Всесвітом, їх сприймають як абсолютно дивовижні.

Яскравим прикладом такого нібито не практичного, на перший погляд, інтересу філософів є те, що подібні відчуття свого часу об'єднали таких різних людей, як швейцарський дослідник Мангус, який 1555 року одним із перших замальовував різноманітні форми сніжинок; відомий німецький філософ, учений, математик, астроном і оптик Й. Кеплер, який написав

перший трактат із кристалографії про симетрію, форму та промінці сніжинок; один із відомих мікрофотографів У. Бентлі на прізвисько Snowflake (англ. «сніжинка»), який зробив понад п'ять тисяч фотографій сніжинок під мікроскопом, довівши, що двох однакових снігових кристалів у природі не існує; всесвітньо відомий японський фізик-ядерник Н. Укітіро, який називав сніг «листом із неба, написаним таємними ієрогліфами» (йому першому вдалося синтезувати дві штучні однакові сніжинки); сучасний американський дослідник із Каліфорнійського технологічного інституту професор К. Ліббрехт, який нині намагається у своїй лабораторії з'ясувати динаміку формування крижаних кристалів на молекулярному рівні.

Якщо сніжинки мають таку цікаву будову та є відображенням законів Всесвіту, своєрідним посланням, що свідчить про єдині закономірності організації універсуму, то знаки є абстрактною елементарною формою відображення дійсності як у свідомості людини, так і безпосередньо у світі, частиною якого є свідомість, а отже, семіотика й космологія пов'язані через універсальність знака як символічного об'єкта.

На сучасному етапі розвитку семіотики вже з'ясовано, що знаки – це своєрідні «сніжинки» людської свідомості, які дають змогу осягнути її організацію. Інше вкрай важливе питання полягає в тому, чи є відповідність між фізичними та ментальними «сніжинками». На нього філософія намагається відповісти впродовж усієї історії людства. Водночас паралельно з часів Сократа розвивається традиція античного трактування сутності людини.

Саме в класичний період античної філософії відбулися перші спроби філософського осмислення власного «Я». Після середньовічних теологічних інтерпретацій, що ґрунтувалися на класичному для тієї епохи визначенні особистості як індивідуальної субстанції раціональної сутності (запропонованому Боецієм і сприйнятому св. Томою), новим поштовхом для таких пошуків стали переконання Дж. Локка, який розглядав пам'ять як підґрунтя мислення та стрижень становлення розумної особистості; Р. Декарта, що заперечував субстанційні засади особистості, вважаючи останню лише зверненою на себе самосвідомістю; Д. Юма, який, поділяючи думку Дж. Локка, розмірковував про відсутність цілісності у свідомості та про потік вражень, у яких неможливо розгледіти «Я». Ідеться також про трансцендентальну аперцепцію І. Канта та абсолютизацію «Я» у Й. Фіхте,

персоналістичні інтерпретації особистості Е. Мунье, С. К'еркеґора, Г. Марселя, а також, відповідно до гайдеґґерівського підходу, особистість як здатність бути собою – тотожною собі та для себе.

З другої половини ХІХ століття прийнято вважати, що в усіх цих філософських побудовах намагаються вирішити питання про співвідношення фізичного світу (буття, природи, матерії) та внутрішнього світу людини (духу, свідомості, мислення). Причому переважна більшість філософських систем утверджує співмірність принципів організації першого та другого (від їх тотожності в моністичних концепціях і співіснування в дуалістичних теоріях за зразком картезіанського вчення – до плюралістичного розмаїття субстанційних першооснов у монадології Г. Лейбніца, оскільки навіть в останньому випадку взаємодія нескінченної множини унікальних монад все-таки відбувається в установленому для всіх загальному та гармонійному порядку, завдяки якому існує наш світ – «найдосконаліший з усіх можливих світів»).

Саме тому предметом філософії нині визнають відношення «людина – світ», а одним з найактуальніших у сучасній філософії є питання про те, чи є повноцінна єдність між душею (або потоком психічних станів) і тілом (набором клітин)? Сьогодні свідомість може бути потрактована як здатність пізнавати навколишній світ і себе за допомогою мислення, розуму, інтелекту, а ширше – здатність різнитися з іншими, бути автономним у своїх діях, відокремленим від природного та соціального середовища.

Попри те, що для науки про знаки питання первинності ідеї, матерії чи іншої першооснови буття не є принциповим, фахівець-семіотик наполягатиме, що ця «родова» здатність до самоідентифікації не лише має різні вияви в межах кожної індивідуальності, а й є ключовою в загальних принципах організації світу. З одного боку, саме людина є специфічним суб'єктом правового буття та пізнання, а правова реальність має очевидний і виразний соціокультурний характер. З іншого боку, навряд чи справедливим буде твердження про те, що людське буття та юридична практика є відірваними від світу, у якому вони існують. Таким чином, семіотика принципово пов'язана з онтологічними та космологічними дослідженнями, які зосереджені на проблемах буття, генези сущого, властивостях й еволюції Всесвіту.

Ці висновки опосередковано підтверджено в оригінальних дослідженнях А. Б. Венгерова, Ю. Ю. Ветютнєва, О. М. Джужі, Р. А. Калюжного, Ю. Ю. Орлова та інших науковців щодо

можливостей застосування синергетичного методу в правовому пізнанні, зокрема в галузі порівняльного правознавства, соціологічно-правових розробках юридичної діяльності й поведінки, під час вивчення динаміки розвитку і трансформації правових систем різних держав, для виявлення закономірностей формування правових сімей, їхнього взаємного впливу з метою визначення глобальних тенденцій розвитку правових явищ тощо.

Семиотичні дослідження правової реальності дають змогу продемонструвати зв'язок, який існує не лише між усіма формами суспільної свідомості та відповідними знаковими системами (політикою, правом, мораллю, релігією, наукою тощо), а й зафіксувати єдині параметри як відображення світу у свідомості людини, так і його організації загалом. У широкому значенні знаком можна вважати будь-який об'єкт, який вказує на інший об'єкт, отже, глибинні зв'язки, що наявні між усіма явищами та процесами у світі, можуть бути представлені у вигляді взаємодії між елементами єдиної цілісної знакової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мережко А. А. Юридическая семиотика и юридическая герменевтика [Электронный ресурс] / А. А. Мережко // Юридическая практика. – 2002. – № 8 (218). – Режим доступа: <http://www.yurpractika.com/article.php?id=10001433>. – Загл. с экрана.
2. Мечковская Н. Б. Семиотика. Язык. Природа. Культура : курс лекций / Н. Б. Мечковская. – М. : Академия, 2008. – 426 с.
3. Саркисов А. К. Семиотика права: историко-правовое исследование правовых знаковых конструкций : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Саркисов Андрей Константинович. – Коломна, 2000. – 222 с.
4. Титов В. Д. Историческое развитие философско-логических концепций языка права / В. Д. Титов, С. Э. Зархина. – Харків : ФИНН, 2009. – 432 с.
5. Бандура О. О. Філософія права як система (деякі загальні міркування) / О. О. Бандура // Юриспруденція у формуванні правової держави та громадянського суспільства : матеріали Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. (Київ, 6 жовт. 2016 р.). – Київ : Артек, 2016. – С. 8–13.
6. Костицький М. В. Філософський аналіз європейського права та трьох його світоглядних джерел / М. В. Костицький //

Філософські, методологічні та психологічні проблеми права. – 2009. – Вип. 1. – С. 22–34.

7. Костицький М. В. Ренесанс натурфілософії, або Всезагальні (космічні) закони як джерела права : доповідь // Академічні читання / відп. ред. Н. В. Кушакова-Костицька. – Київ : Київ. регіон. центр НАПрН України, 2010. – Вип. 15. – 22 с.

8. Майданский А. Д. «Русский европеец» Э. В. Ильенков и западный марксизм / А. Д. Майданский // Вопросы философии. – 2015. – № 3. – С. 93–100.

REFERENCES

1. Merezko, A.A. (2002). Yuridicheskaia semiotika i yuridicheskaia germenevtika [Legal semiotics and legal hermeneutics]. *Yuridicheskaia praktika, Legal practice*, 8(218). Retrieved from <http://www.yurpraktika.com/article.php?id=10001433> [in Russian].
2. Mechkovskaia, N.B. (2008). *Semiotika. Yazyk. Priroda. Kultura* [Semiotics. Language. Nature. Culture]. Moscow: Akademiia [in Russian].
3. Sarkisov, A.K. (2000). Semiotika prava: istoriko-pravovoe issledovanie pravovykh znakovykh konstruktssii [Semiotics of law: historical and legal study of legal sign constructions]. *Candidate's thesis*. Kolomna [in Russian].
4. Titov, V.D., & Zarhina, S.E. (2009). *Istoricheskoe razvitie filosofskologicheskikh kontseptsii iazyka prava* [Historical development of philosophical and logical concepts of the language of law]. Harkov: FINN [in Russian].
5. Bandura, O.O. (2016). Filosofiia prava yak systema (deiaki zahalni mirkuvannia) [The philosophy of law as a system (some general considerations)]. *Jurysprudentsiia u formuvanni pravovoi derzhavy ta hromadianskoho suspilstva, Jurisprudence in the formation of legal state and civil society: Proceeding of the International Legal Scientific and Practical Conference*. (pp. 8-13). Kyiv: Artek [in Ukrainian].
6. Kostytskyi, M.V. (2009). Filosofs'kyi analiz yevropeiskoho prava ta trokh ioho svitohliadnykh dzherel [Philosophical analysis of European law and his three ideological sources]. *Filosofski, metodolohichni ta psykhologichni problemy prava, Philosophical, methodological and psychological problems right*, 1, 22-34 [in Ukrainian].
7. Kostytskyi, M.V., & Kushakova-Kostytska, N.V. (Ed.). (2010). *Renesans naturfilosofii, abo Vsezahalni (kosmichni) zakony iak dzherela prava* [Renaissance natural philosophy or universal (cosmic) law as a source of law]. *Akademichni chytannia, Academic reading*, 15. Kyiv: Kyiv. rehion. tsentr NAPrN Ukrainy [in Ukrainian].
8. Maidanskii, A.D. (2015). Russkii evropeets E.V. Ilenkov i zapadnyi marksizm [Russian European EV Ilenkov and Western Marxism]. *Voprosy filosofii, Questions of philosophy*, 3, 93-100 [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 18.01.2017

УДК 343.988:343.85

Джу́жа А. О. – кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології та кримінально-
виконавчого права Національної академії
внутрішніх справ, м. Київ

ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ВІКТИМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИНАМ

Окреслено напрями здійснення наукових досліджень, спрямованих на розроблення ефективних профілактичних заходів для зниження рівня криміналізації та віктимізації суспільства й задоволення нагальних потреб практичної діяльності правоохоронних органів у цій сфері.

Ключові слова: віктимологічна теорія, віктимологічний напрям, віктимологічний потенціал, запобігання, віктимологічні дослідження.

Поступальний розвиток кримінології пов'язаний з виникненням нових наукових спрямувань, що мають на меті підвищення ефективності заходів соціальної профілактики. Одним із них є віктимологічний напрям, що досліджує особу потерпілого як одну з детермінант кримінального акту.

Унаслідок загострення соціально-політичних проблем, які стають джерелом віктимізації українського суспільства, посилюється вплив криміногенної складової, що спричинена активізацією злочинності, зокрема порушенням прав, свобод та інтересів особи. У комплексі кримінальні процеси такої властивості вражають різні соціальні прошарки та групи населення, стимулюючи водночас зростання їхнього віктимологічного потенціалу. Процес інтенсивної віктимізації населення відбувається не лише під впливом криміногенних виявів: змінюється структура віктимності населення, а також трансформується його розподіл за соціальними групами.

Зазначене свідчить про необхідність здійснення подальших наукових досліджень, спрямованих на розроблення ефективних профілактичних заходів, застосування яких дасть змогу реально знизити рівень криміналізації та віктимізації суспільства й

задовольнити нагальні потреби практичної діяльності правоохоронних органів. Необхідно акцентувати на наукових розробках у сфері забезпечення особистої безпеки громадян. З огляду на це, поряд із дослідженнями особи злочинця, причин й умов учинення злочинів, у теорії протидії злочинності формуються нові напрями. Одним із них є віктимологія, яка в контексті поглибленого аналізу механізму злочинної поведінки вивчає жертву злочину, її поведінку, взаємодію зі злочинцем тощо.

У віктимологічних дослідженнях широко використовують загальнонаукові, конкретно наукові, а також спеціальні віктимологічні методи та методики. З-поміж загальнонаукових методів пізнання ця наука послуговується абстрагуванням, узагальненням, аналізом і синтезом, індукцією та дедукцією, історичним, логічним, структурно-функціональним аналізом тощо.

Логічно стверджувати, що принципи, закони та категорії діалектики становлять загальне методологічне підґрунтя як кримінологічної, так і віктимологічної характеристики злочинності. Загальнонаукові методи пізнання – це загальні способи дослідження процесів і явищ, а також тенденцій їх змін у різних галузях науки. У сфері кримінологічної віктимології використовують також спеціальні методи дослідження: статистичний, аналітико-математичний, соціологічний, психологічний, соціально-психологічний. У подальшому перспективним є залучення методів кіберпростору.

Таким чином, правові науки загалом і кримінологія та віктимологія зокрема використовують у власних дослідженнях, поряд із загальнонауковою методологією, різні конкретно наукові методи, передусім у дослідженнях практичного спрямування, а також методики, які є похідними від загальнонаукових методів і ґрунтуються на них.

Наприклад, одним із ефективних методів здійснення віктимологічних досліджень є побудова віктимологічної карти. Застосування цього методу полягає в нанесенні на масштабну карту зареєстрованих злочинів та їх жертв із зазначенням часу, місця та способу вчинення протиправного діяння.

Рекомендовано також окремими символами наносити на карту латентні злочини, інформацію про які отримують за допомогою проведення віктимологічних опитувань й анкетування на підставі методу експертних оцінок.

Завдяки застосуванню цього методу в оперативному режимі отримують інформацію про процеси віктимізації об'єктів і територій, що є необхідною умовою для забезпечення ефективності організації віктимологічного запобігання злочинам [1, с. 48].

У межах наукових досліджень, де використовують метод побудови віктимологічних карт, також застосовують модель віктимності регіону. Вона ґрунтується як на загальних принципах побудови моделей соціальних явищ, так і на спеціальних віктимологічних знаннях. Застосування закону нормального розподілу під час побудови віктимологічних моделей передбачає попереднє отримання показників варіації у вигляді середніх величин і величин відхилення від них. Такий підхід надає можливість виявити ступінь напруження віктимогенних процесів і вивчити момент їх переходу до девіантно-делінквентного відхилення.

Ефективним у процесі віктимологічних досліджень є метод соціального експерименту, в межах якого можуть бути виконані такі завдання:

- створення умов для контрольованих віктимогенних процесів і фіксування їхніх параметрів;
- апробація засобів і методів індивідуальної девіктимізації;
- підвищення рівня захищеності контрольної групи.

Від правильності використання цих методів, зокрема у віктимологічних дослідженнях, безпосередньо залежать результати, якість вивчення закономірностей віктимності та її детермінації, функціонування і розвитку, а також заходів віктимологічного запобігання злочинності й віктимологічного забезпечення безпеки населення [2, с. 214].

Результатом віктимологічних досліджень злочинності мають стати теоретичні та практичні висновки з рекомендаціями та пропозиціями щодо програмно-цільового забезпечення віктимологічного запобігання злочинності [3, с. 118] й удосконалення законодавства про компенсацію жертвам злочинів.

Отже, методологія віктимологічного пізнання загалом ґрунтується на методології діалектичної гносеології. Водночас варто зазначити таке:

- віктимність як об'єкт віктимологічного моделювання розглядають, по-перше, як негативне соціальне явище, а по-друге – як індивідуальну властивість;

– дослідження об'єктів віктимологічного моделювання здійснюють у динаміці (вивчаючи минуле, сучасне і формулюють висновки для майбутньої діяльності);

– змодельовані віктимологічні явища розвиваються поступово (кількісні зміни, накопичуючись, стають якісними, унаслідок чого формується новий стан досліджуваних віктимологічних явищ).

Для того щоб забезпечити практичне застосування теоретичних висновків віктимології, необхідні умови, передумови і чинники. До них, належать:

– здатність віктимологічної теорії відтворити реальну картину евентуальних змін, якщо рекомендації віктимологів буде втілено в життя;

– наявність технічних, прикладних знань, наукового інструментарію для реалізації віктимологічних рекомендацій;

– переконання практичних працівників у можливості й необхідності реалізації теоретичних висновків сучасної віктимології у визначений час і в конкретному місці;

– здатність віктимології трансформувати отримані емпіричні результати й наукові факти в соціальну інформацію, придатну для прийняття справедливих управлінських і правових рішень.

Упродовж тривалого часу віктимологічні дослідження, теоретичні висновки і практичні рекомендації не завжди адекватно оцінювали й належно використовували. Поняття «віктимність», «віктимізація», «віктимна ситуація», «девіктимізація» та низку інших повільно впроваджували як у спеціальну літературу, так і в практичну діяльність. Лише протягом останніх років відбулися певні зрушення. Цьому сприяє стрімкий розвиток віктимологічних досліджень, видання спеціальних навчальних посібників, брошур, альбомів схем, енциклопедій тощо [4–8].

Важливе значення мають рецензії, відгуки, реферати про проведені наукові дослідження в галузі віктимології. Таким чином, віктимологічні ідеї набувають активного поширення в колах наукових і практичних працівників правоохоронної діяльності.

До того ж, Верховний Суд України в постановках Пленуму послідовно реалізує ідею необхідності врахування особи та поведінки потерпілого, його відносин зі злочинцем для правильної кваліфікації злочинів, об'єктивного дослідження всіх обставин у справі, індивідуалізації провини й відповідальності [9].

У віктимологічних дослідженнях зосереджують увагу на жертві злочину як на особливій кримінологічній категорії та важливому факторі генези конкретного злочину, а також структури злочинності загалом. Детальне вивчення злочинності як соціального явища неможливе без дослідження соціальних наслідків злочинності та, передусім, жертв злочину, різних рівнів їх віктимізації.

Зокрема, М. М. Бабаєв, О. М. Бандурка, О. М. Джуца, О. М. Литвинов, В. А. Туляков, Л. В. Франк, визначаючи основні показники, що характеризують суспільно небезпечні наслідки злочинності, які потрібно враховувати в аналітичній роботі слідчих та прокурорів, першим показником вважають загальне число осіб, які загинули в досліджуваний період внаслідок усієї сукупності злочинної діяльності правопорушників (рівень смертності).

Другий показник – це загальна кількість осіб, які зазнали тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень (рівень травматизму). Науковці пропонують для аналізу показники «рівень шкоди», «рівень утрат», що завдані державному та громадському майну, і такий самий показник для визначення майнової шкоди, завданої окремих громадянам.

І хоча цей перелік не є вичерпним, однак, на думку дослідників, показники шкоди та збитків слід трактувати як важливі критерії, що характеризують ступінь суспільної небезпеки злочинності, ефективного запобігання їй [10, с. 74].

Реалізація віктимологічних ідей і результатів віктимологічних досліджень забезпечує ґрунтовний інформаційний матеріал для вдосконалення профілактики злочинів, правового виховання та правової пропаганди, для соціального контролю на всіх рівнях (загальному, груповому, індивідуальному). Важливе значення віктимологічних рекомендацій полягає в тому, що вони орієнтують практику на облік невикористаних резервів, що містяться у факторі «жертва злочину».

Очевидно, що вивчення причин злочинності з огляду на територіальну приналежність без урахування зазначеного фактора є одностороннім, а теоретичні та практичні висновки є неповними. Таким чином, у системі кримінальної статистики постала необхідність формування спеціального розділу, який може бути названо статистикою віктимності [10, с. 31–32]. Її головне

завдання – дати кількісну характеристику осіб потерпілих і їх поведінки за такими критеріями:

а) учинений злочин, особа обвинуваченого, завдана ним шкода;

б) демографічні, соціально-психологічні, рольові, правові й інші ознаки, які характеризують особу потерпілого;

в) роль потерпілого в конфліктній ситуації;

г) шкода, завдана потерпілому, і способи її відшкодування.

Отже, кримінальна статистика має охоплювати не лише показники, що характеризують злочинність, заходи протидії їй та особу злочинця, а й віктимність, віктимізацію, віктимогенну ситуацію та віктимологічну профілактику. Вона передбачає кількісне відображення особи потерпілого, його поведінки, а також заходів, спрямованих на запобігання віктимній обстановці (ситуації), тобто такій, коли причиною вчинення злочину може бути власне особа або поведінка жертви.

Кримінологічну віктимологію доцільно вивчати як спеціальний курс для підготовки юристів-магістрів Національної академії внутрішніх справ, що забезпечить опанування всебічного, нетрадиційного підходу до вирішення, здавалося б, давно вивчених і врегульованих питань. Згодом із розвитком віктимологічних досліджень їх результати буде використано в нормотворчій діяльності [11; 12] для вдосконалення кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, розроблення методики й тактики розслідування окремих категорій злочинів, у повсякденній судовій практиці, аналітичній роботі органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції.

Інформація, отримана на підставі віктимологічних досліджень, може бути обліково-статистичною, науково-технічною, суспільно-політичною. Вона може виконувати запобіжну функцію або сигналізувати про ослаблення системи профілактики та соціального контролю.

Інформація про віктимізацію і віктимність може стосуватися соціальної структури суспільства загалом на певному етапі його розвитку. Ці відомості надзвичайно важливі на рівні малих груп, первинних й основних трудових колективів.

Водночас для забезпечення практичного застосування теоретичних висновків кримінологічної віктимології необхідно

є наявність стійких умов та передумов, проаналізованих вище [13, с. 17].

Отже, однією з головних умов, які забезпечують практичне застосування висновків віктимологічних досліджень, є переконання практичних працівників правоохоронних органів у можливості й необхідності реалізації віктимологічних знань у конкретних умовах їх діяльності.

Віктимологія підтверджує, що сучасний кримінолог має оперувати не лише усталеними поняттями «злочинність», «злочинна поведінка», «криміногенні фактори», а й їх діалектичними протилежностями – «віктимізація», «віктимна поведінка», «віктимогенні чинники» тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Косенко С. Віктимологічна профілактика в системі запобігання злочинів / С. Косенко // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 12. – С. 48–51.

2. Юрченко О. Щодо питань віктимологічного запобігання злочинності неповнолітніх / О. Юрченко // Вісник Академії правових наук. – 2006. – № 3. – С. 214–219.

3. Шаповалов О. В. Криміногенні ризики сьогодення і шляхи профілактики віктимності населення / О. В. Шаповалов // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 5. – С. 118–122.

4. Гаркавець С. О. Віктимологія : навч. посіб. / С. О. Гаркавець. – Луганськ : Східноукр. ун-т ім. В. Даля. – 111 с.

5. Джужа О. М. Проблеми потерпілого від злочину: кримінологічний та психологічний аспекти / О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв. – Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1994. – 51 с.

6. Головкін Б. М. Основні види віктимної поведінки потерпілих від сімейно-побутових убивств і тяжких тілесних ушкоджень / Б. М. Головкін // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 54. – С. 155–161.

7. Голіна В. В. Соціальні умови активізації осіб, які потерпіли від злочинів, у захисті своїх прав та законних інтересів / В. В. Голіна // Вісник Академії правових наук. – 2007. – № 1. – С. 184–193.

8. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Є. М. Моїсєєв, Ю. І. Римаренко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. –

Київ : Атіка, 2007. – Т. IV. Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади поліцейської діяльності. – 2007. – 968 с.

9. Узагальнення практики Верховного Суду України щодо застосування кримінально-процесуального законодавства, що передбачає захист прав потерпілого, від 22 жовтня 1998 року.

10. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / [Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жі. – Київ : Атіка, 2006. – 352 с.

11. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон України від 17 квіт. 1992 р. № 92-XI // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 22. – Ст. 262.

12. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянinові незаконними діями органу дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду : Закон України від 1 груд. 1994 р. № 266/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

13. Ильина Л. В. Уголовно-процессуальное значение виктимологии / Л. В. Ильина // Правоведение. – 1985. – № 3. – С. 17–21.

REFERENCES

1. Kosenko, S. (2006). Viktymolohichna profilaktyka v systemi zapobihannia zlochyniv [Victimological prevention in the system of crime prevention]. *Pidpriumnystvo, hospodarstvo i pravo, Business, Economy and Law*, 12, 48-51 [in Ukrainian].

2. Yurchenko, O. (2006). Schodo pytan viktymolohichnoho zapobihannia zlochynnosti nepovnolitnikh [On the Victimological Prevention of Juvenile Delinquency]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk, Bulletin of the Kyiv National University of Internal Affairs*, 3, 214-219 [in Ukrainian].

3. Shapovalov, O.V. (2006). Kryminohenni ryzyky sohodennia i shliakhy profilaktyky viktytnosti naselennia [Criminogenic risks of the present and ways of prophylaxis of victims population]. *Naukovyj visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Bulletin of the Kyiv National University of Internal Affairs*, 5, 118-122 [in Ukrainian].

4. Harkavets, S.O. *Viktymolohiia [Victimology]*. Luhansk: Skhidnoukr. un-t im. V. Dalia [in Ukrainian].

5. Dzhuzha, O.M., & Moiseiev, Ye.M. (1994). *Problemy poterpiloho vid zlochynu: kryminolohichnyj ta psykhologichnyj aspekty [Problems of the victim from the crime: criminological and psychological aspects]*. Kyiv: Ukr. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].

6. Holovkin, B.M. (2002). Osnovni vydy viktytnoi povedinky poterpilykh vid simejno-pobutovykh ubyvstv i tiazhykych tilesnykh ushkodzhen [The main types of

victim behavior of victims of family and domestic killings and grievous bodily harm]. *Problemy zakonnosti, Problems of Legality* (issue 54), (pp. 155-161) [in Ukrainian].

7. Holina, V.V. (2007). Sotsialni umovy aktyvizatsii osib, iaki poterpily vid zlochyniv, u zakhysti svoikh prav ta zakonnykh interesiv [Social conditions of activation of persons who suffered from crimes in protecting their rights and legitimate interests]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk, Bulletin of the Academy of Legal Sciences*, 1, 184-193 [in Ukrainian].

8. Moiseiev, Ye.M., Rymarenko, Yu.I., Tatsii, V.Ya., & Shemshuchenko, Yu.S. (Eds.). (2007). *Mizhnarodna politsejska entsyklopediia [International police encyclopedia]*. (Vols. 1-10). Kyiv: Atika [in Ukrainian].

9. Uzahalnennia praktyky Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo zastosuvannia kryminalno-protsesualnoho zakonodavstva, shcho peredbachaie zakhyst prav poterpiloho: vid 22 zhovtnia 1998 r. [Generalization of the practice of the Supreme Court of Ukraine regarding the application of criminal procedural legislation providing for the protection of the rights of the victim from October 22, 1998] [in Ukrainian].

10. Moiseiev, Ye.M., Dzhuzha, O.M., & Vasylevych, V.V. (et al). (2006). *Kryminolohichna viktymolohiia [Criminological Victimology]*. O.M. Dzhuzha (Ed). Kyiv: Atika [in Ukrainian].

11. Zakon Ukrainy Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini: vid 17 kvit. 1992 r. No. 92-XI [Law of Ukraine on the rehabilitation of victims of political repression in Ukraine from April 17, 1992, No. 92-XI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 22 [in Ukrainian].

12. Zakon Ukrainy Pro poriadok vidshkoduvannia shkody, zavdanoi hromadianynovi nezakonnyimi diiamy orhanu diznannia, poperednoho slidstva, prokuratury ta sudu: vid 1 hrud. 1994 r. No. 266/94-VR [Law of Ukraine on the procedure for compensation for harm caused to a citizen by illegal actions of the body of inquiry, preliminary investigation, the prosecutor's office and the court from December 1, 1994, No. 266/94-BP]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 1 [in Ukrainian].

13. Ylyna, L.V. (1985). Uholovno-protsesualnoe znachenye vyktymolohyy [Criminal procedure value of victimology]. *Pravovedenye, Jurisprudence*, 3, 17-21 [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 23.01.2017

УДК 343.234

Вереша Р. В. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України, м. Київ

СИЛЬНЕ ДУШЕВНЕ ХВИЛЮВАННЯ: ПОНЯТТЯ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ

Констатовано, що невизначеність поняття «сильне душевне хвилювання» в різних галузях науки спричиняє неоднозначне його трактування в кримінальному праві. Визначено, що підставою для пом'якшення відповідальності та покарання за злочини, учинені в стані сильного душевного хвилювання, є спрямованість діянь винуватої особи, яка їй загалом не властива і сформувалася під впливом сильних емоцій, що виникли у провокаційній ситуації. Запропоновано зміни до кримінального законодавства України, пов'язані з необхідністю уточнення норм, у яких використано аналізоване поняття.

Ключові слова: сильне душевне хвилювання, афект, емоції, стрес, усвідомлення, передбачення, вина, психічний стан.

У Кримінальному кодексі (КК) України немає вказівки на будь-які емоційні стани, притаманні сильному душевному хвилюванню. Термін «стан сильного душевного хвилювання» використано в п'яти нормах цього кодексу: ч. 4 ст. 36 «Необхідна оборона», ч. 3 ст. 39 «Крайня необхідність», п. 7 ч. 1 ст. 66 «Обставини, які пом'якшують покарання», ст. 116 «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання», ст. 123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання». Складність тлумачення цього терміна полягає в тому, що його не застосовують у психології, тобто невизначеність аналізованого поняття в інших галузях науки спричиняє його неоднозначність у кримінальному праві.

Проблемні аспекти сильного душевного хвилювання у кримінальному праві досліджували такі вчені, як Ю. М. Антонян, М. І. Бажанов, А. В. Байлов, В. М. Бурдін, О. В. Бурко, В. Г. Гончаренко, О. О. Думанська, А. Ф. Зелінський, М. Г. Іванов, Д. П. Котов, В. Г. Макашвілі, С. О. Манойлова, Б. Я. Петелін,

О. І. Рарог, А. Н. Трайнін, Б. В. Харазішвілі, С. Д. Шапченко, Л. І. Шеховцова та ін.

Інколи в наукових джерелах зазначають, що ознакою сильного душевного хвилювання є раптовість виникнення такого стану. Йдеться про випадки, коли проміжку часу між неправомірними діями та спровокованим потерпілим злочином або взагалі не було, або він був нетривалим. Деякі вчені акцентують на не обов'язковості для стану сильного душевного хвилювання ознаки раптовості його виникнення. Інші зауважують, що ознака раптовості стосується саме моменту виникнення емоційної розрядки винуватої особи, а не протиправної поведінки потерпілого. На думку окремих дослідників, ознака раптовості має два значення – суб'єктивне та об'єктивне. У суб'єктивному значенні – це несподіваність афективного вибуху для винуватої особи, а в об'єктивному – несподіваність такого вибуху для потерпілого, свідків та інших осіб.

Стан сильного душевного хвилювання подеколи ототожнюють із такими психологічними поняттями, як афект або фізіологічний афект. Йому властиві такі ознаки: раптовість виникнення, вибуховий характер емоційної розрядки, специфічні та суттєві психічні зміни особи, що, водночас, залишаються в межах осудності. Учені обстоюють необхідність внесення змін у кримінальне законодавство України, які передбачатимуть заміну терміна «стан сильного душевного хвилювання» на «фізіологічний афект». Зокрема, Г. В. Назаренко та М. Й. Коржанський вважають, що жодний інший емоційний стан, окрім стану фізіологічного афекту, не може настільки суттєво вплинути на психічну діяльність людини, щоб особа втратила здатність усвідомлювати власні діяння та (або) керувати ними [1, с. 185; 2, с. 137]. Сильне душевне хвилювання може бути зумовлене будь-якою важливою для особи подією. Натомість фізіологічний афект – надзвичайно сильний емоційний вибух, що затьмарює свідомість. Цю позицію поділяють не всі вчені. Наприклад, у деяких зарубіжних кримінальних кодексах ототожнюють за обсягом поняття «стан сильного душевного хвилювання, що раптово виник» та «афект» [3, с. 18]. Тобто збережено поняття «сильне душевне хвилювання», водночас, його доповнено уточнювальним терміном «афект».

Стан сильного душевного хвилювання є ширшим за обсягом й охоплює поняття афекту. Отже, ці поняття можна співвіднести як ціле (стан душевного хвилювання) і частину (афект). Суттєво обмежувати здатність людини усвідомлювати власні діяння та

(або) керувати ними здатні не лише афекти, а й інші сильні емоційні стани, які не наділені всіма феноменологічними ознаками афекту. Фізіологічний афект є лише одним з емоційних станів, які можуть мати кримінально-правове значення, будучи в окремих випадках ознакою суб'єктивної сторони складу злочину. Таким чином, термін «сильне душевне хвилювання» у психологічній науці не має аналогу. На думку В. М. Бурдіна, поняття «стан сильного душевного хвилювання» є кримінально-правовим. Його виникнення законодавець пов'язує з певними протиправними або аморальними діями потерпілого. Із позицій психології не важливо, чим було зумовлено виникнення афекту, фізіологічного афекту чи будь-якої іншої сильної емоції, яка знижує здатність особи усвідомлювати власні дії та (або) керувати ними. Також учений зазначає, що термін «сильне душевне хвилювання» не можна замінити на будь-який інший, з огляду на такі обставини: по-перше, стан сильного душевного хвилювання та афекту або фізіологічного афекту не є тотожними поняттями; по-друге, не лише стан афекту здатний суттєво порушувати психічну діяльність особи, адже бувають випадки, коли сильна емоція, яка не досягла рівня афекту, також може так вплинути на психічну діяльність, що особа втрачає здатність сповна усвідомлювати власні дії та (або) керувати ними.

На думку Ф. С. Сафуанова, у контексті кримінального права несуттєво, який саме термін застосовувати для визначення емоційного стану особи, що передбачає часткову втрату можливості усвідомлювати власні дії та (або) керувати ними. Дослідники В. О. Навроцький та З. А. Тростюк стверджують, що використання будь-яких психологічних термінів для позначення цього емоційного стану як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину є недоцільним [4, с. 115].

У кримінальному праві неоднозначно вирішують питання і щодо можливості застосування термінів, які становлять зміст поняття «сильне душевне хвилювання». Так, прикметник «сильне» є показником того, що хвилювання, яке виникає у винуватого, повинно бути вираженим, інтенсивним і порушувати нормальну психічну регуляцію поведінки. Водночас це поняття є оцінним, тобто чітко не визначеним. Тому деякі вчені вважають, що у правозастосовних органів є фактична можливість, визначаючи це положення, керуватися не правовими приписами, а власною оцінкою. Це тягне за собою зарозуму несистемної

інтерпретації кримінально-правових норм, що є основною проблемою застосування оціночних категорій у кримінальному праві [5, с. 13]. Проте слушною є думка, що пріоритетним напрямом для здійснення криміналізації завжди має залишатися визнання законодавцем «умовної однозначності» конкретних лексичних одиниць, які використовують у кримінальному законі.

Станом сильного душевного хвилювання вважають стан, який має кримінально-правове значення, оскільки особа значною мірою втрачає здатність усвідомлювати власні діяння та (або) керувати ними. У п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в правах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 року № 2 зазначено, що суб'єктивна сторона вбивства або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, відповідальність за які передбачено ст. 116 і 123 КК України, характеризується не лише умислом, а й таким емоційним станом винуватого, який значною мірою знижував його здатність усвідомлювати власні дії або керувати ними. До ознак стану сильного душевного хвилювання належать такі: 1) цей емоційний стан чинить істотний вплив на психіку особи, унаслідок чого вона частково, але з різною глибиною, утрачає можливість усвідомлювати власні дії та (або) керувати ними; 2) він є ознакою суб'єктивної сторони складу окремих злочинів і має кримінально-правове значення, адже цей емоційний стан враховують під час призначення покарання (визначаючи його вид і розмір) та застосування інших заходів кримінально-правового впливу. З огляду на характеристику різних емоційних станів, кримінально-правове значення вони матимуть лише тоді, коли спричинені протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи або психотравмуючою ситуацією. Таким чином, сильне душевне хвилювання як факультативна ознака суб'єктивної сторони складу злочину – це емоційно-психічний стан особи, спричинений протиправною (аморальною) поведінкою потерпілої особи або психотравмуючою ситуацією, за яких особа частково втрачає можливість усвідомлювати власні діяння та (або) керувати ними, що може позначатися на кваліфікації злочину, визначенні виду або розміру покарання та застосуванні інших заходів кримінально-правового впливу. Стан сильного душевного хвилювання охоплює афект та афективні стани.

Установлюючи стан сильного душевного хвилювання, що має кримінально-правове значення, необхідно враховувати: 1) чи

перебувала особа на момент вчинення злочину в особливому емоційному стані; 2) чи вчинено злочин під його впливом, а якщо так, то в чому це виявилось; 3) чи передувала цьому протиправна (аморальна) поведінка потерпілого або психотравмуюча ситуація; 4) чи саме ці обставини спричинили такий стан. Емоції одночасно є формою організації внутрішньої психічної та зовнішньої поведінкової активності суб'єкта.

З огляду на зазначене, пропонуємо додати примітку до ст. 36 КК України, виклавши її в такій редакції: «Сильне душевне хвилювання – це емоційно-психічний стан особи, спричинений протиправною (аморальною) поведінкою потерпілої особи або психотравмуючою ситуацією, за яких особа частково втрачає можливість усвідомлювати власні дії та (або) керувати ними, що може позначатися на кваліфікації злочину, визначенні виду або розміру покарання та застосуванні інших заходів кримінально-правового впливу».

Емоції в механізмі злочинного діяння відіграють різну роль. Передусім вони є тлом усіх процесів, які відбуваються у психіці особи, а їхня правова значущість здебільшого нейтральна. Емоції, які закріплює законодавець під час конструювання окремих складів злочинів, можуть бути спонуканнями, які «керують» суб'єктом під час учинення злочину. Злочинні діяння, учинені під впливом емоцій, можливі за наявності будь-якої з форм вини. У судовій практиці частіше трапляються провадження про спричинені емоціями необережні злочини. Кваліфікація злочину як необережного, учиненого під впливом емоцій, можлива лише за умови, якщо за нормами кримінального законодавства передбачено відповідальність за відповідні необережні злочини.

Вплив емоцій у разі злочинної самовпевненості може полягати в їх сприянні переоціненню особою власних сил чи інших обставин, на які така особа розраховує за небажаного, але легковажного ставлення до настання суспільно небезпечних наслідків. Таке переоцінення «нейтралізує» передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків, що за умови самовпевненості суб'єкт уявляє в загальній формі. У разі злочинної недбалості вплив емоцій може полягати у зниженні здатності особи діяти уважно, обачно, обережно, відповідно до правил й інструкцій. Унаслідок цього особа має значно обмеженішу можливість передбачити настання суспільно небезпечних наслідків.

Таким чином, під час визначення наявності видів необережної форми вини важливе значення має встановлення суб'єктивного елементу, що охоплює психологічно-суб'єктивний зміст необережних злочинів, учинених під впливом емоцій, та емоційний стан, який переживає особа в цей момент. Водночас вплив емоцій на свідомо-вольову діяльність особи в кожному конкретному випадку є різним, а тому його потрібно визначати з огляду на всі обставини вчинення злочину й риси винуватої особи.

Також емоції можуть опосередковувати спонукальну функцію мотивів, процес утворення мотивів і мотиваційної діяльності, зокрема злочинної. Емоції зумовлюють налаштування на досягнення бажаної мети, умотивованість діяльності.

Така ознака суб'єктивної сторони складу злочину, як стан сильного душевного хвилювання, належить до змісту привілейованих складів злочинів і свідчить про те, що ці злочини законодавець визнає менш суспільно небезпечними. Під час кваліфікації злочинів, учинених у стані сильного душевного хвилювання, необхідно також враховувати особливості об'єктивних факторів, які зумовили виникнення цього емоційного стану. Наприклад, якщо сильне душевне хвилювання в особи спричинено протиправними або аморальними (провокаційними) діями з боку не однієї, а двох і більше осіб, то це чинитиме сильніший вплив на виникнення такого емоційного стану.

Під час кваліфікації злочинів, учинених у стані сильного душевного хвилювання, зокрема умисного вбивства (ст. 116 КК України), умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень (ст. 123 КК України), слід ураховувати, що вчинення їх спричинене найсильнішим душевним переживанням, яке призводить до звуження свідомості. Однак у змісті та назвах аналізованих норм законодавець наголошує на тому, що передбачені злочини є умисними. Тобто емоційна стійкість (нестійкість) сприяє ступеню впливу емоцій на здатність суб'єкта усвідомлювати соціально-правове значення власних діянь і керувати ними. Якщо зазначені злочини учинено в стані сильного душевного хвилювання, то їх не можна кваліфікувати, як учинені з необережності. Тому їх кваліфікують як умисні злочини, учинені в стані сильного душевного хвилювання.

Умисел у злочинах, у яких стан сильного душевного хвилювання – це ознака суб'єктивної сторони його складу, може бути лише таким, який виник раптово, тобто разом з емоційним

станом, що є станом сильного душевного хвилювання, і має бути втілений негайно. Загалом це положення щодо переважної більшості кримінально значущих емоційних станів є беззаперечним. Однак серед емоційних станів, що впливають на здатність особи усвідомлювати власні дії та або керувати ними, є кумулятивний афект, джерелом і юридичною підставою якого постає тривала психотравмуюча ситуація, пов'язана з актами протиправної (аморальної) поведінки потерпілої особи. Психотравмуюча ситуація – це ситуація, яку створив потерпілий, що має негативно позначатися на психіці винуватої особи, її емоційній сфері. У такому разі вплив емоційно напруженого стану, акумульованого в умовах психотравмуючої ситуації, може супроводжувати формування умисної форми вини. Оскільки раптовість виникнення кумулятивного афекту з позицій психології є суб'єктивною, коли суб'єкт не очікує, що саме в цей момент він раптом опиниться в певному психічному стані, якому буде складно протистояти, то до цього моменту є припустимим формування умислу, який буде втілено в життя саме в момент, коли настане афективна розрядка. У цьому разі може йтися про те, що за кумулятивного афекту умисел не завжди буде таким, що виник раптово.

Якщо неправомірні діяння з боку інших осіб повторюються систематично, то кожен випадок такого діяння певним чином впливає на свідомість і волю особи. Це означає, що під впливом негативних емоцій, неодноразово пережитих внаслідок систематичних протиправних (аморальних) дій інших осіб, щоразу в особи буде формуватися хоча б загальне уявлення про характер можливих злочинних діянь у відповідь на кожен акт такої протиправної (аморальної) поведінки та бажання вчинити такі дії з метою отримання певної психологічної розрядки шляхом завдання шкоди за тривалі образи. Таким чином, в умовах психотравмуючої ситуації за кумулятивного афекту умисел виникає часто не під впливом безпосереднього останнього за часом приводу, а значно раніше – під впливом стану тривалого емоційного напруження щодо стійких емоційних переживань, які були спричинені протиправними (аморальними) діями потерпілої особи. Умисел у таких випадках формується в умовах тривалої психотравмуючої ситуації, виникає під безперервним тиском емоцій, які поступово посилюються до критичної межі переживання.

Подеколи такий умисел називають афектованим, хоча подібне ототожнення не цілком обґрунтоване. По-перше, афектований умисел не є показником моменту виникнення наміру вчинити злочин, адже він характеризує, передусім, психологічний механізм виникнення наміру в ситуаціях, коли особа, яка згодом стає потерпілою, протиправно поводить себе стосовно майбутньої винуватої особи. По-друге, крім стану афекту, стан сильного душевного хвилювання може виражатися в інших емоційних станах (наприклад, стрес, фрустрація).

Таким чином, неправомірна (аморальна) поведінка потерпілої особи раптово або під впливом тривалої психотравмуючої ситуації може спричинити в суб'єкта злочину сильне душевне хвилювання, яке ґрунтується на негативних емоціях. Якщо формування умислу було зумовлено емоційним напруженням, яке переживала особа протягом тривалого часу й воно поступово посилювалося, а, реалізуючи умисел, винувата особа перебувала в стані сильного душевного хвилювання, то це може бути враховано як пом'якшуюча обставина.

Зв'язок емоційного стану з іншими ознаками суб'єктивної сторони складу злочину загалом можна визначити так:

1) зв'язок з виною полягає в тому, що стан сильного душевного хвилювання впливає на можливість усвідомлювати винуватою особою значення власних діянь та керувати ними;

2) сильне душевне хвилювання зумовлює формування мотиву злочинної поведінки як реакції на протиправні (аморальні) дії з боку потерпілого та спрямованість мети діянь винуватої особи, яка може полягати в припиненні протиправних (аморальних) дій потерпілої особи.

Під час кваліфікації злочинів, учинених у стані сильного душевного хвилювання, необхідно враховувати не лише особливості ознак суб'єктивної сторони конкретного злочину (тобто вплив емоційного стану на мотивацію та спрямованість мети діяння), а й ступінь їх приналежності саме особистості винуватого під час вчинення злочину. Ідеться, передусім, про агресію, яка часто зумовлює мотивацію насильницьких злочинів. Потрібно розрізняти агресію осіб, яку визначають у кримінології як несвідому, ситуаційну, випадкову, «наслідок продовжуваного конфлікту», й агресію осіб, орієнтовану на суспільно небезпечну поведінку, що характеризує сформоване в таких осіб

переконання у припустимості насильницьких засобів для вирішення конфліктів, які здебільшого і спровоковані останніми.

Підставою для пом'якшення відповідальності та покарання за злочини, учинені в стані сильного душевного хвилювання, є спрямованість діянь винуватої особи, яка їй загалом не властива і сформувалася під впливом сильних емоцій, що виникли у провокаційній ситуації. Так може бути лише за умови, якщо структурі особистості винуватого не притаманні такі риси, як жорстокість або схильність до насильства. Якщо ж під час кваліфікації злочину буде встановлено, що вчинення насильства постає основною метою дій винуватої особи, а мотив злочину не пов'язаний з конфліктною ситуацією, створеною потерпілим, то призначення покарання за такий злочин здійснюють на загальних підставах.

Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України, «вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого» – це обставина, яка пом'якшує покарання. Формулювання вказаної норми потребує уточнень. Зокрема, однією з ознак злочину є протиправність, а не неправомірність. Саме термін «протиправність» чітко визначає характер діянь потерпілої особи – вони спрямовані проти чинного закону, його норм. З огляду на це, пропонуємо замінити термін «неправомірність» на «протиправність» і викласти п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України в такій редакції: «вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного протиправними або аморальними діями потерпілого».

У ст. 116 КК України зазначено, що умисним вбивством, учиненим в стані сильного душевного хвилювання, є таке, що вчинене в емоційному стані, який раптово виник унаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого. Згідно зі ст. 123 КК України, умисне тяжке тілесне ушкодження, учинене в стані сильного душевного хвилювання, є таким, якщо останнє «раптово виникло внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого». Тобто законодавець визначає серед обставин, що спричиняють сильне душевне хвилювання, зокрема ті, які передбачають протиправні діяння з боку потерпілої особи, а тому їх зміст вимагає певної уніфікації. Оскільки в одній нормі майже неможливо передбачити всі види протиправних чи аморальних дій з боку потерпілої особи, які можуть спричинити

сильне душевне хвилювання, то потрібно використовувати загальне терміносполучення. Таким, на нашу думку, є «протиправні чи аморальні дії», оскільки це поняття передбачає, що емоційний стан: 1) може бути спричинений лише протиправними (такими, що порушують будь-які норми чинного законодавства України) чи аморальними (такими, що порушують загальноприйняті в суспільстві норми моралі) діями з боку потерпілої особи; 2) не обмежує перелік обставин, які можуть спричинити сильне душевне хвилювання у винуватої особи і які підлягають урахуванню під час кваліфікації аналізованих злочинів. З огляду на зазначене, пропонуємо:

1) викласти ст. 116 «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання» КК України в такій редакції: «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протиправних чи аморальних дій з боку потерпілого...»;

2) викласти ст. 123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання» КК України в такій редакції: «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протиправних чи аморальних дій з боку потерпілого...».

Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, суд призначає покарання, «ураховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання». За ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України, до обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, належать винуватість обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення (п. 2 ч. 1); обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, що виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження (п. 4 ч. 1); обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання (п. 5 ч. 1). Цей перелік обставин, які підлягають доказуванню, варто застосовувати також щодо злочинів, учинених у стані сильного душевного хвилювання. Необхідно встановлювати зазначені обставини в їх сукупності.

З метою врахування у правозастосовній практиці всіх аспектів суб'єктивної сторони складу злочину як одного з обов'язкових

елементів притягнення особи до кримінальної відповідальності, пропонуємо п. 2 ч. 1 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України викласти в такій редакції: «винуватість обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив, мета й емоційний стан обвинуваченого під час учинення кримінального правопорушення».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Назаренко Г. В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния : монография / Г. В. Назаренко. – М. : Ось-89, 2009. – 240 с.
2. Коржанський М. Й. Проблеми кримінального права : монографія / М. Й. Коржанський. – Київ : Атіка, 2003. – 280 с.
3. Носков Д. Понятие «аффект» в уголовном праве / Д. Носков // Законность. – 2003. – № 6. – С. 17–19.
4. Навроцький В. О. Тлумачний словник Особливої частини кримінального законодавства України / В. О. Навроцький, З. А. Тростюк. – Львів : Юрид. ф-т Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1997. – 127 с.
5. Вильнянский С. И. Применение норм советского права / С. И. Вильнянский // Ученые записки Харьковского юридического института. – 1956. – Вып. 7 – С. 13–14.

REFERENCES

1. Nazarenko, H.V. (2009). *Uholovno-relevantnye psikhicheskie sostoiianiia lic, sovershivshih prestupleniia i obschestvenno opasnye deianiia* [Criminal-relevant mental states of persons who committed crimes and socially dangerous acts]. Moscow: Os-89 [in Russian].
2. Korzhanskyi, M.J. (2003). *Problemy kryminalnogo prava* [Problems of criminal law]. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
3. Noskov, D. (2003). Poniatyie affekt v uholovnom prave [The concept of affect in criminal law]. *Zakonnost, Legality*, 6, 17-19 [in Russian].
4. Navrotskyi, V.O., & Trostiyuk, Z.A. (1997). *Tlumachnyi slovnyk Osoblyvoyi chastyny kryminalnogo zakonodavstva Ukrainy* [Explanatory dictionary of the Special part of the criminal law of Ukraine]. Lviv: Yuryd. f-t Lviv. derzh. un-tu im. I. Franka [in Ukrainian].
5. Vylnianskyi, S.Y. (1956). Prymenenye norm sovetskoho prava [Application of the norms of Soviet law]. *Uchenye zapysky Kharkovskoho yurydycheskoho instytuta, Scientific notes of the Kharkov Law Institute* (issue 7), (pp. 13-14) [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 03.03.2017

УДК 833–093.5:34+340.113

Галій М. С. – кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри юридичного
документознавства Національної академії
внутрішніх справ, м. Київ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МОВИ ПРАВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Розглянуто особливості становлення та розвитку мови права в контексті сучасної української літературної мови, визначено її роль у системі вітчизняного законодавства.

Ключові слова: мова, право, українська літературна мова, народ, суспільство, держава, норма, стиль.

Підґрунтям сучасного демократичного суспільства є відкритість, прозорість та ефективність правопорядку. Ці характеристики істотно залежать від мови, якою послуговується сфера права. Вступ України до світового співтовариства, визнання її рівноправним партнером інших суверенних держав вимагають кардинального реформування всіх сфер правотворчої та правозастосовної діяльності, наукових досліджень, оновлення підходів до викладання правових дисциплін. У кожній із цих сфер чільне місце посідає технологія комунікації, що передбачає ґрунтовне вивчення мови права юристами. Точність юридичних формулювань, їх адекватне мовне втілення, правильне й однозначне вживання правової термінології визначають ефективність законодавства, сприяючи повноцінному захисту прав окремих громадян, юридичних осіб, суспільства й держави.

Актуальність дослідження мови права як окремого стильового різновиду української літературної мови зумовлена нагальною потребою в розробленні теоретичних засад законотворення та пов'язана з оновленням системи законодавства України згідно з вимогами світових і європейських правових стандартів.

Наукові дослідження останніх десятиліть означені активізацією інтересу мовознавців до вивчення мови права. Здебільшого увагу акцентують на автентичності пропонованих термінів, стилістиці, лексикографії, мовній судово-криміналістичній експертизі тощо.

Безперечно, лінгвістика права є цінною як у теоретичному, так і в практично-прикладному аспектах.

Теоретичним підґрунтям для дослідження становлення та розвитку мови права в сучасній українській літературній мові стали праці низки відомих науковців: Н. В. Артикуци, С. П. Кравченка, Ю. Ф. Прадіда, Б. Р. Стецюка, З. А. Тростюка та ін. Серед зарубіжних досліджень заслуговують на увагу наукові розвідки Е. О. Булигіна, Р. В. Дворкіна, А. В. Герлоха, В. Т. Кнаппа, Н. К. Лумана, А. Н. Нашиц, Б. О. Спасова, Х. М. Перельмана та ін. З огляду на результати наукових пошуків зазначених учених, статтю присвячено висвітленню аспектів розвитку й становлення мови права як стильового різновиду української літературної мови. Про актуальність обраної теми свідчить брак сучасних досліджень у цьому напрямі.

Мова – найважливіший засіб спілкування. Вона безпосередньо пов'язана з мисленням і не може без нього існувати. Мова та мислення мають винятково суспільний характер не лише за своєю сутністю, а й за функціональним наповненням. Завдяки мисленню люди пізнають світ, закони розвитку природи й суспільства. Пізнавальна діяльність людини та її мислення можливі лише на основі мовного матеріалу (слів і речень). Кожен аспект діяльності зумовлений думкою та її носієм. Лише завдяки мові все здобує попередніми поколіннями не зникає безслідно, а стає фундаментом для подальшого розвитку людства [1, с. 55].

У ст. 10 Конституції України зазначено: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантовано вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування» [2, с. 25].

Історію кожної з мов вивчають у нерозривному зв'язку з історією народу, який є носієм цієї мови, її творцем. Отже, періодизація української літературної мови тісно пов'язана з періодизацією історії українського народу [3, с. 49].

За однією з концепцій, писемність на території сучасної України була поширена ще в дохристиянські часи, а просвітителі слов'янського народу вчені-філософи Кирило (Костянтин) і Мефодій лише вдосконалили тогочасну абетку.

Запровадженою в цей період кирилицею з певними змінами ми користуємося й донині.

У дописемний період розвитку східнослов'янських племен у перших державних утвореннях формувалося наддіалектне мовлення, яке активно використовували в законодавстві та сфері державного управління.

Після об'єднання племен в одну державу на основі поляно-древлянського діалекту та суміжних говорів почала формуватися єдина літературна мова. Після прийняття християнства на Русі в церковно-релігійній сфері поширилася старослов'янська мова, яка зазнавала впливу живого мовлення, увібравши в себе значну кількість східнослов'янських елементів. Наприкінці XI століття під впливом киеворуської мови вона трансформувалася в церковнослов'янську мову київського (українського) ізводу. Водночас вона не витіснила давньоруську писемну мову із законодавства, діловодства, офіційного та приватного листування, художньої словесності, фактично виконуючи роль державної.

Після татаро-монгольської навали (XIII–XIV століття) у державницькій сфері Галицько-Волинського князівства послуговувалися давньоруською писемною мовою. У XIV столітті вона функціонувала в законодавстві, судочинстві, великокнязівській канцелярії, державному листуванні.

У тогочасній Галичині та на Західній Волині, що були складовими Польщі, українська мова набула статусу, наближеного до державного. Зокрема, її використовували у справочинстві [3, с. 50].

Після Люблінської унії 1569 року українська шляхта продовжувала популяризувати рідну мову, намагаючись оформлювати юридичну документацію «руською» мовою. Водночас в офіційно-діловій сфері дедалі активніше стали використовувати польську та латинську мови. Сейм Речі Посполитої 1669 року прийняв ухвалу, згідно з якою діловодство мали вести лише польською або латинською мовами. Унаслідок колонізації в адміністративних установах упродовж тривалого часу староукраїнську мову не вживали. Не мала вона статусу державної і на тих українських землях, які перебували під владою Австро-Угорщини. У дипломатичних відносинах із польськими королями українською мовою в XIV столітті інколи користувалися татарські хани.

Протягом XIV–XVII століть українська писемно-літературна мова була мовою державного діловодства в Молдавському князівстві. Проте вже у XVIII столітті її було майже цілком витіснено з офіційного вжитку.

У державних установах Лівобережної України українською мовою послуговувалися до початку 80-х років XVIII століття, коли російський царат остаточно ліквідував досить обмежену на той час автономію нашої держави. У Східній Україні, що перебувала в складі Московської держави, упровадили «гражданський» шрифт і алфавіт. Західні ж землі, які були під владою Польщі, користувалися традиційною кирилицею.

На межі XIX–XX століть в офіційному та шкільному вжитку українську мову майже остаточно витіснила російська. Згодом Т. Шевченко, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко та інші митці почали застосовувати російську абетку для написання українських слів (*близький, більш*). Реформував цей правопис П. Куліш (його іменували кулішівкою) [3, с. 51]. Згідно із цим правописом, послідовно вживали літеру *і* на позначення звука *і* з давнього *ѣ* (*літо, сіно, осінь*), на місці давніх *о*, *е* в новозакритих складах (*стіль, жінка, піч*) і на місці йотованого *і* (*Вкраїна, моїх, тихой*). З абетки усунули літеру *ы*. Замість неї на позначення звука *и* писали літеру *и* (*синь, лисиця*), у ролі апострофа та після приголосних вживали *ъ* (*п'ять, розв'язав, вітеръ, сміхъ*). Звук *е* передавали літерою *е* (*друже, сестра*). Натомість *є* вживали лише після м'яких приголосних в іменниках середнього роду (весіллє, третє, щастє). Після голосних писали літеру *е* без позначення на письмі йотації звука *е* (думаешъ), хоч літера *є* в попередніх правописах уже була. Також відновили літеру *ѣ* для сполучень *ѣо, ѣо* (*ѣму, слѣзою, тѣхнує, народнѣго*), відомих у давнішій орфографічній практиці. У правописі приголосних П. Куліш намагався послідовно запровадити фонетичний принцип, частково наслідуючи О. Павловського, П. Гулака-Артемівського та ін.

Проривний *г* передавали латинською літерою *g* (*дзига, дуля*), дієслівне сполучення *-ться* – через *-тьця* і *-тця* (*вертаютьця, всміхнетьця*), а *-шся* – через *-шся* і *-сся* (*одіб'єшся, вітаєсся*). Паралельно вживали префікси *рос-* і *роз-* (*роскажуть, розчервонітися*). Кулішівкою користувалися до заборони українського друку Ємським указом 1876 року. У дещо зміненому вигляді зазначений правопис (грінчевичівка)

функціонував після зняття цієї заборони (1905–1914), зокрема в «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка [3, с. 52].

Галицькі елементи наявні й у сучасній літературній мові: в абстрактній лексиці (*засада, властивість, зарозумілість, необізнаний, вплив, відчувати*); у побутовому спілкуванні (*парасоля, кава, цукерка, тістечко, серветка*); в адміністративно-канцелярській сфері (*звіт, уряд*); у прийменникових конструкціях (*о першій годині, за десять хвилин друга, за наказом, по обіді*).

Лише після революції 1907 року в Російській імперії було знято обмеження на українське друковане слово, хоча в державному шкільництві застосування української мови не було відновлено.

Проголошена 1917 року політика розвитку національних мов і культур не була послідовною. У перші роки вона нібито й сприяла активізації суспільних функцій національних мов, поширенню народної освіти рідною мовою національних культур. Наприкінці 1919 року законом Директорії Української Народної Республіки українську мову проголошено державною, що сприяло реалізації прав національних меншин. Аналогічний закон 1919 року ухвалила Західноукраїнська Народна Республіка. Державність української мови було закріплено і в Карпатській Україні в Конституції 1939 року. Водночас 1929 року було опубліковано український правопис, який поєднував східно-й західноукраїнські традиції (до 1933 року його максимально було наближено до східноукраїнського варіанта, зокрема вилучено літеру *ґ*).

Розвиток української літературної мови суттєво сповільнився на межі 1930–40-х років. Ліквідація української державності також призвела до обмеження офіційної функції української мови. Утвердження в державному житті культу особи Сталіна та провадження політики русифікації ґрунтувалися на хибній теорії злиття всіх націй і народностей Радянського Союзу в єдину спільноту [4, с. 56].

У період перебудови радянського суспільства дедалі наполегливіше порушували питання про статус української державної мови. 1989 року було прийнято Закон УРСР «Про мови в УРСР», у якому зазначено: «Українська мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу. УРСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил

українського народу, гарантування його суверенної національно-державної самобутності».

Новий український правопис було видано 1990 року, до якого внесено зміни, пов'язані, зокрема, з уживанням великої літери, написанням складних слів, відмінкових закінчень іменників у родовому відмінку, а також поновлено літеру *г* [4, с. 57].

Прагнення українців розбудувати власну державність завжди було пов'язане з боротьбою за права рідної мови (рідною вважають мову своєї нації, предків, яка пов'язує людину з її народом, попередніми поколіннями). Світовий досвід засвідчує, що підґрунтям духовного єднання людей у певну спільноту є, передусім, мова.

До найважливіших функцій мови належать такі: інтегративна (єднає людей, формує в них відчуття групової приналежності, а отже, сприяє становленню суспільства), організаційна (є засобом планування, мобілізації зусиль), регульовальна (забезпечує здатність підтримувати й відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків, за допомогою яких поширюється накопичений суспільством інтелектуальний і моральний досвід).

Ці функції мова найуспішніше виконує лише тоді, коли відповідає менталітету носіїв.

Українській літературній мові як формі загальнонародної національної мови притаманні сталі норми, тобто сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, закріплених у процесі суспільної комунікації [5, с. 45].

Виокремлюють такі мовні норми: орфоепічні (регулюють правильну вимову звуків, наголошення слів), лексичні (встановлюють правила слововживання), синтаксичні (передбачають усталену побудову словосполучень, речень), стилістичні (визначають уживання мовних засобів відповідно до стилю мовлення), орфографічні (охоплюють правила написання слів та їхніх частин), пунктуаційні (регулюють використання розділових знаків) [5, с. 45].

У процесі розвитку літературної мови кількість і якість мовних варіантів, які підлягають нормуванню, змінюються. Мовні норми систематизовано та зафіксовано в правописі, словниках, довідниках, підручниках і посібниках з української мови.

Культура письмового й усного мовлення полягає в досконалому володінні мовними нормами, обов'язковому їх дотриманні. Використовуючи мову в повсякденному житті, люди

залежно від потреб послуговуються різними мовними засобами. Залежно від змісту й мети висловлювання, а також індивідуальної манери та вподобань, процес мовлення передбачає певний добір і комбінування найдоцільніших для конкретної мовної ситуації варіантів слів, форм, словосполучень, конструкцій речень. Саме тому тексти (художній твір, наукова стаття, протокол, газетний репортаж), написані однією мовою, різняться набором мовних засобів й особливостями мовного оформлення. Таке розрізнення називається стилістичною диференціацією мови [6, с. 49].

Стиль – функціональна підсистема літературної мови, яку використовують у певній сфері суспільної діяльності мовців. З огляду на це, вона має певні особливості добору й використання мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматичних, фонетичних). Кожен зі стилів має відповідну сферу вживання (коло мовців), призначення, систему мовних засобів, стилістичні норми, підстили, жанри реалізації. В українській літературній мові традиційно виокремлюють п'ять функціональних стилів: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній, розмовний. Вони реалізуються в певних жанрах, тобто різновидах текстів, що різняться метою мовлення, сферою спілкування й іншими ознаками [6, с. 50].

Проте функціональні стилі існують не відокремлено. У будь-якому з них переважають загальномовні, міжстильові засоби, хоча кожен вирізняється специфічними елементами.

В офіційно-діловому стилі тексти мають бути точними, йому притаманні використання усталених мовних зворотів, стандартних шаблонів на початку та в кінці документів. У ньому закріпилося чимало специфічних термінів, традиційних форм. Цей стиль цілком позбавлений емоційності й образності.

Стиль законодавчих актів значно різниться з канцелярським. У канцелярсько-діловій мові виразно простежується безпосередній зв'язок мови з виробничою діяльністю.

Використання термінів та усталених мовних зворотів, поділ на структурні частини притаманні також науковому стилю мовлення. Проте, на відміну від ділового, наукова мова послуговується як простими, так і складними реченнями, має певний елемент образності (в науково-популярному та науково-навчальному підстилях).

Саме ці два стилі – науковий та офіційно-діловий – і визначають особливості професійного мовлення та спілкування. Залежно від контексту вони можуть містити засоби інших стилів [6, с. 52].

Мова як інструмент здобуття знань, який допомагає людині жити, має важливе значення, оскільки нею послуговуються не лише у сфері духовної культури, а й у виробництві, соціальних відносинах, що дає змогу усвідомлювати її як елемент соціальної сфери.

До розгляду питання функціонування мови нині застосовують оновлений підхід. Так, основними критеріями професійності є фахові знання, зокрема достатній рівень володіння професійною термінологією.

Науково-технічний прогрес, зокрема комп'ютеризація всіх галузей науки й техніки, реформування соціально-економічної та політичної систем в Україні насичують мову сучасними поняттями, термінами, зумовлюють динаміку творення питомо українських слів і запозичення іншомовних, здебільшого англійських. Зростання рівня фахових знань представників різних професій стимулює посилення вимог до мови. У зв'язку з поширенням використання української мови на підприємствах та в установах помітно збагачується словник професійної термінології новою науково-технічною, соціально-політичною лексикою.

Володіння мовою своєї професії є одним з визначальних компонентів професійної підготовки, адже є запорукою підвищення ефективності праці, допомагає краще орієнтуватися на виробництві та в безпосередніх наукових і ділових контактах.

Розглянемо окремі лексичні та морфологічні особливості мови професійного спрямування. Одним із найголовніших лексичних масивів професійної мови є термінологія. Категорії «термін», «термінологія» походять від імені латинського бога меж і кордонів Термінаса. Термін – це слово чи словосполучення, яке вживають для точного позначення поняття в різноманітних галузях знань [6, с. 53].

Термінологія є надзвичайно динамічним пластом лексики (90 % нових слів становлять терміни). Згідно зі статистичними даними мовознавців, лише в галузі хімії використовують близько двох мільйонів термінів [7, с. 77].

Процес творення термінів відбувається завдяки засобам власної мови, запозичення або конструювання з українських й

іншомовних складників. Так, наприклад, від загальноновживаних слів *стіл*, *шафа*, *ваги* шляхом додавання прикметників із термінологічним значенням утворюються нові поняття *лабораторний стіл*, *сушильна шафа*, *аналітичні ваги*. Термінам притаманні такі ознаки: системність (кожен термін належить до певної терміносистема, якщо належить до кількох терміносистем, то в кожній з них має інше значення); наявність дефініції (термін не тлумачать, а визначають); відсутність експресивного забарвлення, суб'єктивно-офіційних відтінків значення; стилістична нейтральність [8, с. 55].

Отже, мова права є професійною мовою, бездоганне володіння якою має забезпечити її безпомилкове вживання у правовій реальності. Це одна з професійних мов, що виникли на підґрунті літературної національної мови (поряд з мовами медицини, техніки, мистецтва тощо). Вона містить низку порівняно самостійних видів: мову законодавства та підзаконних правових актів, мову правозастосовної практики, мову юридичної науки і юридичної освіти, мову юридичної журналістики тощо. Предметна специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної із цих підмов, які, відповідно, також поділяють на декілька видів – мови цивільного, кримінального, міжнародного права тощо, мови відповідних видів судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко В. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір : навч. посіб. / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 119 с.
2. Конституція України. Офіційний текст. Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посіб. / уклад. М. І. Хавронюк. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Київ : А.С.К., 2003. – 384 с.
3. Джочка І. Ф. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Схеми та зразки аналізу : посібник / І. Ф. Джочка. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 195 с.
4. Дорошенко С. І. Українська мова професійного спілкування : навч. посіб. / С. І. Дорошенко, А. С. Захарчук, Г. Т. Басенко, Н. О. Лашенко. – Суми : Довкілля, 2007. – 281 с.

5. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. / [С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ та ін.]. – Київ : Літера, 2011. – 560 с.

6. Лісовий М. І. Культура професійного мовлення : навч. посіб. / М. І. Лісовий. – Вінниця : Нова кн., 2010. – 175 с.

7. Плотницька І. М. Ділова українська мова в державному управлінні : навч. посіб. / І. М. Плотницька. – 3-тє вид., стер. – Київ : НАДУ, 2011. – 167 с.

8. Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. / С. В. Шевчук, О. О. Кабиш, І. В. Клименко. – Київ : Алерта, 2011. – 543 с.

REFERENCES

1. Boiko, V.M., & Davydenko, L.B. (2010). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfemika. Slovtvir [Modern Ukrainian literary language. Morphemic. Word formation]*. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia [in Ukrainian].

2. Khavroniuk, M.I. (2003). *Konstytutsiia Ukrainy. Ofitsijnyj tekst. Komentar zakonodavstva Ukrainy pro prava ta svobody liudyny i hromadianyna [The Constitution of Ukraine. The official text. Commentary on the legislation of Ukraine on the rights and freedoms of man and citizen]* (2nd ed., rev.). Kyiv: A.S.K. [in Ukrainian].

3. Dzhochka, I.F. (2011). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia. Skhemy ta zrazky analizu [The modern Ukrainian literary language. Morphology. Schemes and samples of analysis]*. Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].

4. Doroshenko, S.I., Zakharchuk, A.S., Basenko, H.T., & Lashchenko, N.O. (2007). *Ukrainska mova profesiinoho spilkuvannia [Ukrainian language of professional communication]*. Sumy: Dovkillia [in Ukrainian].

5. Karaman, S.O., Karaman, O.V., & Pliusch, M.Ya. (et al.). (2011). *Suchasna ukrainska literaturna mova [Modern Ukrainian Literary Language]*. Kyiv: Літера [in Ukrainian].

6. Lisovyi, M.I. (2010). *Kultura profesiinoho movlennia [Culture of professional speech]*. Vinnytsia: Nova kn. [in Ukrainian].

7. Plotnytska, I.M. (2011). *Dilova ukrainska mova v derzhavnomu upravlinni [Business Ukrainian in public administration]* (3th). Kyiv: NADU [in Ukrainian].

8. Shevchuk, S.V., Kabysh, O.O., & Klymenko, I.V. (2011). *Suchasna ukrainska literaturna mova [Modern Ukrainian Literary Language]*. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.01.2017

УДК 343.162(477)

Бондюк А. Ф. – аспірант кафедри кримінального права та процесу Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів

ГЕНЕЗА НАУКОВОЇ ДУМКИ ЩОДО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ СЛІДЧОГО СУДДІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Досліджено стан наукового розроблення інституту слідчого судді в кримінальному процесі України, наявні наукові дослідження аналізованого питання. Розглянуто генезу теоретичних підходів учених, а також вітчизняної історіографії загалом у цьому напрямі.

Ключові слова: кримінальне провадження, слідчий суддя, судовий контроль, органи досудового розслідування, права, скарги.

Дослідження стану наукової розробленості інституту слідчого судді в кримінальному процесі України має на меті сформувати загальне уявлення про наявність наукових досліджень окресленого питання, розглянути генезу теоретичних підходів учених, а також вітчизняної історіографії у цьому напрямі загалом. Ретроспективний аналіз надасть можливість не лише встановити і проаналізувати наявні літературні джерела, а й з'ясувати рівень наукової розробленості інституту слідчого судді в кримінальному судочинстві в окремі історичні періоди державотворення.

Вітчизняна наукова спільнота замало уваги приділила діяльності слідчого судді, про що свідчить незначна кількість праць з цієї тематики. Зазначене зумовлено насамперед нетривалим періодом діяльності досліджуваного суб'єкта у правоохоронній сфері. Різні аспекти інституту судового слідчого в контексті його історичного й порівняльно-правового аналізу досліджено в наукових працях А. О. Верещагіної, О. С. Волчкової, Л. В. Головка, Ю. М. Дерішева, О. П. Круглікова, А. І. Макаркіна, В. В. Шимановського та ін.

Історичні аспекти становлення та розвитку інституту судового слідчого в кримінальному процесі, його місця й ролі у зв'язку із забезпеченням обвинуваченому права на захист у досудових стадіях за російським дореволюційним законодавством досліджували такі вчені-процесуалісти, як В. Д. Бринцев, В. О. Лобач, О. В. Мазур, М. А. Погорецький.

Наукове обґрунтування впровадження інституту слідчого судді у кримінальне законодавство здійснювали О. В. Баулін, В. Ф. Бойко, Ю. О. Гришин, Ю. М. Грошевий, В. Т. Маляренко, С. М. Стахівський, Д. С. Суло, В. М. Тертишник, В. М. Шаповал, В. П. Шибіко.

Висвітлення означених питань загалом є полемічним і контраверсійним. Зокрема, С. М. Гонтар вважав, що, по-перше, слідчий суддя за багатьма позиціями буде підміняти прокурора та керівника слідчого органу й суттєво обмежить їхні функції; по-друге, він є членом суддівської спільноти і його позиція не має відмінностей від позицій інших суддів загальної юрисдикції [1]. Так, О. О. Мядзєлец стверджувала, що запровадження інституту слідчих суддів неминуче призведе до послаблення судової влади, розмивання її кордонів, порушення системи стримувань і противаг [2, с. 41].

Водночас М. М. Ковтун зазначав, що автономно виокремлений зі структури судів районної ланки, організаційно незалежний від диктату вищих судових інстанцій, наділений необхідними процесуальними засобами для об'єктивної та всебічної перевірки дій і рішень слідчих органів і прокурора інститут спеціалізованих слідчих суддів може й повинен стати надійною ланкою в системі стримувань і противаг у механізмі правового регулювання. З одного боку, він має бути противагою щодо незаконних або необґрунтованих домагань публічних органів кримінального переслідування, з іншого – захищаючи суд, покликаний вирішити справу по суті, від попередньої оцінки дій, рішень і до результатів діяльності обвинувальної влади [3, с. 44].

У контексті предмета дослідження будемо розглядати здійснення судового контролю на стадії досудового розслідування. Поняття кримінально-процесуальних функцій поглиблено вивчали в радянський період такі науковці, як В. О. Банін, П. С. Елькінд, О. М. Ларін, В. П. Нажимов, Р. Д. Рахунов, М. С. Строгович, В. В. Шимановський, М. Л. Якуб та ін.

Після набуття Україною незалежності (за часів дії Кримінально-процесуального кодексу (КПК) України 1960 року) питання кримінально-процесуальних функцій активно досліджували вітчизняні науковці, зокрема С. А. Альперт, С. І. Герасименко, І. В. Гловюк, Ю. М. Грошевий, І. І. Зарева, Д. П. Кисленко, О. В. Кондратьєв, В. Т. Маляренко, В. В. Ринда, Р. Ю. Савонюк, В. М. Тertiшник, А. Р. Туманянц, Л. В. Черечукіна, В. І. Чорнобук, М. Г. Шавкун, О. Г. Шило та ін.

У процесуальній літературі неодноразово було висловлено пропозиції щодо розширення дії інституту судового контролю та впровадження у вітчизняний кримінальний процес спеціального суб'єкта судового контролю – судді з контролю за слідством, слідчого судді або судового слідчого. Деякі вчені (С. Ю. Ільченко) констатують епізодичність судового контролю [4, с. 116], інші (І. В. Гловюк) зараховують до нього лише «розгляд скарг на дії чи бездіяльність, рішення слідчого, прокурора та перевірку підстав для проникнення до житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді (ч. 3 ст. 233 КПК України), а також перевірку підстав для проведення негласної слідчої розшукової дії у виняткових невідкладних випадках (ч. 2, 3 ст. 250)» [5, с. 305–306]. Протилежну позицію обстоює М. І. Сірий, вважаючи, що пріоритет має належати «забезпеченню швидкого, без зволікання розгляду справи по суті, чого вимагає ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» [6, с. 7].

До набрання чинності КПК України 2012 року контрольні функції суду були предметом монографічних досліджень низки українських процесуалістів. Зокрема, у праці В. І. Чорнобук «Законність та обґрунтованість процесуальних рішень судді в порядку судового контролю в досудових стадіях кримінального процесу» (Одеса, 2007) розглянуто комплекс актуальних правових, теоретичних і практичних проблем прийняття й обґрунтування процесуальних рішень судді в порядку судового контролю в досудових стадіях кримінального процесу.

У монографії Ю. В. Скрипіної «Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження)» (Харків, 2008) аргументовано доцільність впровадження інституту слідчих суддів у кримінальний процес України і висвітлено правовий зміст інституту слідчого судді в кримінальному судочинстві. У процесі з'ясовано місце й роль

слідчого судді в системі кримінально-процесуальної діяльності, а також його компетенцію.

У дисертаційному дослідженні І. В. Гловюк «Судова діяльність у досудових стадіях кримінального процесу: теорія і практика» (Одеса, 2008) розглянуто правову сутність судової діяльності в досудовому провадженні, проаналізовано правові й організаційні засади судової діяльності щодо застосування заходів кримінально-процесуального примусу за умови надання дозволів на провадження процесуальних та оперативно-розшукових дій, стосовно розгляду скарг на дії чи бездіяльність і рішення владних суб'єктів кримінального процесу.

Предметом дисертації М. Г. Шавкуна «Процесуальний контроль органів судової влади на досудових стадіях кримінального процесу» (Київ, 2010) є з'ясування сутності та змісту поняття «процесуальний контроль органів судової влади на досудових стадіях кримінального процесу», визначення чинників, що впливають на ефективність судового контролю за досудовим розслідуванням.

У праці В. В. Віхрова «Судовий контроль за застосуванням оперативними підрозділами органів внутрішніх справ оперативно-розшукових заходів» (Дніпропетровськ, 2010) описано теоретичні проблеми формування змісту визначення судового контролю за використанням інституту обмеження прав і свобод людини під час оперативно-розшукової діяльності.

У дослідженні Д. П. Кисленка «Судовий контроль під час розслідування злочинів» (Київ, 2011) визначено обсяг контрольних повноважень суду під час надання згоди на обмеження конституційного права на недоторканність особи, а також розроблено рекомендації для вдосконалення судової практики з питань здійснення судом контролю під час розслідування злочинів і для чинного на той час кримінально-процесуального законодавства.

У дисертації С. Г. Герасименко «Судовий контроль на досудових стадіях кримінального судочинства: національне законодавство та зарубіжний досвід» (Запоріжжя, 2012) акцентовано на співвідношенні судового контролю з прокурорським наглядом і відомчим контролем. Також розроблено пропозиції щодо вдосконалення КПК України 1960 року аспекти здійснення судового контролю на досудових стадіях кримінального судочинства.

Науковим здобутком В. В. Косова є те, що в праці «Суб'єкти судово-контрольного провадження на досудових стадіях кримінального процесу» (Одеса, 2012) він сформулював визначення поняття «судово-контрольне провадження на досудових стадіях кримінального процесу», врахувавши нормативно закріплені форми цього провадження, а також потрактував поняття «суб'єкти судово-контрольного провадження на досудових стадіях кримінального процесу» на підставі доктринальних визначень.

Дослідженню процесуального статусу слідчого судді присвятив свою роботу «Процесуальний статус слідчого судді в кримінальному процесі України» (Київ, 2007) О. І. Литвинчук. У ній розроблено теоретичні засади формулювання поняття процесуального статусу слідчого судді в кримінальному процесі, його унормування в кримінально-процесуальному законодавстві відповідно до сучасних досягнень науки кримінального процесу.

Питання, пов'язані зі здійсненням функції судового контролю, розглянуто в монографіях і наукових статтях вітчизняних науковців. Так, повноваження суду щодо надання згоди на проведення окремих процесуальних дій вивчали А. А. Благодир, Н. В. Глинська, О. М. Дроздов, С. В. Ільченко, О. В. Капліна, І. М. Коз'яков, І. Ф. Літвінова, Є. Д. Лук'янчиков, В. Т. Маляренко, О. В. Римарчук, Д. В. Сімонович, М. І. Сірий, Р. Л. Сопільник, О. А. Струць, В. М. Трофименко, А. П. Черненко, О. Г. Яновська, І. М. Янченко та ін.

Оскарженню загалом та діяльності слідчого як суб'єкта вирішення скарг зокрема присвячено наукові доробки О. А. Банчука, Є. П. Бурдоля, І. В. Гловюк, А. Б. Касумової, В. О. Попелюшка, А. Р. Туманянц, В. І. Фаринника, О. Г. Яновської та ін. У цих дослідженнях розглянуто питання, пов'язані з суб'єктами та предметом оскарження, досліджено положення КПК України щодо порядку розгляду скарг слідчим суддею та рішень, які за ним приймають.

Означену проблематику вивчали радянські та російські науковці. Питання повноважень судових органів на стадії досудового розслідування та здійснення функції судового контролю аналізували такі вчені: О. Б. Абрамов, А. В. Абрамов, Е. А. Адільшаєв, В. В. Волинський, Ш. Р. Галліулін, В. В. Горбань, Р. О. Зінец, В. І. Іванов, О. В. Ізотова, М. М. Ковтун,

М. О. Колоколов, Н. В. Костеріна, Н. А. Лопаткіна, Р. Р. Марізов, І. Л. Махоркін, П. С. Морозов, Н. Г. Муратова, О. О. Мядзелец, О. В. Нікітіна, К. В. Пітулько, Ю. Б. Плоткіна, О. М. Рижих, Г. С. Русман, О. В. Рябкова, О. С. Сбоев, Д. О. Серебров, І. Є. Слєпньова, А. В. Солодилов, І. Ю. Тарічко, М. О. Устимов, А. П. Фоков, Н. В. Чепурная, В. А. Яблоков, Р. В. Ярцев та ін. Очевидно, що ці дослідження здійснено за російським законодавством і безпосередньо не стосувалося аналогічних положень КПК України 2012 року.

Доробок українських учених з проблеми дослідження процесуального статусу слідчого судді в кримінальному процесі України досить значний. Питання функціонування та впровадження цього інституту в кримінальний процес не лише не втратило актуальності, а й набуло значущості в контексті перебування системи кримінальної юстиції на стадії реформування. Це супроводжувалося трансформацією наукової думки щодо ролі слідчого судді, змісту і меж його контрольних функцій у кримінальному провадженні. Слідчий суддя став процесуальною новелою кримінального законодавства, яку було закріплено з набуттям чинності КПК України 2012 року.

Так, у дисертаційному дослідженні Р. І. Тракало «Судовий контроль за дотриманням права на повагу до приватного життя» (Київ, 2014) здійснено історико-правовий аналіз судового контролю в кримінальному провадженні на підставі КПК України 1922-го, 1927-го, 1961-го років, а також з'ясовано процесуальний механізм судового контролю за дотриманням права на повагу до приватного життя під час проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування або прокурора під час досудового розслідування.

Зокрема, Т. Г. Ільєва в дисертації «Функція судового контролю у кримінальному процесі» (Київ, 2014) дослідила спірні питання щодо поняття, сутності функції судового контролю в кримінальному процесі та меж її здійснення. Вчена сформулювала пропозиції, спрямовані на вдосконалення порядку здійснення слідчим суддею контрольних повноважень під час застосування заходів забезпечення кримінального

провадження та проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) й інших процесуальних дій.

Комплексне вивчення повноважень слідчого судді з розгляду та вирішення скарг у досудовому провадженні запропоновано в роботі С. О. Пшенічко «Повноваження слідчого судді з розгляду та вирішення скарг у досудовому провадженні» (Одеса, 2014).

Монографічне дослідження І. Ю. Кайло «Допустимість доказів у кримінальному процесі України» (Харків, 2016) містить пропозиції щодо напрямів оптимізації прокурорського нагляду й судового контролю як механізмів забезпечення допустимості доказового матеріалу, що формується на стадії досудового розслідування.

Учений Д. Є. Крикливець у дисертації «Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею» (Львів, 2016) оцінив практичний вплив засади змагальності на процедуру розгляду слідчим суддею скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування або прокурора. Він опрацював законодавчий перелік рішень, дій чи бездіяльності, що підлягають оскарженню, і практику їх судового перегляду, проаналізував правову регламентацію кола суб'єктів, які наділені правом на оскарження, а також розглянув процесуальну регламентацію перегляду ухвал слідчого судді.

У монографії М. А. Макарова «Судовий контроль у кримінальному провадженні» (Київ, 2016) запропоновано авторське бачення вирішення низки питань про прийняття слідчим суддею рішень про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, надання дозволу на проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора.

Таким чином, нині всі завершені вітчизняні дослідження безпосередньо пов'язані з діяльністю слідчого судді як процесуального суб'єкта, діяльність якого поширюється на стадію досудового розслідування. Кримінально-процесуальне законодавство до 2012 року не розглядало здійснення судового контролю в такому масштабі під час досудового розслідування, а тому не йшлося про впровадження спеціального суб'єкта здійснення цих повноважень. Це зумовлює актуальність тематики нашого дослідження. Аналіз монографічних і

дисертаційних робіт останніх років засвідчив недостатню розробленість питань визначення процесуального статусу слідчого судді в кримінальному процесі України, низький рівень з'ясування його місця та ролі як носія функції судового контролю на стадії досудового розслідування. Це підтверджує необхідність виконання наукового завдання, що полягає в розробленні змін до чинного законодавства з метою врегулювання окремих питань діяльності слідчого судді в кримінальному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Романов С. В. О соотношении принципа состязательности сторон и права на справедливое судебное разбирательство в уголовном судопроизводстве / С. В. Романов // Вестник Московского университета. – 2005. – № 3. – С. 76–88. – (Серия 11 «Право»).
2. Мядзелец О. А. Судебный контроль за прекращением уголовного дела и уголовного преследования : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Мядзелец Ольга Александровна. – М., 2008. – 232 с.
3. Ковтун Н. Н. Судебный контроль в уголовном судопроизводстве России: понятие, сущность, формы : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Ковтун Николай Николаевич. – Н. Новгород, 2002. – 502 с.
4. Ільченко С. Роль суду на досудових стадіях провадження кримінальної справи в аспекті обмеження конституційного права особи на недоторканність житла й іншого володіння / С. Ільченко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 1. – С. 115–118.
5. Гловюк І. В. Функціональна спрямованість діяльності слідчого судді / І. В. Гловюк // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2013. – Т. 26 (65). – № 2-1 (Ч. 2). – С. 303–309. – (Серия «Юридические науки»).
6. Сірий М. І. Українська модель здійснення судового контролю на досудових стадіях кримінального процесу / М. І. Сірий // Адвокат. – 2005. – № 9. – С. 6–8.

REFERENCES

1. Romanov, S.V. (2005). O sootnoshenii printsipa sostiazatelnosti storon i prava na spravedlivoє sudebnoє razbiratelstvo v ugolovnom sudoproizvodstve [On the relationship between the principle of adversariality of parties and the right to a fair trial in criminal proceedings]. *Vestnyk Moskovskoho unyversyteta, Bulletin of Moscow University*, 3, 76-88 [in Russian].
2. Miadzelets, O.A. (2008). Sudebnyi kontrol za prekraschenyem uholovnoho dela i uholovnoho presledovanyia [Judicial control over the termination of criminal case and criminal prosecution]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
3. Kovtun, N.N. (2002). Sudebnyi kontrol v uholovnom sudoproizvodstve Rossii: poniatie, suschnost, formy [Judicial control in the criminal legal proceedings of Russia: concept, essence, forms]. *Doctor's thesis*. N. Novhorod [in Russian].
4. Ilchenko, S. (2005). Rol sudu na dosudovykh stadiiakh provadzhennia kryminalnoi spravy v aspekti obmezhenia konstytutsijnogo prava osoby na nedotorkannist zhytla i inshoho volodinnia [The role of the court at the pre-trial stages of the criminal case in the aspect of limiting the constitutional human right to the inviolability of the home and other possessions]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo, Business, Economy and Law*, 1, 115-118 [in Ukrainian].
5. Hloviuk, I.V. (2013). Funktsionalna spriamovanist diialnosti slidchoho suddi [Functional orientation of the investigative judges activity]. *Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsyonalnoho unyversyteta im. V.Y. Vernadskoho, Scientific notes of the Taurida National University named after V.I. Vernadsky* (Vols. 26 (65), (pp. 303-309) [in Ukrainian].
6. Siryi, M.I. (2005). Ukrainska model zdiisnennia sudovoho kontroliu na dosudovykh stadiiakh kryminalnoho protsesu [Ukrainian model of judicial control at pre-trial stages of the criminal process]. *Advokat, Lawyer*, 9, 6-8 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2017

УДК 343.122:343.988:343.7

Вавриш А. В. – здобувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА

Визначено поняття «потерпілий від злочинів проти власності у сфері будівництва». Висвітлено особливості цієї категорії осіб та розроблено їх класифікацію.

Ключові слова: потерпілий, жертва злочину, запобігання злочинам, злочини, сфера будівництва, будівельні організації, інвестор.

Сучасне життя суспільства неможливе без ефективного функціонування будівельного комплексу, рівень якого впливає на темпи розвитку галузей народного господарства і регіонів, розміщення продуктивних сил тощо. Будівництво створює нові та реконструює наявні чинні фонди (будівлі та споруди, призначені для всіх видів виробничої та невиробничої діяльності людей) [1, с. 13]. Від розвитку цієї галузі залежить створення та розбудова міст, сіл чи окремих мікрорайонів, процес відновлення житлових фондів, будівництво житла, промислових і сільськогосподарських підприємств, транспортних об'єктів, лікарень, шкіл, торговельних центрів тощо. Будівельний комплекс підтримує в належному стані обороноздатність країни, створюючи передумови для активізації виробництва в усіх галузях господарства [2].

З огляду на кількість будівельних майданчиків, в Україні наявний підвищений інтерес до житлових і промислових споруд з боку підприємницьких структур. Нині цей бізнес є одним із найприбутковіших, а попит на новобудови та комерційну нерухомість спонукає до збільшення обсягу будівельних робіт. Упродовж років незалежності України потенційно найбільш уразливими сферами державного й недержавного фінансування були та залишаються ті, на які країна й фізичні/юридичні особи виділяють найбільше коштів, що, власне, й приваблює злочинців.

Аналіз практики здійснення контрольної діяльності територіальними підрозділами Державної архітектурно-будівельної інспекції свідчить, що для сфери будівництва в нашій державі упродовж останніх років характерним є збільшення кількості порушень норм і правил під час розташування та будівництва нових об'єктів, зниження якості будівництва, застосування непридатних до використання матеріалів і виробів, уведення в експлуатацію незавершених будівель та споруд [1, с. 3].

На якості виконаних робіт позначається злочинна діяльність як пересічного робітника, який безпосередньо працює на будівництві, незаконно привласнюючи будівельні інструменти й матеріали, так і матеріально відповідальної особи. Наприклад, це може бути головний бухгалтер, який у змові з виконробом за допомогою фіктивних документів навмисно перебільшує обсяги та вартість виконаних робіт, завищує норми накладних витрат, незаконно виплачує премії, створює резерв фонду заробітної плати, підписує фіктивні наряди на підставних чи вигаданих осіб, на ім'я яких було попередньо сфабриковано документи про зарахування їх як тимчасових працівників тощо. Злочинні діяння також можуть учиняти керівники різних рівнів, які нерідко проводять оформлення фіктивних договорів на будівельні роботи, заготівлю матеріалів, виготовлення обладнання, надання послуг тощо.

Будівельні компанії, які постраждали від злочинних посягань, продовжують будівництво, використовуючи ті ресурси, що залишилися (матеріали, кошти, транспортні засоби, будівельні машини та робочу силу). Відповідно, це негативно позначається на якості будівництва – об'єкти часто залишаються без належного утеплення та звукоізоляції, якісні матеріали замінюють на дешеві або взагалі непридатні для використання (виготовлення неякісного цементу, штукатурки, розбавлення фарби тощо). Такі серйозні недоліки будуть даватися в знаки в процесі експлуатації будівлі (тріщини стін після так званої усадки, обвалення плитки). Вищезазначене призводить до некомфортного та небезпечного користування подібними приміщеннями, а через певний проміжок часу може спричинити аварійний стан.

У працях науковців, зокрема В. В. Василевича, В. В. Голіна, Б. М. Головкина, О. М. Джужі, В. І. Задорожнього, В. П. Коновалова,

А. В. Микитчика, О. Є. Михайлова, Є. М. Моїсеєва, Д. В. Рівмана, В. Я. Рибальської, С. С. Чернявського, В. Ю. Шепітька, розглянуто поняття потерпілого та жертви злочинів. Попри важливі висновки, сформульовані вченими, низка питань щодо класифікації та характеристики потерпілих від злочинів у сфері будівництва залишається недостатньо дослідженою та потребує ґрунтовного аналізу.

Метою пропонованої увазі статті є дослідження кримінологічної класифікації потерпілих від злочинів проти власності у сфері будівництва.

Таким чином, увесь спектр злочинів у зазначеній галузі (незаконне заволодіння матеріальними цінностями або грошовими коштами) впливає на результат виконаних будівельних робіт. Водночас визначення поняття «потерпілий від злочину у сфері будівництва», встановлення його типових ознак дасть змогу більш поглиблено дослідити передумови злочинності у вказаній сфері.

Слушним у цьому контексті є твердження С. С. Чернявського про наявність кореляційної залежності між способом учинення злочину, особою злочинця та потерпілого, правовим статусом житла, технологією обману з іншими видами злочинів [3; 4].

Ключовою фігурою у віктимології є жертва злочину – людина чи група осіб у будь-якій формі їх інтеграції, яким безпосередньо або опосередковано було завдано злочином шкоди (Франк Л. В., 1977). Віктимологічне поняття жертви злочину дещо відрізняється від поняття потерпілого у кримінальному провадженні. У процесуальному контексті *потерпілим* визначають фізичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридичну особу, якій заповдіано майнової шкоди. Дослідницький інтерес для віктимології становлять люди як жертви злочинів [5]. *Жертва* – це постраждала від злочину фізична особа, незалежно від того, чи визнали її потерпілою у встановленому законом порядку і чи вважає себе такою [6].

Жертвами злочинів у сфері будівництва переважно стають громадяни, які були учасниками пайового будівництва (створення) багатоквартирних будинків або інших об'єктів нерухомості. Договори, укладені між громадянами та будівельними організаціями-забудовниками щодо будівництва конкретних об'єктів нерухомості (зокрема житлових приміщень –

квартир у багатоквартирних житлових будинках), за своїм змістом зазвичай є цивільно-правовими договорами будівельного підряду. Відповідно до них, підрядник зобов'язується у встановлений термін побудувати на замовлення певний об'єкт нерухомості, а замовник (в особі громадянина) – прийняти результат роботи, сплативши попередньо обговорену та визначену в документі ціну. Водночас потерпілими від злочинів у сфері будівництва часто є не лише фізичні особи, а й будівельні організації різних рівнів.

Сутність учинення злочинів на будівництві полягає в порушенні правил нормативного характеру, що визначають спрямованість та регулюють порядок та умови здійснення відповідної діяльності, регламентують права й обов'язки її учасників (законів, державних стандартів, інструкцій, наказів тощо). Комплекс способів злочинних дій А. В. Микитчик класифікує за різними критеріями, а саме: за сферою діяльності злочинців, предметом злочинного посягання, яким є кошти чи майнові права, що внаслідок учинення злочину переходять до злочинця [7].

На нашу думку, класифікувати потерпілих від злочинів у сфері будівництва можна за допомогою поділу на підставі ознаки вчиненого щодо особи злочину, ознаки заподіяної потерпілому шкоди, соціальної ознаки.

Особливістю злочинів у сфері будівництва є їх масштабність, багатогранність і різноплановість. До цієї категорії злочинів належать протиправні діяння, які містять ознаки, зафіксовані в ст. 185, 190, 191, 197, 222, 364, 369 Кримінального кодексу (КК) України та ін. Найбільш поширеними в цій галузі є злочини проти власності. Так, осіб, щодо яких було вчинено злочин за визначеною ознакою, можна розподілити на групи потерпілих від:

- крадіжки;
- шахрайства;
- шахрайства з фінансовими ресурсами;
- привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем;
- порушення обов'язків щодо охорони майна;
- зловживання владою або службовим становищем;
- пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди службовій особі у сфері будівництва тощо.

Аналіз судової практики засвідчує, що найбільш поширеними способами вчинення злочинів в окресленій сфері є крадіжка будівельних матеріалів чи інструментів, посадові розкрадання з метою заволодіння грошовими коштами, порушення обов'язків щодо охорони майна, шахрайство з фінансовими ресурсами та ін.

Серед технологій злочинної діяльності у сфері будівництва визначальними є такі різновиди кримінальних правопорушень, як розкрадання майна (будівельні матеріали, інструменти, техніка тощо) і грошових коштів. З огляду на це, можемо виокремити ще одну класифікацію потерпілих, відповідно до ознаки вчиненого щодо них злочину, – потерпілі від злочинів у сфері будівництва, предметом якого було: 1) майно; 2) грошові кошти.

Також розподіл може бути залежно від тяжкості вчиненого злочину, тобто потерпілі від злочинів невеликої, середньої тяжкості, потерпілі від тяжких і від особливо тяжких злочинів.

Розглядаючи другу категорію класифікації потерпілих на підставі завданої шкоди у сфері будівництва, варто зауважити, що, згідно із судово-слідчою практикою, потерпілим переважно заподіюють майнову шкоду, однак можливим є завдання фізичної та моральної шкоди потерпілим – фізичним особам.

Найбільш розгалуженим є поділ зазначеного виду на підставі соціальної ознаки.

Потерпілими від злочинів у сфері будівництва можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Значну кількість злочинних посягань зазнають суб'єкти будівельної діяльності, тобто інвестори, замовники, забудовники, підрядники та інші особи. Таким чином, більшість видів злочинів у будівельній сфері вчиняють відносно юридичних осіб – будівельних організацій (первинних будівельних організацій, будівельно-монтажних трестів, підприємств індустріального будівництва, будівельних товариств, холдингових компаній, асоціацій, корпорацій, консорціумів, концернів).

Погоджуємось із думкою Л. В. Донцової стосовно того, що інвестиційно-будівельний сектор національної економіки є особливою сферою виробничо-економічних відносин, у межах якої через взаємодію з навколишнім середовищем (економічним, законодавчим тощо) здійснюють акумуляцію (накопичення) фінансових ресурсів у вигляді інвестицій в основний капітал (капітальних вкладень) та ефективно

використовують їх у процесі будівельної діяльності. Це забезпечує створення нових і оновлення чинних основних фондів виробничого та невиробничого призначення [8]. Суб'єктами (інвесторами й учасниками) інвестиційної діяльності можуть бути громадяни та юридичні особи України й іноземних держав. Інвестори – це суб'єкти інвестиційної діяльності, які приймають рішення про вкладення власних, позикових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. Інвестори можуть відігравати роль вкладників, кредиторів, покупців, а також виконувати функції будь-якого учасника інвестиційної діяльності. Учасниками інвестиційної діяльності можуть бути громадяни та юридичні особи України або інших держав, які забезпечують реалізацію інвестицій як виконавці замовлень чи на підставі доручення інвестора [9].

Правовим документом, який регулює відносини між суб'єктами інвестиційної діяльності, є договір (угода). Укладення договорів, вибір партнерів, визначення зобов'язань та будь-яких інших умов господарських відносин, що не суперечать законодавству України, належать до компетенції суб'єктів інвестиційної діяльності. Інвестування та фінансування однієї квартири в об'єкті будівництва декількома інвесторами можливе за умови укладення між ними договору в письмовій формі, де буде визначено частку кожного інвестора й порядок внесення ним означених інвестицій [9].

Таким чином, найчастіше потерпілим від злочинів у сфері будівництва є інвестор – юридична або фізична особа, яка зазнає матеріальних збитків від злочинних дій зовнішніх і внутрішніх суб'єктів будівельної сфери.

Інвестиційно-будівельні компанії, які постають замовниками-забудовниками і водночас генеральними підрядниками, що виконують функції організатора, керують процесом будівництва об'єкта, займаються підбором підрядних будівельних організацій, створюють умови для виконання ними робіт, приймають ці роботи та оплачують їх, здійснюють технічний і архітектурний нагляд за будівництвом. Генеральний підрядник відповідає за будівництво об'єкта згідно з умовами договору, проекту, вимог будівельних норм і правил. Після виконання визначеного в угоді обсягу робіт генеральний підрядник забезпечує приймання робіт державною комісією для введення об'єкта в експлуатацію. Безпосередньо будівельні роботи виконують підрядники і субпідрядники. Підрядник – це сторона договору підряду, яка виконує та передає

замовнику завершені роботи (об'єкт будівництва), передбачені договором підряду. Підрядник має право залучити для виконання робіт нового субпідрядника. У такому разі для своїх субпідрядників він відіграє роль генпідрядника [10]. Загальні умови договорів підряду визначають відповідно до ст. 837–864, 875–886 Цивільного кодексу України, якщо інше не передбачено Господарським кодексом України. За договором підряду на будівництво підрядник зобов'язується збудувати і здати у встановлений строк об'єкт або виконати інші будівельні роботи згідно з проектно-кошторисною документацією, а замовник – надати підрядникові будівельний майданчик (фронт робіт), передати затверджену проектно-кошторисну документацію, якщо цей обов'язок не покладено на підрядника, прийняти об'єкт або завершені будівельні роботи та оплатити їх. Підрядник має право не розпочинати роботу або призупинити її в разі порушення замовником власних зобов'язань за договором, де визначено випадки, коли початок або продовження робіт вважають неможливими чи значно ускладненими. Підрядник має право: відмовитися від договору підряду, якщо замовник, попри своєчасне попередження з боку підрядника, у відповідний строк не замінить недоброякісний або непридатний для виконання робіт матеріал, не змінить вказівок про спосіб виконання роботи або не усуне інші обставини, які загрожують якості або придатності результату роботи та в інших випадках, передбачених ч. 2 ст. 848 Цивільного кодексу України; не розпочинати роботу, або призупинити її, якщо замовник не надав матеріали, устаткування або річ, що підлягає переробленню, чим унеможливив виконання договору підрядником; вимагати виплатити йому аванс лише у випадку та в розмірі, визначених у договорі. Якщо підрядник не відмовився від договору підряду і якість виконаних робіт є низькою, то можна дійти висновку щодо причетності підрядника до злочинної діяльності у сфері будівництва в результаті злочинних дій внутрішніх суб'єктів будівництва. Генеральний підрядник – це підрядник, який залучає до виконання робіт третіх осіб (субпідрядників), але залишається відповідальним перед замовником за результати роботи [10].

Найбільше від злочинних посягань потерпають організації середнього рівня, які займаються будівництвом значної кількості об'єктів і мають чисельність до 1000 осіб, а також великі будівельні господарські об'єднання, що налічують понад 1000 осіб.

До того ж, більшість будівельних організацій в Україні не мають відомчого підпорядкування. Залежно від потужності їх розділяють на:

– низові будівельні організації (чисельність – не більше 50 осіб), у складі яких відсутні юридичні особи. До них належать різноманітні малі підприємства у формі товариств з обмеженою відповідальністю, товариств з додатковою відповідальністю, повних товариств, а також кооперативи тощо;

– будівельні організації середнього рівня (чисельність – до 1000 осіб), серед яких виробничі підрозділи, які не мають статусу юридичної особи й здійснюють діяльність на підставі положення, затвердженого керівником цих організацій. До них зараховують закриті й відкриті акціонерні товариства, колективні підприємства у вигляді трестів, різні будівельні фірми. Вони мають право організувати філії, представництва, дочірні підприємства тощо;

– будівельні господарські об'єднання, організовані з ініціативи підприємств, незалежно від їхнього виду, добровільно для здійснення господарської діяльності (чисельність – понад 1000 осіб). До них належать асоціації (гнучке об'єднання), консорціуми (тимчасове об'єднання), концерни (тверде об'єднання) та інші організації, засновані на централізації окремих виробничих й управлінських функцій. Це можуть бути будівельні й монтажні організації низового і середнього рівня, а також підприємства будівельної індустрії;

– будівельні державні корпорації зі складом організацій будь-яких структур із різними формами власності (на рівні колишніх міністерств і відомств). Серед них варто назвати гнучке об'єднання учасників будівництва з метою виконання робіт і послуг [11].

Отже, потерпілим від злочинів у сфері будівництва може бути як юридична або фізична особа, тобто інвестор, який здійснює вкладення власних, позикових або залучених коштів у створення та/або відтворення будівельного об'єкта, так і будівельні організації різних видів, що займаються будівництвом або відтворенням будівельного об'єкта, зазнають матеріальних збитків від злочинних дій зовнішніх і внутрішніх суб'єктів будівельної сфери.

Звісно подальший успішний розвиток будівельної галузі неможливий без розроблення та впровадження ефективних прийомів і методів профілактики цих злочинів правоохоронними

органами та службами безпеки будівельних організацій. Цей процес передбачає комплексний підхід до розв'язання вказаних проблем і зумовлює необхідність дослідження питань, пов'язаних з удосконаленням протидії злочинам, учиненим у будівельній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Матвійчук А. В. Контрольні провадження у галузі будівництва : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Матвійчук Анатолій Васильович. – Харків, 2010. – 215 с.
2. Розміщення продуктивних сил України : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / С. І. Дорогунцов, Ю. І. Пітюренко, Я. Б. Олійник та ін. – Київ : КНЕУ, 2000. – 76 с.
3. Чернявський С. С. Розслідування шахрайств у сфері фінансування будівництва житла : навч.-практ. посіб. / С. С. Чернявський, А. В. Микитчик ; МОН України, КНУВС. – Київ : Хай-Тек Прес, 2009. – 167 с.
4. Чернявський С. С. Зв'язок елементів криміналістичної характеристики шахрайств у сфері обігу житла / С. С. Чернявський, І. М. Попова // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 5. – С. 147–156.
5. Голіна В. В. Кримінологія. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / В. В. Голіна, Б. М. Головкін. – Харків : Право, 2014. – 513 с.
6. Александров Ю. В. Кримінологія : курс лекцій / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – Київ : МАУП, 2002. – 295 с.
7. Микитчик А. В. Кримінологічні засади запобігання шахрайству з нерухомістю : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Микитчик Андрій Васильович. – Київ, 2008. – 201 с.
8. Донцова Л. В. Инвестиционно-строительный сектор российской экономики: проблемы формирования и инновационного обновления / Л. В. Донцова. – М. : Диалог-МГУ, 1999. – 270 с.
9. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18 верес. 1991 р. № 1561-XII (1561-12) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 47. – Ст. 647.
10. Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серп. 2005 р. № 668. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/668-2005n>. – Назва з екрана.

11. Особливості управління організаціями інвестиційно-будівельного комплексу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studopedia.su/11_3603_struktura-upravlinnya-budivelnouy-galuzzyu.html. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Matviichuk, A.V. (2010). Kontrolni provadzhennia u haluzi budivnytstva [Control production in the field of construction]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
2. Dorohuntsov, S.I., Pitiurenko, Yu.I., & Oliinyk, Ya.B. (et al.). (2000). *Rozmischennia produktyvnykh syl Ukrainy [Placement of the productive forces of Ukraine]*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
3. Cherniavskiy, S.S., & Mykytchuk, A.V. (2009). *Rozsliduvannia shakhraistv u sferi finansuvannia budivnytstva zhytla [Investigation of fraud in the financing of housing construction]*. Kyiv: Khai-Tek Pres [in Ukrainian].
4. Cherniavskiy, S.S., & Popova, I.M. (2010). Zviazok elementiv kryminalistychnoi kharakterystyky shakhraistv u sferi obihu zhytla [Relationship of elements of the criminalistic characteristics of fraud in the sphere of housing turnover]. *Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Bulletin of the Kyiv National University of Internal Affairs*, 5, 147-156 [in Ukrainian].
5. Holina, V.V., & Holovkin, B.M. (2014). *Kryminolohiia. Zahalna ta Osoblyva chastyny [Criminology. General and Special parts]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
6. Aleksandrov, Yu.V., Hel, A.P., & Semakov, H.S. (2002). *Kryminolohiia [Criminology]*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
7. Mykytchuk, A.V. (2008). Kryminolohichni zasady zapobihannia shakhraistvu z nerukhomistiui [Criminological basis of fraud prevention with real estate]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Dontsova, L.V. (1999). *Ynvestytsyonno-stroytelnyj sektor rossyjskoj ekonomyky: problemy formirovaniya y ynnovatsyonnoho obnoveniia [Investment and construction sector of the Russian economy: problems of formation and Innovative Renewal]*. Moscow: Dyaloh-MHU [in Russian].
9. Zakon Ukrainy Pro investytsiinu diialnist: vid 18 veres. 1991 r. No. 561-XII (1561-12) [Law of Ukraine on investment activity from September 18, 1991, No. 1561-XII (1561-12)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 47 [in Ukrainian].
10. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy Pro zatverdzhennia Zahalnykh umov ukladennia ta vykonannia dohovoriv pidriadu v kapitalnomu budivnytstvi: vid 1 serp. 2005 r. No. 668 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the approval of the General Conditions for Conclusion and Implementation of Contractors Contracts in Capital Construction from August 1, 2005, No. 668 (n.d.)]. *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/668-2005n> [in Ukrainian].
11. Osoblyvosti upravlinnia orhanizatsiiamy investytsiino-budivelnogo kompleksu [Management organizations of the investment and construction complex]. (n.d.). *studopedia.su*. Retrieved from http://studopedia.su/11_3603_struktura-upravlinnya-budivelnouy-galuzzyu.html [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2017

УДК 340.132.1:343.222

Драган І. В. – аспірант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Проаналізовано сутність і функції правосвідомості в межах реалізації кримінальної відповідальності. Доведено, що реалізація кримінальної відповідальності на всіх стадіях кримінального процесу тісно пов'язана з професійною правовою свідомістю посадових осіб правоохоронних органів та індивідуальною правосвідомістю учасників кримінально-правових відносин. Досліджено зв'язок рівня правової свідомості й ефективності механізму реалізації кримінальної відповідальності.

Ключові слова: суспільна свідомість, правова свідомість, професійна свідомість, правова ідеологія, правова психологія.

Вплив правосвідомості на застосування кримінально-правових норм є однією з актуальних проблем у кримінальному праві.

Правосвідомість як юридичне явище розглянуто в низці наукових доробків. Однак проблематику ролі та місця правової свідомості в процесі реалізації кримінальної відповідальності вчені ґрунтовно не розробляли.

Теоретичні положення щодо вивчення правової свідомості в галузі кримінального права викладено в наукових працях низки вчених, серед яких: С. С. Алексєєв, Л. В. Багрій-Шахматов, О. В. Грошев, А. І. Долгова, Г. Х. Єфремова, Н. П. Ждиняк, М. І. Ковальов, М. Й. Коржанський, М. В. Костицький, Н. М. Крестовська, В. М. Кудрявцев, С. В. Максимов, О. І. Марцев, В. О. Меркулова, І. І. Митрофанов, І. О. Міннікес, М. І. Панов та ін.

Метою статті є розгляд сутності та визначення функцій правосвідомості під час реалізації кримінальної відповідальності, дослідження впливу професійної правової свідомості посадових осіб уповноважених державних органів та індивідуальної правосвідомості учасників кримінально-правових відносин на механізм реалізації кримінальної відповідальності (МРКВ).

З метою вивчення правосвідомості як елементу МРКВ необхідно розглянути ширше за змістом та обсягом поняття «свідомість», однією із форм якого є свідомість права.

Свідомість – це властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільно розроблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії [1].

З позицій фізіології свідомість є функціональною властивістю людського мозку. Унаслідок мозкової діяльності створюються образи навколишнього матеріального світу, відбувається сприймання, зберігання, осмислення інформації та реальності загалом.

Залежно від сфери людської діяльності суспільну свідомість розподіляють на філософську, політичну, релігійну, правову й інші форми.

Так, цілком слушно О. Ф. Скакун визначає правову свідомість як «систему почуттєвих і мисленнєвих образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє й опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого та бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ і поведінки людей у сфері права» [2, с. 96].

Ми поділяємо позицію І. І. Митрофанова, який зазначає, що «кримінально-правову свідомість потрібно визнати невід'ємним атрибутом досліджуваного механізму, що має пронизувати всі його структурні частини» [3, с. 8–11]. Реалізація кримінальної відповідальності на всіх стадіях кримінального процесу тісно пов'язана з професійною правовою свідомістю посадових осіб уповноважених державних органів, а також із суспільною, груповою та індивідуальною правосвідомістю суб'єктів кримінально-правових відносин.

Цікавою є позиція М. М. Цимбалюка, який тлумачить правосвідомість як «осмислене ставлення до нормативізації та державно-інституційного регулювання людського буття в суспільному та природному світі» [4, с. 67]. Трактуючи поняття нормативізації, науковець зазначає, що норма є тим стандартом, реалізуючи який, суб'єкт права на власний розсуд «усуває недосконалість» правової реальності й адаптує її до власних уявлень про «належне буття» [4, с. 48]. Згідно з таким підходом правосвідомість є ланкою, що пов'язує нормативну базу закону

України про кримінальну відповідальність (ЗУпКВ) та практичну реалізацію кримінальної відповідальності. Отже, правова свідомість виконує оцінювальну функцію, яка полягає у сприйнятті й осмисленні нормативного змісту правового акту, унаслідок чого формується ставлення суб'єкта правовідносин до чинного та бажаного права і правової реальності.

Зокрема, Н. П. Ждиняк стверджує, що «об'єктом впливу кримінально-правових норм, які встановлюють покарання за вчинення кримінальних правопорушень, під час визначення їх юридичної ефективності є поведінка особи, а в процесі встановлення соціальної ефективності цих норм – кримінально-правова свідомість особи» [5, с. 326–333]. Отже, правосвідомість постає об'єктом пізнання, який сприяє відображенню правозначних явищ у свідомості людини, допомагає оцінити наявні суспільні відносини у правових поняттях і категоріях.

Характерною рисою кожного члена суспільства є прагнення до вираження та відстоювання власних прав, унаслідок чого відбувається сприйняття правової реальності й вияв особистого ставлення до норм права. Залежно від рівня усвідомлення правових норм формуються особистісні інтереси індивіда в системі суспільно-правових відносин, які є мотивом вибору правомірної чи неправомірної поведінки в майбутньому. З огляду на це, очевидною є регулятивна функція правосвідомості в МРКВ, що полягає у формуванні поведінкового елементу учасників кримінальних правовідносин.

Рівень схвалення правових приписів нормативної бази МРКВ у свідомості громадян чинить визначальний вплив на ефективність реалізації кримінальної відповідальності.

Слушною є думка С. С. Алексеєва, який розглядає механізм правового регулювання як «складову трьох основних (юридичних норм, правовідносин й актів реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків) та двох додаткових (нормативних юридичних актів, правосвідомості й правової культури) елементів, що чинять правовий вплив на суспільні відносини» [6, с. 34–35]. Такий підхід характеризує правосвідомість як необхідний інструмент, який постає складовою комплексу засобів і способів реалізації кримінальної відповідальності.

Позитивне сприйняття норми права є передумовою формування поваги особи до суспільних і державних інтересів, прав та свобод людини і громадянина. Це сприяє утвердженню

правомірної поведінки та реалізує позитивну (перспективну) кримінальну відповідальність, що полягає в дотриманні заборон, виконанні обов'язків і використанні дозволів.

У разі формування негативного ставлення до сутності права та неусвідомлення соціальної цінності норм кримінального права виникають ризики вибору суспільно небезпечної поведінки, учинення кримінальних правопорушень і реалізації ретроспективної кримінальної відповідальності.

Внутрішньоособистісні свідомі процеси є наслідком зневажливого ставлення до соціальної значущості правових норм. Вони зумовлюють психологічний аспект ставлення особи до вчиненого кримінального правопорушення. У галузі кримінального права їх визначають як суб'єктивну сторону злочину.

Зокрема, В. К. Грищук вважає, що суб'єктивна сторона злочину – це «обов'язковий елемент складу злочину, комплекс передбачених законом ознак, які характеризують внутрішню сторону злочинного діяння, тобто психічну діяльність особи, безпосередньо пов'язану з учиненням злочину» [7, с. 273]. Тобто лише за умови усвідомлення суспільної небезпеки, протизаконності власних дій і наявності свободи вибору діяння можна кваліфікувати як кримінальне правопорушення.

У контексті розгляду впливу правової свідомості на реалізацію негативної кримінальної відповідальності доцільно проаналізувати взаємозв'язок правосвідомості й окремих структурних складових МРКВ з огляду на їх функціональні характеристики та стадії застосування.

Початковим компонентом МРКВ, необхідним для виникнення кримінально-правових відносин і початку реалізації правових норм ЗУпКВ, є факт учинення кримінально караного, суспільно небезпечного діяння, що призводить до настання конкретних юридичних наслідків.

Так, І. І. Митрофанов зауважує: «...Юридичний факт – конкретна життєва ситуація (обставина), з якою норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин. Фактичний склад є комплексом обставин, що спричиняють такі самі наслідки, однак у своїй єдності. Це явища об'єктивної дійсності, виражені в конкретному вчиненому діянні (дії/бездіяльності) фізичної осудної особи, передбаченому кримінальним законодавством як злочин. Учинення такого діяння є підставою для виникнення охоронних правовідносин, які становлять інший

етап юридичного механізму правореалізації...» [8, с. 219]. Викладений підхід окреслює значущість установлення юридичного факту вчиненого кримінального правопорушення, на засадах якого функціонує цілісна структура МРКВ.

На нашу думку, обов'язковою умовою встановлення достовірного юридичного факту вчиненого злочину є позитивне ставлення громадян до принципів права й усвідомлення необхідності відновлення соціальної справедливості та захисту своїх суб'єктивних прав згідно із законом і правовими нормами.

Заперечення значущості норм права на рівні індивідуальної правової свідомості людини, якій кримінальним правопорушенням завдано шкоди, є чинником, що сприяє пошуку можливих варіантів відновлення соціальної справедливості за допомогою ігнорування визначеного законом порядку, зокрема через учинення протиправних або суспільно небезпечних діянь. Наслідком негативного ставлення до права особи, яка є потерпілою від протиправного діяння, може бути приховування злочину, небажання звертатися до правоохоронних органів або викривлення істини під час установлення факту вчинення кримінального правопорушення.

Укриття вчинених кримінально караних діянь призводить до виникнення латентної (прихованої) злочинності, не відображеної в офіційних обліках відповідних державних органів. Латентна злочинність спричиняє негативні наслідки в суспільстві. Вона є чинником формування спотвореної правової свідомості та культури і знаходиться поза увагою органів державної влади. Суспільна небезпека прихованої злочинності полягає в тому, що кримінальна відповідальність у разі вчинення такого виду злочинів не реалізується, а матеріальну та моральну шкоду – не відшкодовують.

Іншим обов'язковим елементом, необхідним для встановлення юридичного факту вчиненого злочину, є професійна правосвідомість посадових осіб правоохоронних органів і прокуратури.

Поєднання правосвідомості та професійної свідомості постає визначальною ознакою професійної правової свідомості працівників державних органів, які беруть участь у кримінально-правовому регулюванні суспільних відносин, серед іншого – реалізації кримінальної відповідальності.

Цікавим є визначення аналізованого поняття Г. В. Лазутіною, згідно з яким «професійна свідомість – це системне утворення,

предметом відображення якого є конкретна професійна діяльність, а функцією – регулювання відповідної сфери соціальної активності людини» [9, с. 79]. Таким чином, наявний зворотний зв'язок, відповідно до якого правосвідомість посадових осіб впливає на виконання службових обов'язків, а прийняття юридично значущих рішень впливає на правосвідомість.

Професійна діяльність позначається на правовій свідомості працівників правоохоронних органів, прокуратури та суду. Наявність владних повноважень надає певну владу над особою, яка підпадає під юридичну відповідальність, що спричиняє ризик формування спотвореної правосвідомості, зокрема зневажливого ставлення до громадян та їхніх прав, стереотипності мислення, прагнення до зловживання службовим становищем тощо.

Так, Н. М. Крестовська визначає зміст професійної правосвідомості через комплекс елементів, серед яких «система теоретичних правових знань; переконаність у соціальній корисності права, його цінності як міри свободи і справедливості, солідарність із правовими приписами, розуміння необхідності застосування правових норм; уміння та навички щодо правильного застосування права; переконання в необхідності дотримання законності під час виконання службових обов'язків» [10, с. 98].

Професійна правосвідомість виражає суб'єктивну складову реалізації кримінальної відповідальності. На засадах знань про право та юридичну практику, за допомогою таких операцій мислення, як абстрагування, порівняння, аналіз, синтез тощо, формується внутрішнє переконання посадової особи державно-владного органу, від якого залежить правильність прийняття рішення та подальше застосування засобів кримінального примусу.

Професійну діяльність посадової особи вповноваженого державного органу чітко регулює закон. Водночас законодавство надає можливість вибору між різними правовими нормами, процесуальними засобами та способами реалізації службової діяльності.

Таким чином, деформована (з лат. *deformatio* – спотворення) професійна правосвідомість, яка полягає у несформованості необхідного професійного рівня знань, запереченні суспільної корисності права й ігноруванні обов'язку дотримання вимог права, а це призводить до виникнення передумов для низки негативних наслідків, серед яких можливість фальсифікування юридичного змісту вчиненого кримінального правопорушення, приховування злочинів,

винесення рішень, які суперечать вимогам правових норм ЗУпКВ, порушення справи за вигаданими обставинами тощо.

Вплив спотвореної професійної правосвідомості посадових осіб органів досудового розслідування та прокуратури може бути виражений у підробленні матеріалів кримінального провадження, використанні службового становища всупереч вимогам правових норм для досягнення власних корисливих цілей або в інтересах третіх осіб, халатному ставленні до виконання професійних обов'язків тощо. Деформована правова свідомість має здатність перетворюватися на злочинну настанову, що програмує протиправну поведінку працівників державних органів. У цьому разі виникають ризики уникнення кримінальної відповідальності громадянами, які вчинили злочини.

Встановлення юридичного факту вчинення протиправних діянь зобов'язує слідчого, прокурора, відповідно до ст. 214 Кримінального процесуального кодексу України, внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування [11, с. 107–108].

Початок кримінального провадження передбачає обов'язкове індивідуально-правове регулювання кримінально-правових відносин учасників кримінального процесу, що полягає у владній участі вповноваженого на те органу чи посадової особи [6, с. 213].

Однією з потреб, яка визначає необхідність індивідуально-правового регулювання, є отримання доказів, важливих для кримінального провадження. Згідно зі ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів [11, с. 47].

На нашу думку, наданню показань учасників (свідка, потерпілого й інших) кримінального процесу передуює усвідомлення соціальної цінності та необхідності застосування норми кримінального права. Рівень правової свідомості визначає ставлення до конкретної життєвої ситуації або їх комплексу та поведінку суб'єктів кримінально-правових відносин. Отже, для отримання слідчим або працівником прокуратури свідчень, що становлять підґрунтя для доказування вчиненого злочину, важливим є позитивне сприйняття права та повага до закону осіб, які є учасниками кримінального процесу.

Натомість деформоване уявлення про сутність правових норм постає чинником, який спонукає до приховування або підроблення необхідних для реалізації кримінальної відповідальності доказів.

Це призводить до спотворення істини в кримінальному провадженні та зниження ефективності МРКВ.

Окремою стадією кримінального процесу є судовий розгляд кримінального провадження, який пов'язаний із професійною діяльністю суддів.

У наукових працях питання впливу правової свідомості суддів на здійснення правосуддя є дискусійним. Вважаємо, що позитивний вплив професійної правосвідомості суддів наявний переважно у професійному досвіді, багажі отриманих юридичних знань й усвідомленні соціальної важливості прийняття судових рішень. Роль професійної правової свідомості, вираженої комплексом власних правових поглядів і переконань, обмежена можливістю прийняття судового рішення лише відповідно до вимог кримінально-правових норм та наявних доказів, отриманих під час кримінального провадження. За умови альтернативної або відносно визначеної санкції кримінально-правової норми, суддя на власний розсуд має змогу приймати різні рішення, які згодом впливають на ефективність досягнення мети кримінальної відповідальності.

Деформована професійна свідомість суддів становить ризик, який призводить до виникнення проблем щодо відновлення завданої кримінальним правопорушенням шкоди і накладанні відповідних покарань, визначених статтями Кримінального кодексу України за вчинення злочинних діянь.

Актуальність дослідження питань правової свідомості працівників державної служби виконання покарань зумовлена їх постійним комунікативним контактом з особами, яких було засуджено до позбавлення волі за вчинення кримінальних правопорушень, а також перебуванням у соціальному середовищі, для якого характерною є наявність свідомих протиправних установок. Це створює передумови для деформації професійної свідомості.

Спотворена правосвідомість посадових осіб пенітенціарної служби є чинником виникнення проблем у контексті виховного впливу кримінальної відповідальності.

Вищезазначене підтверджує важливу роль правосвідомості в реалізації позитивної кримінальної відповідальності та на всіх стадіях механізму реалізації ретроспективної кримінальної відповідальності.

Правосвідомість, яка полягає в осмисленні правових норм, сприяє накопиченню знань про право і практику його

застосування, про зміст правових норм. Вона виконує гносеологічну функцію правової свідомості, а також впливає на нормотворчу діяльність уповноважених суб'єктів держави щодо формування законодавчих засад МРКВ.

З огляду на це, для всебічного вивчення актуальних питань правосвідомості потрібно розробити філософський підхід щодо трактування ролі правової свідомості під час застосування норм кримінального права і чинників впливу на його ефективність.

Правова свідомість є суб'єктивним компонентом, що пронизує всі структурні елементи МРКВ та відображається в поведінці учасників кримінальних правовідносин. Рівень правосвідомості, який полягає в наявності правових знань і специфіці психічних процесів (почуттів, емоцій, установок, цінностей тощо), визначає спрямованість поведінки суб'єктів права.

Позитивний вплив правосвідомості сприяє формуванню правомірної поведінки, наслідком якої є настання перспективної кримінальної відповідальності. Негативне усвідомлення й ігнорування норм права спричиняє трансформацію позитивної кримінальної відповідальності в ретроспективну. Вплив спотвореної правосвідомості на стадії встановлення юридичного факту вчинення злочинного діяння та у процесі кримінально-правових відносин призводить до виконання ризиків неможливості настання ретроспективної кримінальної відповідальності.

У разі реалізації негативної кримінальної відповідальності посилюється роль професійної правової свідомості посадових осіб правоохоронних органів.

Системність і взаємозумовленість правових феноменів МРКВ і правосвідомості свідчить, що рівень правової свідомості як суб'єктивного елементу МРКВ є необхідною передумовою та визначає ефективність досягнення мети кримінальної відповідальності.

Таким чином, державні перетворення та реформи, що зумовлюють зміни в суспільній і політичній сферах діяльності, актуалізують необхідність поглибленого вивчення правосвідомості як визначального компоненту МРКВ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – Вид. 2-ге, переробл. і доповн. – Київ : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 599 с.

2. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун. – Вид. 4-те, доповн. і переробл. – Київ : Алерта, 2013. – 524 с.

3. Митрофанов І. І. Роль правосвідомості в механізмі реалізації кримінальної відповідальності / І. І. Митрофанов // Формування правосвідомості в молоді України : матеріали І регіон. наук.-практ. конф., присвяч. 50-річчю Кременчуц. держ. ун-ту ім. М. Остроградського (Кременчук, 15–16 квіт. 2010 р.). – Кременчук : Вид. відділ КДУ імені М. Остроградського, 2010. – С. 8–11.

4. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : монографія / М. М. Цимбалюк. – Київ : Атіка, 2008. – 288 с.

5. Ждиняк Н. П. Механізм реалізації забороняючих кримінально-правових норм: поняття та окремі питання ефективності / Н. П. Ждиняк // Вісник Львівського університету. – 2011. – Вип. 52. – С. 326–333. – (Серія «Юридична»).

6. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. I. – 361 с.

7. Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. для студ. юрид. ф-тів вищ. навч. закл. / В. К. Гришук. – Київ : Ін Юре, 2006. – 568 с.

8. Митрофанов І. І. Кримінальне право. Загальна частина : навч. посіб. / І. І. Митрофанов. – Кременчук : Щербатих О. В., 2009. – 646 с.

9. Лазутина Г. В. Профессиональная этика журналиста / Г. В. Лазутина. – М., 2000. – 131 с.

10. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: елементарний курс / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – Вид. 2-ге. – Харків : Одіссей, 2008. – 432 с.

11. Кримінальний процесуальний кодекс України. – Суми : Нотіс, 2012. – 646 с.

REFERENCES

1. Shynkaruk, V.I. (Eds.). (1986). *Filosofskiyi slovnyk [Philosophical dictionary]* (2nd ed., rev.). Kyiv [in Ukrainian].

2. Skakun, O.F. (2013). *Teoriya prava i derzhavy [Theory of state and law]* (4th ed., rev.). Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

3. Mytrofanov, I.I. (2010). Rol pravosvidomosti v mekhanizmi realizatsii kryminalnoi vidpovidalnosti [The role of legal awareness in the mechanism of realization of criminal responsibility]. *Formuvannia pravosvidomosti v molodi Ukrainy,*

Formation of the sense of justice in the youth of Ukraine: Proceeding of the First Regional Scientific and Practical Conference dedicated to the 50th anniversary of the Kremenchug State University named after M. Ostrogradskii (pp. 8-11). Kremenchuk: Vyd. viddil KDU im. M. Ostrohradskoho [in Ukrainian].

4. Tymbaliuk, M.M. (2008). *Ontolohiia pravosvidomosti: teoriia ta realnist [Ontology of sense of justice: theory and reality]*. Kyiv: Atika [in Ukrainian].

5. Zhdyniak, N.P. (2011). *Mekhanizm realizatsii zaboroniaiuchykh kryminalno-pravovykh norm: poniattia ta okremi pytannia efektyvnosti [The mechanism for the implementation of prohibiting criminal law: the concept and specific issues of effectiveness]*. *Visnyk Lvivskoho universytetu, Bulletin of the University of Lviv*, 52, 326-333 [in Ukrainian].

6. Alekseev, S.S. (1981). *Obschaia teoriia prava [General theory of law]*. (Vols. 1-2). Moscow: Yurid. Lit [in Russian].

7. Hryshchuk, V.K. (2006). *Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna [Criminal Law of Ukraine: General part]*. Kyiv: In Yure [in Ukrainian].

8. Mytrofanov, I.I. (2009). *Kryminalne pravo. Zahalna chastyna [Criminal Law. General part]*. Kremenchuk: Shcherbatiukh O.V. [in Ukrainian].

9. Lazutyna, H.V. (2000). *Professyonalnaia etyka zhurnalysta [Professional ethics of journalist]*. Moscow [in Russian].

10. Krestovska, N.M. (2008). *Teoriia derzhavy i prava [Theory of state and law]* (2nd ed.). Kharkiv: Odissei [in Ukrainian].

11. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]*. (2012). Sumy: Notis [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 21.02.2017

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ

УДК 343.14:351.745.7:343.974

Грібов М. Л. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ ГЛАВИ 21 КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Окреслено коло проблем, що постають у процесі реалізації слідчими й оперативними підрозділами положень глави 21 Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку з недосконалістю її термінологічного апарату. Запропоновано шляхи розв'язання цих проблем. Визначено основні засади вдосконалення термінологічного апарату інституту негласних слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: терміни, поняття, негласні слідчі (розшукові) дії, оперативні підрозділи.

Аналіз норм глави 21 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України «Негласні слідчі (розшукові) дії» та практики їх застосування дає підстави для висновку, що термінологічний апарат, який використано в законодавстві для унормування цього інституту, має суттєві недоліки. Це унеможливорює адекватне правове врегулювання організації проведення негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД) на рівні міжвідомчих і відомчих нормативно-правових актів. Їхні розробники, формулюючи положення наказів, інструкцій та настанов, змушені шукати шляхи уникнення недолугих формулювань законодавця й оптимізації роботи слідчих та (за їх дорученням) оперативних підрозділів з проведення НСРД. Усе це призводить до наявності в сторони захисту законних підстав вимагати від суду визнати всі докази, що були одержані внаслідок проведення НСРД, недопустимими.

Для розв'язання цієї проблеми необхідно вдосконалити термінологічний апарат глави 21 КПК України, що стосується як окремих НСРД, так і загальних понять («приватне спілкування», «втручання в приватне спілкування», «публічно недоступне місце», «публічно доступне місце» тощо).

Мета статті полягає у визначенні основних засад і конкретних шляхів удосконалення термінологічного апарату глави 21 КПК України.

Дослідження слід розпочати з конкретних НСРД, оскільки на підставі комплексного аналізу термінологічних недоліків правового регулювання їх можна дійти висновків щодо шляхів удосконалення законодавчого унормування цього інституту загалом.

Стаття 260 КПК України «Аудіо-, відеоконтроль особи» передбачає, що такий контроль є різновидом втручання у приватне спілкування, яке проводять без її відома на підставі ухвали слідчого судді, якщо є достатні підстави вважати, що розмови цієї особи або інші звуки, рухи, дії, пов'язані з її діяльністю або місцем перебування тощо, можуть містити відомості, які мають значення для досудового розслідування. Аналіз цієї норми засвідчує, що відповідна НСРД передбачає фіксацію (за допомогою аудіо- та/або відеотехніки) дій особи незалежно від її місця перебування: у квартирі, офісі, особистому чи громадському транспорті, на вулиці. Водночас технічно досягти цього неможливо. Аудіо-, відеоконтроль особи можливий лише в конкретному приміщенні або транспортному засобі, де ймовірно буде перебувати особа, щодо якої проводять НСРД. Саме так плумачать зміст цієї НСРД 72 % опитаних нами слідчих, 69 % прокурорів та 93 % оперативних працівників (слід зауважити, що 19 % слідчих, 22 % прокурорів та 4 % оперативних працівників взагалі не усвідомлюють сутність НСРД, передбаченої ст. 260 КПК України). Аудіо-, відеоконтроль у приміщенні проводять не лише тоді, коли особа, яка є об'єктом НСРД, перебуває там сама, а й коли до неї долучаються інші особи чи коли вона відсутня, а в приміщенні (транспортному засобі) перебувають люди, які не є об'єктами НСРД.

Таким чином, те, що законодавець назвав аудіо-, відеоконтролем особи, у площині практичної діяльності фактично є аудіо-, відеоконтролем публічно недоступних місць. За конкретних слідчих ситуацій це становить одну з підстав для

подання стороною захисту клопотань про визнання доказів, зібраних під час НСРД, недопустимими.

Буквальне тлумачення назви ст. 270 КПК України «Аудіо-, відеоконтроль місця» дає змогу дійти висновку, що її зміст полягає в контролі за допомогою засобів аудіо- та відеотехніки будь-якого місця – незалежно від його публічної доступності. Проте в тексті статті зазначено, що такий контроль полягає в здійсненні прихованої фіксації відомостей за допомогою аудіо-, відеозапису всередині публічно доступних місць, без відома їх власника, володільця або присутніх у цьому місці осіб. Отже, назва статті не відображає сутності відповідної НСРД, а відмінність змісту НСРД, передбачених ст. 260 та 270 КПК України, полягає в тому, що в першому випадку контроль проводять у публічно доступному місці, а в другому – у публічно недоступному. Тому доцільно змінити назви цих статей КПК України, урахувавши виявлені недоліки.

Недоречність убачаємо також у вживанні законодавцем у ст. 270 КПК України формулювання «всередині публічно доступних місць», з якого випливає, що відповідну НСРД можна проводити лише в певному приміщенні або транспортному засобі. Адже місце, яке потрібно контролювати, може знаходитися на відкритій місцевості (на вулиці, у сквері, лісі, на узбережжі водоймища тощо). У цьому разі не може йтися про проведення НСРД всередині публічно доступного місця.

Інша проблема, пов'язана з розумінням змісту НСРД, передбаченої ст. 270 КПК України, зокрема з її розмежуванням з одним із різновидів візуального спостереження, передбаченого ст. 269 КПК України. Ця стаття встановлює, що для пошуку, фіксації та перевірки під час досудового розслідування тяжкого чи особливо тяжкого злочину відомостей про особу, її поведінку або тих, із ким ця особа контактує, або певної речі чи місця в публічно доступних місцях можуть проводити візуальне спостереження за зазначеними об'єктами або візуальне спостереження з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження. За результатами спостереження складають протокол, до якого долучають отримані фотографії та/або відеозапис.

Аналіз норм ст. 269 КПК України надає можливість виокремити декілька підстав для класифікації цієї НСРД: 1) застосування фотографування, відеозапису та спеціальних технічних засобів для спостереження; 2) об'єкти, за якими

проводять візуальне спостереження (особа, річ, місце); 3) коло осіб, за якими можуть проводити візуальне спостереження (одна конкретна особа або ця особа та всі ті, хто з нею контактує).

Таким чином, з-поміж видів візуального спостереження виокремимо візуальне спостереження за місцем із застосуванням фотографування, відеозапису та спеціальних технічних засобів для спостереження.

Оскільки візуальне спостереження, відповідно до вимог ст. 269 КПК України, може бути проведено лише в публічно доступних місцях, то постає необхідність розмежування аудіо-, відеоконтролю місця та візуального спостереження за місцем із застосуванням фотографування, відеозапису та спеціальних технічних засобів для спостереження.

Очевидно, що визначена в ст. 269 КПК України НСРД не передбачає здійснення звукозапису. Однак під час відеозапису, що проводять у межах візуального спостереження за місцем, здебільшого фіксують і візуальну, і звукову інформацію.

На практиці НСРД, передбачені ст. 269 та 270 КПК України, розмежовують переважно за критерієм участі вповноважених посадових осіб у процесі документування. Якщо приховану фіксацію здійснюють за безпосередньої участі суб'єктів спостереження (оперативні працівники та слідчі особисто здійснюють зйомку з камер, що встановлені в їхньому одязі, речах, або проводять документування з транспортних засобів), то це кваліфікують як візуальне спостереження. Якщо документування здійснюють з прихованих камер і мікрофонів, що закріплені на нерухомих конструкціях або природних об'єктах (з можливістю дистанційного керування), то це вважають аудіо-, відеоконтролем місця. Ще один критерій, який застосовують на практиці для розмежування аналізованих НСРД, – суб'єкти їх виконання. За змістом проводять ті самі дії, проте до підрозділу, що спеціалізується на проведенні оперативно-технічних заходів, надсилають доручення на проведення аудіо-, відеоконтролю місця, а до підрозділу, який спеціалізується на проведенні візуального спостереження, – доручення на проведення візуального спостереження за місцем із використанням фотографування, відеозапису та спеціальних технічних засобів для спостереження.

Слідчі та прокурори, зазвичай, обирають саме останній варіант, оскільки для візуального спостереження за місцем не

потрібна ухвала слідчого судді, а для проведення аудіо-, відеоконтролю місця така ухвала є обов'язковою умовою.

Пошук шляхів розмежування зазначених НСРД доцільно спрямувати на виявлення помилок, яких припустився законодавець, формулюючи їх положення. Так, запровадження диференціації візуального спостереження залежно від об'єкта (особа, річ, місце) вважаємо невиправданим. Адже стеження за певними територіями, будівлями, приміщеннями, предметами (якщо його здійснюють у публічно доступних місцях) має на меті виявлення осіб, причетних до злочинної діяльності, й подальше вивчення їх дій. З моменту виявлення цих осіб спостереження проводять уже стосовно них. Тому коли винесено постанову про візуальне спостереження за місцем або річчю – немає формальних законних підстав стежити за особами, які будуть виявлені в такий спосіб. Отже, це спостереження має сенс лише в разі, якщо перебування особи в певному місці або її фізичний контакт із конкретним предметом може бути доказом її вини, а також із метою затримання підозрюваної (розшукуваної) особи. Проте спостереження за річчю або місцем, що проводять до виявлення таких осіб, не можна вважати втручанням в особисте життя громадян, обмеженням їхніх прав і свобод, оскільки носіями юридичних прав та учасниками правовідносин можуть бути лише особи. Речі та місця не є суб'єктами таких відносин. З огляду на зазначене візуальне спостереження за ними не потребує законодавчої регламентації.

У разі якщо візуальне спостереження проводять за особою та всіма тими, з ким вона контактує, виникає юридична колізія: для спостереження за цією особою (об'єктом) одержують ухвалу слідчого судді, а за її зв'язками – ні (це неможливо ні юридично, ні організаційно). З позицій кримінального процесуального права відбувається втручання в особисте життя контактів об'єкта, які не мають жодного процесуального статусу.

Отже, як в оперативно-розшуковій діяльності, так і в кримінальному процесі доцільно розмежовувати візуальне спостереження за відомими та невідомими (виявленими) особами. У КПК України необхідно запровадити положення, яке надавало б можливість проводити візуальне спостереження як за відомою (встановленою) особою, так і за невідомою (невстановленою).

Водночас у розмежуванні законодавцем візуального спостереження на стеження за особою, річчю та місцем є певна

логіка. Проте під час нормопроєктування не було враховано, що таке розмежування: а) має не юридичне, а організаційне значення; б) слід проводити не за сутнісними ознаками об'єкта, а за ознакою рухомості (рухоме чи стаціонарне).

Окреслений підхід дає підстави для чіткого розмежування НСПД, що передбачені ст. 269 та 270 КПК України.

Стаття 271 КПК України визначає, що за наявності достатніх підстав вважати, що готують учинення або вчиняють тяжкий чи особливо тяжкий злочин, можуть здійснювати контроль за вчиненням злочину, який має чотири форми – контрольована поставка, контрольована й оперативна закупка, спеціальний слідчий експеримент, імітування обстановки злочину. На жаль, законодавець не визначив ні контроль за вчиненням злочину загалом, ні жодну з його форм. Ця прогалина вкрай негативно позначається на виконанні завдань кримінального провадження, спричиняє термінологічну плутанину, а під час практичного застосування різних форм контролю за вчиненням злочину надає можливість стороні захисту обґрунтовано вимагати від суду визнати недопустимими докази, одержані під час контролю за вчиненням злочину.

Більшість науковців за прикладом законодавця виокремлюють і розглядають чотири форми контролю за вчиненням злочину, зазначені вище. Проте зводити зміст контролю за вчиненням злочину до цих чотирьох форм не слід. У прямому значенні «контроль за вчиненням злочину» є наданням можливості особі реалізувати свої злочинні наміри (під прихованим наглядом), аби задокументувати її дії та вчасно їх припинити.

Так, контроль за вчиненням особою незаконного заволодіння автотранспортним засобом можна цілком здійснити за допомогою візуального спостереження за нею (з використанням фотографування та відеозапису). Якщо відомо конкретне публічно доступне місце та часу, де планують пограбування, диверсію, закладання тайника зі зброєю або наркотиками, то замах на вчинення цих злочинів можна цілком зафіксувати за допомогою відеоконтролю такого місця. Контроль за крадіжкою з квартири або приватного будинку може бути проведений за допомогою візуального спостереження за місцем (входом і вікнами) й аудіо-, відеоконтролю всередині приміщення.

Тож контроль за вчиненням злочину є поняттям ширшим, ніж комплекс форм контролю за вчиненням злочину, що передбачені

ст. 271 КПК України. Його не варто вважати окремою НСРД. Доцільно тлумачити його як проведення однієї або комплексу НСРД з метою фіксації факту вчинення особою або групою осіб готування та/або замаху на тяжкий чи особливо тяжкий злочин. Крім того, складовою контролю за вчиненням злочину є затримання особи «на гарячому» та невідкладне проведення відкритих СРД (огляд, обшук, освідування, допит). Саме комплексність НСРД та СРД становлять зміст операцій, які мають бути юридично закріплені як контроль за вчиненням злочину.

Усі розглянуті вище НСРД (за винятком аудіо-, відеоконтролю особи), за визначенням законодавця, не є втручанням у приватне спілкування. Спілкуванням визнають передання інформації в будь-якій формі від однієї особи до іншої безпосередньо або за допомогою засобів зв'язку будь-якого типу. Спілкування є приватним, якщо інформацію передають і зберігають за таких фізичних чи юридичних умов, за яких учасники спілкування можуть розраховувати на захист інформації від втручання інших осіб. Втручанням у приватне спілкування є доступ до змісту спілкування за умов, якщо учасники спілкування мають достатні підстави вважати, що спілкування є приватним (ч. 3, 4 ст. 258 КПК України).

Досить дивним видається те, що для визначення суто юридичних характеристик процесуальних дій використовують психологічну категорію (спілкування), зміст якої досі є дискусійним у психологічній науці. Не зрозуміло, чому НСРД, під час яких цілком може мати місце втручання у приватне спілкування, не належать до цієї категорії. Зазначене, зокрема, стосується візуального спостереження за особою, річчю або місцем, аудіо-, відеоконтролю місця. Окремі науковці, досліджуючи питання втручання в приватне спілкування, пропонують доповнити цей інститут НСРД, що матиме назву «безпосереднє спостереження та технічне документування юридично значущих фактів», до якої належатимуть НСРД, передбачені ст. 260, 269 та 279 КПК України [1]. І якщо змістове наповнення пропонованої норми є дискусійним, то однозначне віднесення дій, що охоплені зазначеними статтями КПК України, до втручання у приватне спілкування ми цілком поділяємо.

Аналіз змісту НСРД, передбачених ст. 271, 272 КПК України, як за матеріалами практики, так і згідно з положеннями наукових праць [2–6], дає підстави стверджувати, що вони пов'язані з

втручанням у приватне спілкування. Ці дії передбачають участь у конфіденційному спілкуванні інших людей особи, яка без їх відома збирає щодо них інформацію, зокрема таку, що стосується їхнього особистого життя. Сторони спілкування при цьому розраховують на збереження в таємниці змісту спілкування, будучи введеними в оману з використанням неправдивих відомостей – дезінформації.

Водночас під час аудіо-, відеоконтролю особа може перебувати в контрольованому приміщенні сама й узагалі ні з ким не спілкуватися. Однак проведення НСРД не можна вважати недоцільним, оскільки за наведених обставин може бути зафіксовано, наприклад, процес одноосібного виготовлення наркотиків, фальшування грошей, збирання вибухового пристрою тощо.

Отже, використання категорії «приватне спілкування» як критерію для законодавчої класифікації НСРД є невиправданим. Натомість для такої класифікації доцільно застосовувати критерій публічної доступності фізичного й віртуального простору, а також радіоефіру. Частково цей критерій використав законодавець. Так, у ч. 2 ст. 267 КПК України «Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи» запропоновано визначення публічно недоступного місця як місця, до якого неможливо ввійти або в якому неможливо перебувати на правових підставах без отримання на це згоди власника, користувача або вповноважених ними осіб.

У ст. 269 та 270 КПК України зазначено, що унормовані в них НСРД проводять у публічно доступних місцях, хоча визначення публічно доступного місця не запропоновано. Отже, з огляду на логіку законодавця, усі місця, які не належать до категорії публічно недоступних, слід вважати публічно доступними.

Таким чином, простір розмежовано на публічно доступні та публічно недоступні місця, проте цього явно недостатньо. Тому ми поділяємо позицію дослідників, які пропонують переформатувати структуру глави 21 КПК України, визначивши основними критеріями класифікації НСРД публічність і приватність конкретних явищ та процесів, що підлягають документуванню. Зокрема, це стосується місць, де проводять НСРД, і розмежування їх на публічно доступні, публічні місця з обмеженим доступом та публічно недоступні місця. Відповідно до категорії місця суб'єктами дозволу на проведення НСРД є керівник органу досудового розслідування, прокурор і слідчий

суддя. Коли йдеться про реальний (фізичний) простір, то місцем проведення НСРД слід вважати розміщення суб'єктів цих дій і використовуваних ними засобів. Під час проведення НСРД у віртуальному (кібернетичному) просторі, радіоєфірі та в мережах дротового зв'язку критерієм публічності має бути можливість загального доступу до інформації, що там міститься (зберігається, передається) [7, с. 187].

Статтю 273 КПК України присвячено засобам, які використовують під час проведення НСРД. До їх переліку належать лише «заздалегідь ідентифіковані (помічені) засоби або несправжні (імітаційні) засоби» (з тексту статті не цілком зрозуміло, чи це різні терміни, що вжиті для позначення однієї категорії, чи різні за змістом поняття). Аналіз змісту норм ст. 273 КПК України та практики їх застосування засвідчує, що вони не охоплюють засобів, використовуваних під час проведення НСРД, а їх реалізація часто виявляється неможливою. Тому постає необхідність перегляду переліку, змісту та правового регулювання використання засобів НСРД. Убачаємо за доцільне додати до цього переліку технічні засоби, засоби забезпечення негласності (конспірації), попередньо ідентифіковані (помічені) засоби, комп'ютерні й інші бази даних, розвідувальні комп'ютерні засоби тощо.

Також слід акцентувати увагу законодавця на термінах, які є нетрадиційними для вітчизняної практики правотворення та правозастосування, а подеколи є наслідком недбалого перекладу норм законодавства США та західноєвропейських країн з використанням спеціальних програм-перекладачів. Це, зокрема, стосується таких термінів:

а) «транспортні телекомунікаційні мережі» (по-перше, слово «транспортні» є зайвим і перевантажує назву; по-друге, керуючись здоровим глуздом і нормами ст. 1 Закону України «Про телекомунікації», те саме можна називати традиційним для України терміном «канали електрозв'язку»);

б) «несправжні (імітаційні) засоби» (цей термін доцільно замінити на низку вітчизняних, що мають конкретніше значення – документи прикриття, засоби маскуваня, засоби імітації (бутафорія), легендоване підприємство тощо, установивши для кожного певний порядок застосування);

в) «заздалегідь ідентифіковані (помічені) засоби» (цей термін також має бути замінено низкою інших, що надасть можливість унормувати на законодавчому рівні застосування спеціальних хімічних речовин для маркування різноманітних об'єктів).

Загалом назви конкретних НСРД потрібно узгодити з їхнім змістом, використовуючи традиційні для вітчизняної практики правотворення та правозастосування терміни. Законодавча класифікація НСРД має ґрунтуватися не на психологічних поняттях (недоречно намагатися дати психологічним термінам юридичне визначення), а на власне юридичних критеріях, якими є публічність і приватність (конкретних місць у фізичному просторі, діапазонів у радіоефірі та сегментів у віртуальному інформаційному просторі).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Уваров В. Г. Інститут втручання у приватне життя шляхом аудіо-, відеоконтролю [Електронний ресурс] / В. Г. Уваров // *Право і безпека.* – 2012. – № 5. – С. 190–194.
2. Венедіктов А. А. Виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації в оперативно-розшуковій діяльності та кримінальному процесі / А. А. Венедіктов // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* – 2014. – № 2. – С. 74–77.
3. Багрій М. В. Спеціальний слідчий експеримент як форма контролю за вчиненням злочину / М. В. Багрій // *Актуальні проблеми держави і права.* – 2014. – Вип. 74. – С. 386–391.
4. Білічак О. А. Контроль за вчиненням злочину: поняття та форми / О. А. Білічак // *Ученые записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.* – 2014. – № 2 (66). – Т. 27. – С. 129–135. – (Серія «Юридические науки»).
5. Комашко В. В. Контрольована поставка як форма контролю за вчиненням злочину / В. В. Комашко // *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* – 2012. – № 3 (60). – С. 219–229.
6. Суворова Р. В. Контроль за вчиненням злочину як ефективний захід отримання доказів у кримінальному провадженні / Р. В. Суворова // *Наше право.* – 2015. – № 2. – С. 117–121.
7. Бабошин А. М. Прокурорський нагляд за документуванням злочинів у сфері банківського кредитування оперативними підрозділами України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Бабошин Арсеній Миколайович. – Київ, 2016. – 299 с.

REFERENCES

1. Uvarov, V.H. (2012). Instytut vtruchannia u pryvatne zhyttia shliakhom audio-, videokontroliu [Institute for Interference in Privacy through Audio and Video Monitoring]. *Pravo i bezpeka, Law and Security*, 5, 190-194 [in Ukrainian].
2. Venediktov, A.A. (2014). Vykonnannia spetsialnogo zavdannia z rozkryttia zlochynnoi diialnosti orhanizovanoi hrupy chy zlochynnoi orhanizatsii v operatyvno-rozshukovij diialnosti ta kryminalnomu protsesi [Performing a special task to disclose the criminal activities of an organized group or a criminal organization in the operational and investigative activities and the criminal process]. *Borotba z orhanizovanoi zlochynnisti i koruptsiieiu (teoriia i praktyka), Combating Organized Crime and Corruption (Theory and Practice)*, 2, 74-77 [in Ukrainian].
3. Bahrii, M.V. (2014). Spetsialnyi slidchyi eksperyment iak forma kontroliu za vchynniam zlochyну [Special investigative experiment as a form of control over the commission of crime]. *Aktualni problemy derzhavy i prava, Actual problems of the state and law*, 74, 386-391 [in Ukrainian].
4. Bilichak, O.A. (2014). Kontrol za vchynniam zlochyну: poniattia ta formy [Control over the crime of concept and form]. *Uchenye zapysky Tavryiskoho natsyonalnogo unyversyteta im. V.Y. Vernadskoho, Scientific notes of the Taurida National University named after V.I. Vernadsky*, 2, 129-135 [in Russian].
5. Komashko, V.V. (2012). Kontrolovana postavka iak forma kontroliu za vchynniam zlochyну [Controlled delivery as a form of control over the commission of a crime]. *Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho instytutu Dnipropetrovskoho derzhavnogo unyversytetu vnutrishnikh sprav, Bulletin of the Zaporizhzhya Law Institute of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 3, 219-229 [in Ukrainian].
6. Suvorova, R.V. (2015). Kontrol za vchynniam zlochyну iak efektyvnyj zakhid otrymannia dokaziv u kryminalnomu provadzhenni [Control over the crime as an effective measure of obtaining evidence in criminal proceedings]. *Nashe pravo, Our law*, 2, 117-121 [in Ukrainian].
7. Baboshyn, A.M. (2016). Prokurorskyi nahliad za dokumentuvanniam zlochyнів u sferi bankivskoho kredyтуvannia operatyvnymy pidrozdilamy Ukrainy [Prosecutor's supervision of documenting crimes in the field of bank lending by the operational divisions of Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.03.2017

УДК 341.645.5:343.8(477)

Камінська Н. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних та загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ, м. Київ;
Косяк Н. В. – магістр права, м. Київ

ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ В УКРАЇНІ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Проаналізовано особливості виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні. Висвітлено процес реалізації гарантій права громадян нашої держави на звернення до цього органу на підставі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Розглянуто способи забезпечення їх виконання, а також конституційні засади виконавчого провадження в Україні як гарантії захисту прав людини та громадянина, унаслідок чого запропоновано можливі шляхи розв'язання проблем у зазначеній сфері.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, рішення, права людини, основоположні свободи, захист прав людини.

Загальноєвропейські стандарти прав та свобод людини закріплено в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прийнятій Радою Європи 1950 року (Конвенція). Вона стала справжнім «європейським біллем про права», «конституційним документом європейського публічного порядку». Саме гарантування прав і свобод людини та їх практична реалізація є критеріями, за якими оцінюють рівень демократичного розвитку держави та суспільства загалом.

Аспекти правового забезпечення звернення до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та виконання його рішень в Україні розглянуто в наукових працях таких дослідників, як О. В. Базов, В. В. Костицький, М. В. Мазур, Л. В. Пастухова, Д. М. Супрун, С. Р. Тагієв, М. В. Чугуєвська, Н. В. Шелевер та ін. Однак, на нашу думку, сучасні реалії виявляють низку прогалин і колізій, дискусійних питань щодо забезпечення належного виконання рішень ЄСПЛ.

Тому метою статті є дослідження процесу реалізації гарантій права громадян України на звернення до ЄСПЛ, особливостей виконання його рішень. Це зумовлює необхідність вивчення змісту Конвенції, рішень ЄСПЛ, висвітлення способів забезпечення їх виконання, а також конституційних засад виконавчого провадження в Україні як гарантії захисту прав людини та громадянина, а також визначення шляхів розв'язання проблем у цій сфері.

Розроблення Конвенції не мало на меті створити новий різновид прав, а було покликане чітко закріпити стандарт прав людини, наявний у Західній Європі. Водночас певні обставини входження нашої країни до Ради Європи та ратифікації Конвенції мали політичне значення. Зокрема, невідповідність вітчизняного національного законодавства та практики змістові й обсягу конвенційних гарантій не зумовила зміни у формулюванні ст. 1 Конвенції для України. Наша держава не висловила застережень щодо тексту зазначеної статті, серед іншого, її доконаного характеру. Це положення сприйняли б як застереження загального характеру, що, згідно зі ст. 57 Конвенції, для держав заборонено.

Відповідно до ст. 1 Конвенції, сторони зобов'язалися гарантувати кожному, хто перебуває під їх суверенною юрисдикцією, певні індивідуальні права та свободи. Оскільки цей документ уклали держави, то можна припустити, що договір стосується відносин між державами. Однак ця думка є хибною, адже в Конвенції не передбачено для держав жодних взаємних прав чи обов'язків. Зі змісту ст. 1 документа випливає, що держави беруть зобов'язання не одна щодо іншої, а спільно – перед третіми особами, які перебувають під їх суверенною юрисдикцією [1].

Зміст ст. 9 Конституції України надає можливість стверджувати, що Конвенція є складовою національного законодавства, оскільки Верховна Рада України надала згоду на її обов'язковість [2; 3]. Причому, відповідно до ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» [4], норми підлягають застосуванню в тому самому порядку, що й приписи інших актів національного законодавства.

Фактично Конвенція не лише визначає найбільш вдालу у світі систему норм міжнародного права захисту прав людини, а й становить одну з розвинутіших форм міжнародної юридичної процедури. Вона є складовою національного законодавства України, на яку можна та потрібно посилатися у

відповідних національних провадженнях. Окремі процесуальні вітчизняні нормативно-правові акти безпосередньо містять вказівки щодо необхідності врахування практики ЄСПЛ у певних провадженнях.

У преамбулі до Конвенції йдеться про те, що її мета полягає в колективному (а не індивідуальному) забезпеченні відповідних прав і свобод. Тому саме потреба колективного, а отже безстороннього, забезпечення прав людини спонукала до заснування невдовзі ЄСПЛ (ст. 19 Конвенції) [1], покликаного контролювати дотримання прав і свобод людини та громадянина, закріплених у Конвенції.

Конкретизація прав і свобод у нормах галузевого законодавства має певні особливості, що ґрунтуються на специфічному змісті прав та свобод, закріплених Конституцією України й зазначеною Конвенцією. Зміст законів має цілком відповідати гарантіям Конвенції, міжнародно-правовим стандартам та інтересам України як суверенної, правової, демократичної держави. Міністерства та центральні органи виконавчої влади в межах компетенції спрямовують свою діяльність на законодавче врегулювання наявних проблем, організаційне сприяння дотриманню прав і свобод людини. Нині вже можна констатувати певні досягнення в цій сфері.

Рішучим кроком на шляху реформування правової системи України з метою гарантування дотримання прав і свобод людини та громадянина стало прийняття Закону України «Про державну виконавчу службу» 1998 року, у якому визначено засади організації та діяльності державної виконавчої служби, її завдання, правовий статус державних виконавців та їх соціальний захист. У Законі України «Про виконавче провадження» 1999 року було закріплено умови й порядок виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), що підлягають примусовому виконанню в разі невиконання їх у добровільному порядку (нині – Закон України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року № 1404-VII [5]).

Перед направленням відповідної заяви до ЄСПЛ правопорушення не обов'язково має бути доведено. Держава-позивач може поскаржитися й тоді, коли лише підозрює наявність цих правопорушень [6]. Суд уповноважений розглядати справи щодо посягання іншої держави на права громадян (підданих) не лише держави-заявиці, а й у разі, якщо

держава-заявниця прагне захистити права громадян інших держав (коли вбачає в діях іншої держави порушення прав і свобод людини та громадянина, закріплених у Конвенції та протоколах до неї) [7].

Питання розгляду міждержавних справ у ЄСПЛ нині надзвичайно актуальне для України, яка в умовах агресії, заручившись підтримкою міжнародного співтовариства, зокрема Ради Європи та її інституцій, розв'язує нагальні проблеми щодо захисту прав і свобод українських громадян, а також міждержавних відносин із Російською Федерацією. Україна вперше постала в ролі позивача у справах, пов'язаних із захистом прав людини, 2014 року. Також вона ініціювала розгляд у ЄСПЛ трьох справ, порушених проти Російської Федерації.

Процес виконання нашою державою рішень ЄСПЛ є специфічним і різниться зі схемами реалізації рішень національних судів, іноземних судів й іноземних недержавних установ. З огляду на міжнародні зобов'язання, передбачені Конвенцією, і наддержавний статус ЄСПЛ, визначено особливі механізми реалізації його рішень [8], зокрема в законах України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та «Про виконавче провадження».

На відміну від національних судів, ЄСПЛ не видає виконавчих листів, тому особа не повинна самостійно пред'являти рішення до виконання або в будь-який спосіб стимулювати його виконання. Держава зобов'язана сама виконати рішення Суду на користь особи. Позбавити її такого обов'язку може лише письмова відмова особи. Відмова від виконання рішення може бути частковою: наприклад, у разі несвоєчасної виплати основної суми особа отримує право на пеню, проте якщо затримка становила лише кілька днів і розмір пені незначний, вона може відмовитися від її нарахування [9].

У контексті виконання рішень ЄСПЛ проблемним залишається закріплення обов'язку щодо з'ясування місцеперебування стягувача. На думку Н. Коломієць, «з'ясування місцезнаходження (місцеперебування) стягувача необхідне на етапі надсилання йому стислого перекладу рішення. Воно має бути покладено на орган представництва. Для цього слід передбачити особливу процедуру та визначити відповідний алгоритм дій органу державної влади. Ідеться, наприклад, про

можливість направлення запитів за останнім відомим місцем роботи. З огляду на це, доцільно внести зміни до Закону України «Про виконання рішень Європейського суду з прав людини», зобов'язавши орган представництва вживати заходів щодо з'ясування місцеперебування стягувача» [10]. На наше переконання, ця пропозиція є слушною, адже сприятиме безперешкодній реалізації рішень ЄСПЛ.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», виконання рішень визначено як виплату стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального та загального характеру [11]. Додаткові заходи індивідуального характеру спрямовані на забезпечення відновлення порушених прав стягувача. Водночас застосування заходів загального характеру має на меті забезпечення дотримання Україною положень Конвенції, порушення яких встановлено рішеннями ЄСПЛ; забезпечення усунення недоліків системного характеру, на яких ґрунтується виявлене Судом порушення; усунення підстави для надходження до ЄСПЛ заяв проти України, спричинених питаннями, що вже слугували предметом розгляду в Суді.

Найменш проблемним є виконання рішень ЄСПЛ щодо виплати справедливої сатисфакції. Зазвичай кошти сплачують своєчасно.

Відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», центральний орган виконавчої влади, який реалізовує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, здійснює списання на вказаний стягувачем банківський рахунок, а в разі його відсутності – на депозитний рахунок державної виконавчої служби коштів із відповідної бюджетної програми Державного бюджету України. Проблемність виконання рішень щодо виплати відшкодування полягає в тому, що Закон про виконання рішень ЄСПЛ не передбачає зобов'язань стосовно визначення сум у держбюджеті, потрібних для щорічної реалізації ухвал цього суду. Про необхідність передбачати кошти на виконання рішень ЄСПЛ в окремій бюджетній програмі йдеться лише в Перехідних положеннях цього Закону. Отже, оскільки державний бюджет країни приймають щороку, то немає

гарантій того, що необхідні суми буде передбачено в ньому регулярно. Тому нині це питання залишається відкритим.

Досліджуючи зазначену проблематику, Н. В. Шелевер переконує, що доцільно було б створити Фонд гарантування виплати відшкодувань за рішенням ЄСПЛ, який за рахунок коштів Державного бюджету України забезпечував би стовідсоткове погашення боргів держави за відповідними виконавчими документами [12]. Водночас у своїх рішеннях Суд вказує лише на компенсацію матеріальної шкоди, не конкретизуючи, яких саме заходів індивідуального й загального характеру необхідно вжити для їх реалізації. Таким чином, держава має право обирати ці заходи на власний розсуд.

Натомість Д. М. Супрун стверджує, що опублікування й поширення серед національних судів рішень ЄСПЛ могло б бути достатнім превентивним заходом загального характеру, з метою уникнення надалі можливих порушень Конвенції. Саме цей ефект рішень юрисдикційного контрольного механізму Конвенції визнає його з-поміж інших механізмів контролю в системі сучасного міжнародного права [13, с. 849–855].

Попри наявність низки правових актів, що регулюють порядок виконання на території України рішень ЄСПЛ, у нашій державі виникла ситуація, коли рішення Суду або взагалі не виконують, або виконують протягом досить тривалого часу. Переважно йдеться про рішення, згідно з якими присуджують зарплатні виплати, пенсії чи інші заборгованості держави перед громадянами.

У зв'язку із цим 15 жовтня 2009 року ЄСПЛ виніс пілотне рішення у справі «Юрій Іванович Іванов проти України», яким визнав порушення Україною її зобов'язань, передбачених Конвенцією та протоколами до неї, зокрема п. 1 ст. 6 «Право на справедливий суд», ст. 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту» Конвенції та ст. 1 «Захист права власності» Першого протоколу до неї. У своєму рішенні Суд зобов'язав Україну невідкладно запровадити на національному рівні ефективний засіб юридичного захисту або комплекс таких засобів, які унеможливили б подібні порушення.

Забезпечувати виконання рішень судів має на меті Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» 2012 року. Він передбачає, що рішення про стягнення коштів, де боржником є державний орган, має виконувати центральний

орган виконавчої влади, що провадить державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, у межах бюджетних призначень шляхом списання коштів із рахунків цього державного органу, а за відсутності в зазначеному державному органу призначень – за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду. Якщо рішення суду про стягнення коштів із державного підприємства або юридичної особи не виконано протягом шести місяців із дня винесення постанови про відкриття виконавчого провадження, його виконання здійснюють за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду. Якщо протягом трьох місяців кошти не перераховано, стягувач отримує компенсацію в розмірі трьох відсотків річних від несплаченої суми за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду [14].

Тобто Україна гарантує виконання рішень, де боржниками є державні органи, підприємства, юридична особа, примусову реалізацію майна якої заборонено, навіть у разі їх неплатоспроможності. У цьому разі держава виконує рішення суду за рахунок коштів Державного бюджету України. На нашу думку, прогресивним є визнання й виконання рішень ЄСПЛ, які можуть бути використані для прийняття рішень іншими судами. Хоча цей Суд є гарантом дотримання Конвенції, проте проблемним залишається виконання рішень на території України та використання їх як джерела права у вітчизняній правозастосовній практиці.

Від стану виконання рішень ЄСПЛ як міжнародної судової інстанції залежить чимало факторів. Оскільки Україна прагне повноцінно інтегруватися до європейської спільноти, то для уникнення труднощів нагальною є потреба реформування законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Важливим є систематичне підвищення кваліфікації посадових осіб, відповідальних за належне виконання рішень Суду, встановлення покарання за їх бездіяльність і безвідповідальність. Водночас привертає увагу рівень правової та політичної культури кожної людини й громадянина, що доводить необхідність активнішого провадження правопросвітницької та роз'яснювальної роботи серед населення, вивчення позитивного досвіду інших держав у цій сфері.

Конвенція слугує підґрунтям для подальшої нормотворчої діяльності, адже її норми мають пріоритетне значення у вітчизняній правовій системі. Ратифікація її Верховною Радою України 1997 року знаменувала для нашої держави початок якісно нового етапу правового розвитку й реформування, зміст якого полягає в наближенні національної правової системи до міжнародних стандартів шляхом запозичення європейських правових цінностей.

Отже, рішення ЄСПЛ мають слугувати для всіх органів публічної влади та їхніх посадових осіб орієнтирами у сфері гарантування прав і свобод людини, що є запорукою дотримання європейських демократичних стандартів та цивілізаційного розвитку нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/>. – Назва з екрана.
2. Конституція України. Науково-практичний коментар / [редкол.: В. Я. Тацій, О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.]. – Харків : Право, 2011. – 1128 с.
3. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 29. – Ст. 263.
4. Про міжнародні договори України [Електронний ресурс] : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>. – Назва з екрана.
5. Про виконавче провадження : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1404-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 30. – Ст. 542.
6. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. – Назва з екрана.
7. Лакеева Е. Россия может дебютировать с собственной жалобой в ЕСПЧ. Какие перспективы? [Электронный ресурс] / Е. Лакеева, Д. Романов // Справочно-правовая система

Право.Ru. – Режим доступа: <http://pravo.ru/story/view/104851>. – Загл. с экрана.

8. Чугуєвська М. Виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини: проблемні аспекти [Електронний ресурс] / М. Чугуєвська // Віче. – 2013. – № 2. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3895>. – Назва з екрана.

9. Бортновська З. Виконання рішень Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / З. Бортновська // Юридична газета. – 2004. – № 11 (23). – Режим доступу: <http://www.yurgazeta.com/oarticle/812>. – Назва з екрана.

10. Коломієць Н. Деякі проблемні аспекти виконання рішень Європейського суду з прав людини, винесених проти України [Електронний ресурс] / Н. Коломієць // Юридичний журнал. – 2009. – № 7. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua>. – Назва з екрана.

11. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

12. Шелевер Н. В. Проблемні питання виконання рішень Європейського суду з прав людини на території України [Електронний ресурс] / Н. В. Шелевер. – Режим доступу: <http://intl.law.almanac.net/v7/13.pdf>. – Назва з екрана.

13. Супрун Д. Основні аспекти входження України в юрисдикційний механізм Європейської конвенції з прав людини / Д. Супрун // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Жуковської. – Київ : ВІПОЛ, 2004. – С. 849–855.

14. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень : Закон України від 5 черв. 2012 р. № 4901-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 17. – Ст. 158.

REFERENCES

1. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: mizhnar. dok. vid 4 lystop. 1950 r. [Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms: an international document dated November 4, 1950]. (n.d.). zakon3.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/> [in Ukrainian].

2. Tatsii, Ya., Petryshyn, O.V., & Barabash, Yu.H. (2011). *Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar [The Constitution of Ukraine. Scientific and practical commentary]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy Pro ratyfikatsiu Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950 roku, Pershoho protokolu ta protokoliv No. 4, 7 ta 11 do Konventsii: vid 17 lyp. 1997 r. No. 475/97 [Law of Ukraine on ratification of the convention for the protection of human rights and fundamental freedoms of 1950, the First protocol and minutes No. 2, 4, 7 and 11 of the Convention from July 17, 1997, No. 475/97]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 29 [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy Pro mizhnarodni dohovory Ukrainy: vid 29 cherv. 2004 r. No. 1906-IV [Law of Ukraine on international treaties of Ukraine from June 29, 2004, No. 1906-IV]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> [in Ukrainian].

5. Zakon Ukrainy Pro vykonavche provadzhennia: vid 2 cherv. 2016 r. No. 1404-VIII [Law of Ukraine on enforcement proceedings from April 2, 2016, No. 1404-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 30 [in Ukrainian].

6. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [Criminal Code of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].

7. Lakeeva, E., & Romanov, D. Rossyia mozhет debiutyrovat s sobstvennoj zhaloboj v ESPCh. Kakye perspektivy? [Can Russia make its debut with its own complaint to the ECHR. What prospects?]. *Spravochno-pravovaia sistema Pravo.Ru., Reference and legal system Pravda.Ru*. Retrieved from <http://pravo.ru/story/view/104851> [in Ukrainian].

8. Chuhaievskaya, M. (2013). Vykonannia Ukrainoiu rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: problemni aspekty [Ukraines implementation of the decisions of the European court of human rights: problem aspects]. *Viche, Veche*, 2. Retrieved from <http://www.viche.info/journal/3895> [in Ukrainian].

9. Bortnovska, Z. (2004). Vykonannia rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [Execution of decisions of the European court of human rights]. *Yurydychna hazeta, The legal newspaper*, 11. Retrieved from <http://www.yurgazeta.com/article/812> [in Ukrainian].

10. Kolomiets, N. (2009). Deiaki problemni aspekty vykonannia rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny, vynesenykh proty Ukrainy [Some problem aspects of the implementation of the decisions of the European Court of Human Rights against Ukraine]. *Yurydychnyi zhurnal, Juridical Journal*, 7. Retrieved from <http://www.justinian.com.ua> [in Ukrainian].

11. Zakon Ukrainy Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: vid 23 liut. 2006 r. No.3477-IV [Law of Ukraine on the implementation of decisions and application of the practice of the European court of human rights from February 23, 2006, No. 3477-IV]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 30 [in Ukrainian].

12. Shelever, N.V. *Problemni pytannia vykonannia rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny na terytorii Ukrainy [Problematic issues of execution of decisions of the European court of human rights in the territory of Ukraine]*. Retrieved from <http://intl.lawmanac.net/v7/13.pdf> [in Ukrainian].

13. Suprun, D. (2004). Osnovni aspekty vkhodzhennia Ukrainy v yurysdyktsiinyi mekhanizm Yevropeiskoi konventsii z prav liudyny [The main aspects of Ukraine's entry into the jurisdictional mechanism of the European Convention on Human Rights].

Yevropeiska konventsiiia z prav liudyny: osnovni polozhennia, praktyka zastosuvannia, ukraïnskyi kontekst, The European Convention on Human Rights: principal provisions, practice of application, Ukrainian context. O. Zhukovska (Ed.). Kyiv: VIPOL [in Ukrainian].

14. Zakon Ukrainy Pro harantii derzhavy shchodo vykonannia sudovykh rishen: vid 5 cherv. 2012 r. No. 4901-VI [Law of Ukraine on the guarantees of the state regarding the implementation of judgments from June 5, 2012, No. 4901-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 17 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 13.02.2017

УДК 343.341+343.326(477)

Вознюк А. А. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ВИДОВИЙ ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ. 255, 257, 258³, 260 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Висвітлено загальні аспекти питання про видовий об'єкт злочинів. Аргументовано, що злочини, передбачені ст. 255, 257, 258³, 260 Кримінального кодексу України, мають спільний видовий об'єкт. Увагу акцентовано на класифікації злочинів проти громадської безпеки.

Ключові слова: об'єкт злочину, видовий об'єкт злочинів, злочинні об'єднання, громадська безпека, злочини проти громадської безпеки.

У сучасних умовах загрози суверенітету, незалежності та територіальній цілісності України активно створюють різні злочинні об'єднання. Для встановлення меж кримінальної відповідальності їх учасників, а також розмежування вчинених ними злочинів важливим є об'єкт злочину. Родовий і безпосередній об'єкт цих злочинів досліджено у працях Л. М. Демидової, В. П. Ємельянова, І. В. Іваненка, М. Й. Коржанського, В. О. Навроцького, Б. С. Никифорова, В. А. Робака, А. В. Савченка, В. В. Українця, М. І. Хавронюка, Р. Л. Чорного та інших науковців, а видовий об'єкт цих злочинів вивчено недостатньо. Водночас спільні ознаки безпосередніх об'єктів злочинів, передбачених ст. 255, 257, 258³, 260 Кримінального кодексу (КК) України, зумовлюють необхідність розгляду питання про їхні видові об'єкти.

Метою пропонованої увазі статті є встановлення видового об'єкта злочинів, визначених у ст. 255, 257, 258³, 260 КК України.

Видовий об'єкт тлумачать як об'єкт, що є спільним для безпосередніх об'єктів декількох злочинів (В. С. Ковальський) [1, с. 166]. На думку О. О. Дудорова, це об'єкт виду (підгрупи) близьких за характером кримінальних правопорушень – відносини одного виду, які захищені групою пов'язаних норм

Особливої частини КК України. Науковці одноставно поділяють позицію, згідно з якою цей об'єкт є спільним для декількох близьких за характером злочинів.

Однак означене питання є дискусійним. Так, В. С. Ковальський вважає, що видові об'єкти виокремлюють як щодо злочинів, передбачених статтями одного й того самого розділу, так і визначених у різних розділах [1, с. 166]. Водночас О. О. Дудоров стверджує, що оскільки видовий об'єкт є частиною родового об'єкта і перебуває з останнім у співвідношенні «вид-рід», то це дає змогу виокремити порівняно невеликі, специфічні групи посягань на близькі, взаємопов'язані правовідносини [2, с. 153–154].

Вирішення цього питання залежить від визначення видового об'єкта. Якщо розглядати видовий об'єкт лише в межах родового, то його утворюють безпосередні основні об'єкти декількох споріднених злочинів. Якщо ж видовим об'єктом вважати спільні безпосередні об'єкти в межах різних частин Особливої частини закону про кримінальну відповідальність, то його можуть утворювати як безпосередні основні, так і додаткові об'єкти. Кожна з означених позицій заслуговує на увагу та дає підстави для виокремлення в КК України декількох різновидів видових об'єктів злочину, а саме:

1) видовий об'єкт, який охоплює споріднені безпосередні основні об'єкти декількох злочинів у межах одного родового об'єкта. Його можна назвати підродовим об'єктом. Зокрема, цей різновид видового об'єкта можуть утворювати основні безпосередні об'єкти злочинів, визначених ст. 255, 257, 258³, 260 КК України;

2) видовий об'єкт, що охоплює безпосередні основні та додаткові об'єкти декількох злочинів у межах різних родових об'єктів (міжродовий об'єкт). Такий видовий об'єкт можуть утворювати безпосередні (основні або додаткові) об'єкти незаконних заволодінь майном, передбачених ст. 185, 186, 188¹, 262, 357, 410 КК України тощо. Видовим об'єктом цього виду можна вважати й суспільні відносини щодо кримінально-правової охорони життя від різних умисних посягань на нього, які криміналізовано в ст. 115–118, 348, 348¹, 379, 400, 443 КК України.

Таким чином, видовий об'єкт злочину є спільним для безпосередніх об'єктів декількох споріднених злочинів у межах одного або різних розділів Особливої частини КК України. Він схожий на родовий об'єкт, хоча має меншу сферу впливу,

забезпечуючи кримінально-правову охорону окремих груп однорідних або тотожних суспільних відносин.

Попри те, що у КК України злочини згруповано за родовим об'єктом, видовий об'єкт також має важливе значення. На думку О. О. Дудорова, виокремлення видових об'єктів є продуктивним, адже це дає змогу продемонструвати схожість певних кримінальних правопорушень і встановити наскрізні ознаки складів злочинів, спрощує аналіз законодавчого матеріалу та забезпечує чіткість класифікації кримінальних правопорушень [2, с. 154]. Певну схожість мають і злочини, окреслені в ст. 255, 257, 258³, 260 КК України. Таким чином, доцільно дослідити питання про наявність у них спільного видового об'єкта.

Необхідно проаналізувати класифікації злочинів проти громадської безпеки, запропоновані М. К. Гнетневим, А. О. Данилевським [3, с. 394], І. М. Даньшиним [4, с. 26], О. О. Дудоровим [2, с. 656–657], Ю. А. Кармазіним [5, с. 189], В. О. Навроцьким [6, с. 357], А. В. Савченком [7, с. 360], В. П. Тихим [8, с. 287].

Відповідно до зазначених класифікацій, до першої групи злочинів проти громадської безпеки належать: злочини, пов'язані з діяльністю злочинних організацій (ст. 255–257, 258³, 260 КК України) [6, с. 357]; створення злочинної організації, терористичної групи й інших злочинних об'єднань, участь у них та в злочинах, учинених ними або пов'язаних із ними (ст. 255–261 КК України) [8, с. 287]; правопорушення, пов'язані з діяльністю злочинних організацій (ст. 255–257, 260 КК України) [7, с. 360]; створення або участь у злочинній організації, організованій злочинній групі (ст. 255–258⁴, 260 КК України) [5, с. 189]; злочини, пов'язані зі створенням і діяльністю злочинних об'єднань (ст. 255, 256, 257, 260 КК України) [2, с. 656–657]; протиправні діяння, що сприяють створенню і діяльності організованих груп, злочинних організацій та озброєних банд (ст. 255, 256, 257 КК України) [4, с. 26]; злочини, пов'язані зі створенням організованих злочинних угруповань або участю в них (ст. 255–257, 258³, 260 КК України) [3, с. 394]. Тобто цю групу становлять протиправні діяння, пов'язані зі створенням злочинних об'єднань та участю в них.

З огляду на це, недостатньо переконливою видається позиція В. О. Навроцького й А. В. Савченка, які обмежують назву цієї групи лише злочинними організаціями, а також І. М. Даньшина, Ю. А. Кармазіна, М. К. Гнетнева, А. О. Данилевського, які відносять

до цієї групи власне злочини, пов'язані з діяльністю організованих груп і злочинних організацій. Зазначене зумовлено тим, що не всі злочинні об'єднання, описані в згаданих статтях, є організованими. Наприклад, терористична група не відповідає всім ознакам організованої групи, наявним у ч. 3 ст. 28 КК України. Сумнівним є також розгляд не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань лише як організованих форм співучасті. Водночас слушним є переконання В. П. Тихого й О. О. Дудорова стосовно того, що ці злочини пов'язані з різними злочинними об'єднаннями, а не лише організованими.

Ми не поділяємо твердження В. О. Навроцького про те, що це злочини, пов'язані суто з діяльністю злочинних організацій, оскільки першим діянням об'єктивної сторони більшості з них є створення або організація злочинного об'єднання, вважати які діяльністю нелогічно, адже етап створення об'єднання передує його діяльності. Отже, якщо не виокремлювати створення об'єднань, то не можна цілком схарактеризувати цю групу злочинів.

Інші діяння в межах об'єктивної сторони складу цих злочинів можна охопити загальними термінами «діяльність» (як пропонують В. О. Навроцький, І. М. Даньшин, О. О. Дудоров, А. В. Савченко) або «участь» (В. П. Тихий, Ю. А. Кармазін, М. К. Гнетєв, А. О. Данилевський). На нашу думку, для позначення інших форм об'єктивної сторони злочинів, передбачених ст. 255, 256, 257, 258³, 260 КК України, зокрема участі в об'єднанні, участі в злочині, учиненому його учасниками, керівництві злочинним об'єднанням, сприянні створенню та діяльності цих об'єднань тощо, оптимальним є термін «участь». Його варто тлумачити в найширшому значенні та не ототожнювати з участю в злочинному об'єднанні як окремим діянням об'єктивної сторони цих злочинів. Поняття «діяльність» охоплює функціонування створеного злочинного об'єднання, а не діяльність щодо його створення. Статті 255–257, 258³, 260 КК України відображають не стільки діяльність, скільки створення та участь у діяльності злочинних об'єднань.

Необґрунтованим вважаємо вживання словосполучення «злочини, пов'язані з...», оскільки це розширює перелік протиправних діянь, зокрема дає підстави відносити до цієї групи злочини, передбачені іншими розділами Особливої частини КК України, а також ті, серед кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак яких є вчинення їх у певній формі співучасті.

Таким чином, найбільш вдалою назвою цієї групи злочинів є «створення злочинних об'єднань та участь у них».

На нашу думку, сумнівною також постає позиція науковців стосовно того, що до першої категорії злочинів належать діяння, безпосередньо не пов'язані зі створенням злочинних об'єднань та участю в них. Так, Ю. А. Кармазін зараховує до неї всі злочини, пов'язані з тероризмом (ст. 258–258⁵ КК України) [5, с. 189], а В. П. Тихий також додає до цієї категорії завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (ст. 259 КК України), напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 261 КК України) [8, с. 287].

Протиправні діяння, що не стосуються створення злочинних об'єднань та участі в них, можуть передбачати їх учинення за співучасті. Терористичні злочини становлять окрему групу злочинів. Водночас завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності потрібно виокремити в групу злочинів проти громадської безпеки, оскільки це діяння лише створює уявлення про загрозу тероризму. Отже, до першої групи злочинів (створення злочинних об'єднань та участь у них) належать протиправні діяння, передбачені ст. 255, 256, 257, 258³, 260 КК України.

У другій групі злочинів проти громадської безпеки В. О. Навроцький виокремлює злочини, пов'язані з тероризмом (ст. 258–258², 258⁴, 259, 266 КК України) [6, с. 357], А. В. Савченко – злочини, пов'язані з тероризмом (ст. 258–258⁴, 259 і 266 КК України) [7, с. 360], О. О. Дудоров – терористичний акт і пов'язані з ним кримінальні правопорушення (ст. 258–258⁵ КК України) [2, с. 656–657], М. К. Гнєтнєв та А. О. Данилевський – терористичні злочини (ст. 258–258², 258⁵ КК України) [3, с. 394], а І. М. Даньшин – тероризування населення, створення не передбачених законом воєнізованих або озброєних формувань (ст. 255, 258, 260 КК України) [4, с. 26].

Найбільш оптимальним терміном для позначення злочинів цієї групи є «терористичні злочини», оскільки поняття «злочини,

пов'язані з тероризмом» має надто широкий зміст і охоплює діяння, визначені статтями інших розділів Особливої частини КК України*.

У зв'язку з виокремленням цієї групи злочинів постає питання щодо місця кримінально-правової норми, передбаченої ст. 258³ КК України. З одного боку, ця кримінально-правова заборона належить до першої групи злочинів проти громадської безпеки, оскільки полягає у створенні злочинних об'єднань та участі в них, а з іншого – вона безпосередньо стосується і терористичних злочинів, оскільки діяльність терористичних об'єднань пов'язана з терористичним актом та іншими терористичними злочинами. З огляду на це зазначений злочин слід віднести до обох груп злочинів проти громадської безпеки.

Натомість неправильно є позиція В. О. Навроцького й А. В. Савченка, які надто розгорнуто тлумачать цю групу злочинів, вважаючи, що до неї належить завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності. Водночас заслуговує на увагу намагання науковців визначити як злочини, що пов'язані з тероризмом, погрози вчинити викрадення або використати радіоактивні матеріали. Такі дії зазвичай вчиняють з метою примусити фізичну або юридичну особу, міжнародну організацію або державу до певних дій або утримання від них (якщо були підстави побоюватися здійснення цієї погрози, що схожа на погрозу вчинити терористичний акт). На підставі вищевикладеного терористичними злочинами пропонуємо вважати протиправні діяння, окреслені в ст. 258–258⁵ та 266 КК України.

Ураховуючи поліоб'єктність терористичних злочинів, В. П. Ємельянов аргументують доцільність передбачити їх у

* Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 року № 638-IV, терористичний акт – це злочинне діяння, за якого було застосовано зброю, вчинено вибух, підпал чи інші дії, відповідальність за які передбачена ст. 258 КК України. Якщо терористична діяльність супроводжується учиненням злочинів, передбачених ст. 112, 147, 258–260, 443, 444, а також іншими статтями КК України, то відповідальність за їх учинення настає відповідно до КК України. Тобто перелік злочинів, пов'язаних із тероризмом, поширюється на різні розділи Особливої частини КК України та не є вичерпним.

новому окремому XXI розділі «Терористичні злочини» Особливої частини КК України. Це дасть змогу:

1) чітко визначити коло завдань і повноважень органів, які протидіють тероризму;

2) усунути наявні в чинному КК України недоліки, пов'язані з необхідністю класифікувати злочини терористичної спрямованості за статтями, які розміщені в різних розділах Особливої частини КК України та визначають відповідальність не лише за такі злочини;

3) чітко окреслити межі інших складових антитерористичного законодавства, охоплені іншими галузями законодавства [9, с. 295–296].

Схожу думку висловлює О. Ф. Бантишев, пропонуючи з розділу IX «Злочини проти громадської безпеки» виокремити розділ «Злочини терористичної спрямованості» та віднести до нього ст. 258–258⁵ [10, с. 133–136].

З огляду на сучасну побудову Особливої частини КК України за родовим об'єктом, вважаємо таку пропозицію автора поспішною. Водночас її можна буде реалізувати, якщо в процесі реформування українського закону про кримінальну відповідальність його Особливу частину буде розділено на розділи та глави, тобто визначено не лише родові, а й видові об'єкти. Однак навіть за таких обставин вбачаємо за доцільне виокремити терористичні злочини як злочини проти громадської безпеки.

До третьої групи злочинів проти громадської безпеки вчені зараховують протиправні діяння, що порушують правила поводження з предметами, які становлять підвищену суспільну небезпеку (ст. 262–265¹, 267–269 КК України) [6, с. 357; 7, с. 360]; злочини, пов'язані з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами або радіоактивними матеріалами (ст. 262–266 КК України) [8, с. 287]; незаконні діяння зі зброєю, бойовими припасами, а також речовинами, що є джерелом підвищеної небезпеки (ст. 262–267¹, 269 КК України) [5, с. 189]; злочини проти порядку обігу небезпечних предметів і речовин (ст. 261–269 КК України) [2, с. 656–657]; порушення правил придбання, зберігання вогнепальної зброї, боєприпасів, а також радіоактивних матеріалів і поводження з ними (ст. 261, 262, 263, 264, 265 КК України); неправомірне поводження з такими джерелами небезпеки, як радіоактивні матеріали, легкозаймисті,

їдкі речовини, шкідливі відходи виробництва, вторинна сировина (ст. 266, 267, 268, 269 КК України) [4, с. 26].

Вдалу назву цієї групи злочинів проти громадської безпеки запропонував О. О. Дудоров, оскільки вона не містить переліку всіх предметів, а позначає їх єдиним узагальнювальним терміном – «небезпечні предмети і речовини». Натомість прагнення М. К. Гнєтнєва й А. О. Данилевського надати вичерпний перелік таких предметів призводить до помилки, оскільки дослідники, з одного боку, у назві цієї групи згадують лише про зброю, боєприпаси, вибухові чи радіоактивні матеріали, а з іншого – відносять до цієї групи також діяння, передбачене ст. 261 КК України, у якому йдеться про радіоактивні, хімічні, біологічні й вибухонебезпечні матеріали, речовини та предмети.

Дискусійним є визначення інших суспільно небезпечних діянь як окремої групи злочинів проти громадської безпеки, серед яких: злочини, пов'язані з нападом на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену безпеку для оточення (ст. 261 КК України); злочини, пов'язані з порушенням спеціальних правил (ст. 270 КК України) [6, с. 357]; злочини, пов'язані з порушенням спеціальних правил (ст. 267¹, 270 КК України) [7, с. 360]; порушення різних правил, що забезпечують громадську безпеку (ст. 267–270 КК України) [8, с. 287]; інші злочини у сфері громадської безпеки (ст. 259, 261, 268, 270 КК України) [5, с. 189]; інші злочини проти громадської безпеки (ст. 259, 267¹, 270, 270¹ КК України) [2, с. 656–657]; злочини, що порушують правила, які забезпечують громадську безпеку (ст. 259, 267–270¹ КК України) [3, с. 394]; порушення встановлених у нормативному порядку вимог, які спричинили виникнення пожежі (ст. 270 КК України) [4, с. 26].

Серед цих груп злочинів варто виокремити злочини, пов'язані з порушенням спеціальних правил, які пов'язані з попередньою групою злочинів проти порядку обігу небезпечних предметів і речовин. Варто зауважити, що більшість злочинів цих груп можна зарахувати до обох груп. Так, порушення правил поведіння з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами (ст. 267 КК України) одночасно стосується й порушення спеціальних правил та порядку обігу небезпечних предметів і речовин. У зв'язку із зазначеним пропонуємо об'єднати ці дві групи в одну – «злочини, пов'язані з порушенням спеціальних правил порядку

обігу небезпечних предметів і речовин», позначивши нею протиправні діяння, передбачені ст. 261–265¹, 267–270 КК України.

Також є злочини, які, на нашу думку, не стосуються жодної з трьох окреслених вище груп: завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (ст. 259 КК України) й умисне знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства (ст. 270¹ КК України). Більшість дослідників справедливо вважають нонсенсом доповнення розділу IX Особливої частини КК України ст. 270¹ («Умисне знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства»). Очевидно, що об'єкти житлово-комунального господарства (їх перелік наведено в примітці до ст. 270¹ КК України), на відміну від предметів інших злочинів проти громадської безпеки, не належать до переліку джерел підвищеної небезпеки, оскільки ці об'єкти не лише не містять потенційної небезпеки, а, навпаки, покликані задовольняти повсякденні потреби їхніх власників, держави, суспільства тощо. Схожі за змістом кримінально-правові заборони наявні в розділі VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності» (ст. 194, 194¹). Знищуючи або пошкоджуючи об'єкти житлово-комунального господарства, винна особа передусім спричиняє шкоду праву власності на такі об'єкти. Отже, розміщення норми про злочинні діяння щодо об'єктів житлово-комунального господарства в розділі IX Особливої частини КК України навряд чи можна визнати виправданим [11, с. 176–189; 12, с. 387–388]. Саме тому ми поділяємо позицію науковців, які обстоюють недоцільність цього [13, с. 9; 14, с. 4–5].

Оскільки неможливо віднести злочини, визначені ст. 259, 270¹ КК України, до жодної з трьох окреслених груп, вважаємо, що їх необхідно об'єднати в окрему групу – «інші злочини, що загрожують громадській безпеці».

На підставі здійсненого дослідження пропонуємо розподілити злочини проти громадської безпеки на такі групи: 1) створення злочинних об'єднань та участь у них (ст. 255, 256, 257, 258³, 260 КК України); 2) терористичні злочини (ст. 258–258⁵, 266 КК України); 3) злочини, пов'язані з порушенням спеціальних правил та порядку обігу небезпечних предметів і речовин (ст. 261–265¹, 267–270 КК України); 4) інші злочини, що загрожують громадській безпеці (ст. 259, 270¹ КК України).

З огляду на запропоновані групи злочинів проти громадської безпеки маємо можливість виокремити принаймні чотири різновиди

їх видових об'єктів: 1) суспільні відносини, пов'язані з забезпеченням суспільства від загрози створення та функціонування злочинних об'єднань; 2) суспільні відносини, пов'язані з забезпеченням суспільства від терористичних загроз; 3) суспільні відносини, пов'язані з забезпеченням суспільства від небезпечних предметів і речовин та порушень спеціальних правил; 4) суспільні відносини, пов'язані з забезпеченням суспільства від інших загроз.

Таким чином, видовим об'єктом злочинів, передбачених ст. 255, 257, 258³, 260 КК України, є суспільні відносини, пов'язані з забезпеченням суспільства від загрози створення та функціонування злочинних об'єднань (злочинних організацій, банд, терористичних об'єднань, не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань), на які посягають ці злочини, завдаючи їм шкоди або створюючи загрозу її завдання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – Київ : Юрінком Інтер, 2013. – 711 с.

2. Дудоров О. О. Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк ; за заг. ред. М. І. Хавронюка. – Київ : Ваїте, 2014. – 944 с.

3. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Вид. 2-ге. – Київ : Дакор, 2013. – 786 с.

4. Даньшин И. Н. Общественная безопасность и система преступлений, посягающих на нее / И. Н. Даньшин // Проблемы відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару (Харків, 1–2 жовт. 2002 р.) / [редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін.]. – Харків : Східно-регіон. центр гуманітар.-освіт. ініціатив, 2003. – С. 25–28.

5. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [А. П. Бабій, І. С. Доброход, Ю. А. Кармазін та ін.] ; за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. – Харків : Одиссей, 2009. – 496 с.

6. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – Вид. 2-ге, переробл. та доповн. – Київ : Атіка, 2008. – 712 с.

7. Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Савченко Андрій Володимирович. – Київ, 2007. – 616 с.

8. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Вид. 4-те, переробл. і доповн. – Харків : Право, 2010. – 608 с.

9. Ємельянов В. П. Питання вдосконалення кримінально-правових норм, спрямованих на протидію тероризму / В. П. Ємельянов // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13–14 жовт. 2011 р.) / [редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін.]. – Харків : Право, 2011. – С. 292–296.

10. Бантишев О. Ф. Щодо подальшого вдосконалення діючого КК України / О. Ф. Бантишев // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13–14 жовт. 2011 р.) / [редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін.]. – Харків : Право, 2011. – С. 133–136.

11. Дудоров О. О. Злочини проти громадської безпеки, безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту: особливості кваліфікації / О. О. Дудоров, Д. О. Калмиков // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2014. – № 1 (2). – С. 176–189.

12. Правова доктрина України : у 5 т. – Харків : Право, 2013. – Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / [В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова]. – 1240 с.

13. Незнайко С. В. Кримінально-правова характеристика умисного знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Незнайко Станіслав Володимирович. – Суми, 2016. – 250 с.

14. Відгук офіційного опонента О. О. Дудорова на дисертацію С. В. Незайка «Кримінально-правова характеристика умисного знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства». – 11 с.

REFERENCES

1. Navrotskiy, V.O. (Ed.). (2013). *Ukrainske kryminalne pravo. Zahalna chastyna [Ukrainian criminal law. General part]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
2. Dudorov, O.O., & Khavroniuk, M.I. (2014). *Kryminalne pravo [Criminal law]*. M.I. Khavroniuk (Ed.). Kyiv: Vaite [in Ukrainian].
3. Dudorov, O.O., & Pysmenskoho, Ye.O. (Eds.). (2013). *Kryminalne pravo (Osoblyva chastyna) [Criminal law (Special part)]* (2nd ed.). Kyiv: Dakor [in Ukrainian].
4. Danshyn, Y.N. (2003). Obschestvennaia bezopasnost i sistema prestuplenyi, posiahaiuschykh na nee [Public safety and the system of crimes that encroach on it]. V.V. Stashys (Eds.), *Problemy vidpovidalnosti za zlochynty proty hromadskoi bezpeky za novym Kryminalnym kodeksom Ukrainy, Problems of responsibility for crimes against public safety under the new Criminal Code of Ukraine: Proceeding International of the Scientific and Practical Seminar*. (pp. 25-28). Kharkiv: Skhidno-rehion. tsentr humanitar.-osvit. Initsiatyv [in Russian].
5. Babii, A.P., Dobrokhod, I.S., & Karmazin, Yu.A. (et al.). (2009). *Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna [Criminal law of Ukraine. Special part]*. Ye.L. Streltsov (Eds.). Kharkiv: Odissei [in Ukrainian].
6. Aleksandrov, Yu.V., Dudorov, O.O., & Klymenko, V.A. (et al.). (2008). *Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna [Criminal law of Ukraine. Special part]*. M.I. Melnyk, & V.A. Klymenko (Ed.) (2nd ed., rev.). Kyiv: Atika [in Ukrainian].
7. Savchenko, A.V. (2007). Porivnialnyi analiz kryminalnoho zakonodavstva Ukrainy ta federalnoho kryminalnoho zakonodavstva Spoluchenykh Shtativ Ameryky [Comparative analysis of the criminal legislation of Ukraine and federal criminal law of the United States of America]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Baulin, Yu.V., Borysov, V.I., & Tiutiuhin, V.I. (et al.). (2010). *Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna [Criminal law of Ukraine. Special part]*. V.V. Stashys, & V.Ya. Tatsii (Eds.) (4th ed., rev.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
9. Yemelianov, V.P. (2011). Pytannia vdoskonalennia kryminalno-pravovykh norm, spriamovanykh na protyduu teroryzmu [Issues of improving criminal law norms aimed at countering terrorism]. V.Ya. Tatsii (Ed.). *10 rokiv chynnosti Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: problemy zastosuvannia, udoskonalennia ta podalshoi harmonizatsii iz zakonodavstvom yevropejskykh krain, 10 years of the Criminal Code of Ukraine: problems of application, improvement and further harmonization with the legislation of European countries: Proceeding International of the Scientific and Practical Conference*, (pp. 292-296). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
10. Bantyshev, O.F. (2011). Shchodo podalshoho vdoskonalennia diiuchoho KK Ukrainy [Regarding further improvement of the current Criminal Code of Ukraine]. V.Ya. Tatsii (Ed.). *10 rokiv chynnosti Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: problemy zastosuvannia, udoskonalennia ta podalshoi harmonizatsii iz zakonodavstvom yevropejskykh krain, 10 years of the Criminal Code of Ukraine: problems of application, improvement and further harmonization with the legislation of European countries: Proceeding International of the Scientific and Practical Conference*, (pp. 133-136). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Dudorov, O.O., & Kalmykov, D.O. (2014). Zlochynty proty hromadskoi bezpeky, bezpeky vyrobnytstva, bezpeky rukhu ta ekspluatatsii transportu: osoblyvosti kvalifikatsii [Crimes against public safety, production safety, traffic safety and transport operation: features of qualification]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy, Journal of the Association of Criminal Law Ukraine 1*, 176-189 [in Ukrainian].

12. Tatsii, V.Ya. (Ed.), Borysov, V.I., & Batyrhareieva, V.S. (et al.). (2013). *Pravova doktryna Ukrainy [The legal doctrine of Ukraine]*. (Vols. 1-5). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

13. Neznaiko, S.V. (2016). Kryminalno-pravova kharakterystyka umysnoho znyschennia abo poshkodzhennia ob'ektiv zhytlovo-komunalnoho hospodarstva [Criminally-legal characteristic of deliberate destruction or damage of objects of housing and communal services]. *Candidate's thesis*. Sumy [in Ukrainian].

14. Vidhuk ofitsijnoho oponenta O.O. Dudorova na dysertatsiiu S.V. Neznaika Kryminalno-pravova kharakterystyka umysnoho znyschennia abo poshkodzhennia ob'ektiv zhytlovo-komunalnoho hospodarstva [The recall of the official opponent A.A Dudorov to the thesis of S.V. Neznaik Criminal and legal characteristics of intentional destruction or damage to objects of housing and communal services] [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 12.01.2017

УДК 343.851:343.53

Тахтаї О. В. – державний секретар Міністерства
внутрішніх справ України, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВЛЕННЯ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НА РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ ПІД ЧАС ПРОВАДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНИХ СПІЛОК

Проаналізовано особливості ринку фінансових послуг. Визначено типові правопорушення, що вчиняють під час діяльності кредитних спілок. Окреслено напрями роботи підрозділів із захисту економіки Національної поліції щодо своєчасного викриття зловживань, що вчиняють посадові особи кредитної спілки, перевірки й аналізу їх діяльності.

Ключові слова: кредитна спілка, фінансові послуги, правопорушення, адміністративна відповідальність, суб'єкт правопорушення.

Розв'язання проблем відкритості, гласності, публічності державної влади є одним із ключових факторів подальшого укорінення в Україні демократичних принципів, побудови цивілізованих норм державотворення, формування нової політичної культури.

Дотримання принципів транспарентності є необхідною умовою забезпечення конституційних прав громадян на інформацію та участь в управлінні державними справами. Задоволення суспільного запиту на створення ефективних механізмів комунікації між владою та суспільством стає запорукою відтворення дієздатних владних інститутів, а врахування громадської думки – дієвим засобом, що запобігає прийняттю непрофесійних й упереджених управлінських рішень.

Останніми роками кількість новостворених кредитних спілок суттєво зменшилася, однак збільшено кількість їх відокремлених підрозділів. Виявлена тенденція пов'язана з тим, що кредитні спілки розширюють мережу своїх філій. За період функціонування Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (Нацкомфінпослуг), капітал кредитних спілок збільшився майже в шість разів, а резервний капітал –

ключова складова капіталу – майже у дванадцять разів. Водночас, згідно з даними за 2016 рік, ставки за кредитами в кредитних спілках лишилися вкрай високими. Однак, на відміну від банків, кредитні спілки мають нижчий рівень маневрувань: у них немає диверсифікованих джерел залучення коштів, доступу до тривалих і дешевих ресурсів, можливостей оптимізації своїх витрат [1].

Депозитні внески в кредитні спілки нині прибутковіші, ніж банківські. Однак вкладення в кредитні спілки традиційно є ризикованішими, ніж банківські депозити. Аналізовані установи майже не мають можливостей гарантувати повернення внесків своїм членам. Кількість кредитних спілок, які пропонують страхувати ризик неповернення депозиту, становить лише 2–3 %. Згідно з інформацією Нацкомфінпослуг за 2016 рік, 45 % кредитних спілок мають активи, розмір яких менше ніж 500 тис. грн [1].

Контроль з боку держави за функціонуванням кредитних спілок досить слабкий, що є одним із чинників провадження ними незаконної діяльності. За даними Нацкомфінпослуг і Генеральної прокуратури України, до Єдиного реєстру досудових розслідувань 2016 року за порушення законодавства у сфері діяльності кредитних спілок внесено відомості за 78 фактами протиправної діяльності цих установ, що працювали, здебільшого, за схемами побудови «фінансових пірамід» [2; 3].

Таким чином, хоча кредитні спілки функціонують на ринку фінансових послуг упродовж п'ятнадцяти років, ефективну систему, яка мала б гарантувати безпеку паїв у кредитних спілках, в Україні досі не розроблено. Єдина форма гарантії вкладень пайовиків спілок – це стабілізаційний фонд, створений на громадських засадах членами Всеукраїнської асоціації кредитних спілок України. Цей фонд формується за рахунок добровільних внесків спілок (15 % від суми приросту активів за рік) і призначений для їх фінансової санації. Водночас розмір цього фонду (400 тис. грн) не відповідає активам середньої спілки, тобто загальноприйнятим у світовій практиці нормам [4, с. 214].

До типових правопорушень, що вчиняють під час провадження діяльності кредитних спілок, належать такі:

– заволодіння майном кредитної спілки (грошовими коштами членів кредитної спілки) шляхом зловживання службовим становищем головою правління (його заступниками), головним бухгалтером шляхом підроблення кредитних договорів, видавкових ордерів, квитанцій і заяв на одержання

кредиту від імені громадян (на їхні паспорти), які насправді кредити не одержували, а також використання отриманих злочинним шляхом коштів на власні потреби службових осіб кредитної спілки. Нерідко керівники кредитної спілки через третіх осіб обманним шляхом залучають паспорти фізичних осіб. Використовуючи паспортні дані реальних осіб і підроблені довідки про доходи, вони формують пакет документів, необхідних для отримання кредиту в кредитній спілці;

- оформлення службовими особами кредитної спілки кредитів на підставних осіб і придбання винними особами на ці грошові кошти товарів для перепродажу й отримання прибутку;

- привласнення коштів членів кредитної спілки, які знаходяться на депозитних рахунках кредитної спілки;

- кредитування шляхом зловживання службовим становищем керівництвом кредитної спілки афілійованих осіб на неprozорих і незрозумілих умовах за рахунок вкладників;

- проведення діяльності кредитною спілкою на ринку фінансових послуг за умови анулювання ліцензії на право провадження такої діяльності (анулювання рішення Нацкомфінпослуг про реєстрацію кредитної спілки як фінансової установи, позбавлення ліцензії кредитної спілки на залучення внесків членів спілки);

- проведення діяльності кредитною спілкою без державної реєстрації як фінансової установи;

- надання кредитною спілкою недостовірної інформації до Державного реєстру фінансових установ (фальсифікація чи викривлення інформації, яка була подана кредитною спілкою на момент її державної реєстрації);

- необґрунтоване завищення ставок за окремими депозитами кредитної спілки;

- незаконне здійснення посадовими особами кредитної спілки нараховувань і видачі виплат (відсотків) на додаткові пайові внески членам кредитної спілки без наявності необхідних для цього доходів;

- укладання в кредитній спілці договорів, у яких посадові особи кредитної спілки застосовують незрозумілі терміни з метою зниження суми виплачуваних потенційним клієнтам відсотків. Наприклад, громадяни можуть підписувати в кредитних спілках договори, у яких зазначено, що відсотки їм нараховують у так

званих електронних кредитних балах. На момент укладання договору цей бал може становити, наприклад, 5 грн, а згодом загальні збори спілки (на які не запрошують потерпілих) приймають рішення, згідно з яким ці бали становлять лише 1 коп;

– штучне заниження службовими особами кредитної спілки обсягу власних капіталів з метою отримання законодавчо наданого права відмовити клієнту у видачі кредиту;

– нарахування службовими особами кредитної спілки відсотків не на залишок, а на всю суму наданого кредиту, без урахування сум, які вже були повернені вкладниками [5, с. 27–28];

– продаж кредитною спілкою житла тільки через «свої» агентства нерухомості. До договору вносять особливий пункт, згідно з яким добір і купівлю об'єкта нерухомості здійснюють тільки через агентство нерухомості, з яким спілка уклала відповідні договори. Це означає, що клієнт не зможе купити ту квартиру, яку він обрав сам, оскільки за договором він повинен купувати житло лише через агентство, пов'язане зі спілкою. Така квартира коштуватиме на 5–10 % дорожче;

– створення засновниками кредитної спілки юридичних компаній, послугами яких зобов'язані користуватися клієнти кредитної спілки. Унаслідок цього службові особи кредитної спілки заробляють додаткові, «невраховані», комісійні на наданих фактично ними ж юридичних послугах. У договорі з клієнтами кредитної спілки передбачають пункт, відповідно до якого правоустановчі документи продавця на об'єкт нерухомості, який збирається придбати клієнт, надають тільки тій юридичній компанії, з якою спілка уклала договір. Такі юридичні компанії переважно створені засновниками кредитної спілки. Реальна ціна кредиту може становити вже 27–30 % річних, а не 7 %, як зазначено в рекламі кредитної спілки [6, с. 327–328];

– функціонування кредитної спілки за схемою побудови «фінансових пірамід» (наприклад, коли пайовик – член кредитної спілки може розраховувати на квартиру в кредит за умови, що він залучить ще двох–трьох учасників до кредитної спілки та підвищить капіталізацію кредитної спілки на 200–300 доларів США);

– здійснення фінансовою установою операцій із залучення грошових внесків від населення, що мотивують провадженням діяльності як кредитної спілки всупереч вимогам чинного законодавства, без відповідної ліцензії, порушуючи вимоги

Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [7];

– надання кредитною спілкою недостовірної інформації до Нацкомфінпослуг;

– порушення прав членів кредитної спілки під час голосування на загальних зборах залежно від розміру їх пайового й інших внесків;

– неінформування або несвоєчасне інформування членів кредитної спілки з питань діяльності установи, неознайомлення з протоколами загальних зборів і засідань інших органів управління кредитної спілки;

– заснування кредитною спілкою суб'єкта (суб'єктів) підприємницької діяльності (крім місцевого кооперативного банку) як на території України, так і за її межами;

– невідповідність чисельності засновників (членів) кредитної спілки нормативно визначеним нормам (менше ніж 50 осіб);

– неповернення в разі припинення членства фізичної особи в кредитній спілці обов'язкового пайового й інших внесків, крім вступного внеску;

– порушення порядку і терміну скликання чергових загальних зборів членів кредитної спілки;

– обрання членами спостережної ради кредитної спілки осіб, які перебувають у трудових відносинах із кредитною спілкою;

– незаконна участь члена кредитного комітету в прийнятті рішення про надання йому як члену кредитної спілки кредиту;

– входження до складу ревізійної комісії членів спостережної ради, правління, кредитного комітету й осіб, які перебувають з кредитною спілкою в трудових відносинах;

– розмір капіталу кредитної спілки менший, ніж 10 % від суми її загальних зобов'язань;

– недосягнення резервним капіталом кредитної спілки розміру, що становить 15 % від суми її активів;

– неформування кредитною спілкою резерву забезпечення покриття втрат від неповернених позичок;

– перевищення нормативно встановленого розміру кредиту, наданого одному члену кредитної спілки (понад 20 % від капіталу кредитної спілки);

– перевищення нормативно встановленого розміру зобов'язань кредитної спілки перед одним своїм членом (понад 10 % від загальних зобов'язань кредитної спілки);

– перевищення нормативно встановленого розміру загальної суми залучених коштів, зокрема кредитів (понад 50 % від вартості загальних зобов'язань і капіталу кредитної спілки на момент залучення);

– перевищення доходності додаткових пайових членських внесків більше ніж удвічі, порівняно з доходністю внесків (вкладів) членів кредитної спілки на депозитних рахунках;

– порушення службовими особами кредитної спілки таємниці збереження відомостей щодо рахунків, внесків та інших фінансових операцій, здійснених членами кредитної спілки;

– корупційні діяння працівників (держслужбовців) Нацкомфінпослуг, які вносять неправдиві дані під час перевірки діяльності певної кредитної спілки на користь службових осіб цієї кредитної спілки;

– шахрайські дії вкладників кредитної спілки, які незаконно отримують на підставі підроблених документів кредити у відповідній кредитній спілці.

Для виявлення зазначених правопорушень, що вчиняють посадові особи кредитної спілки, працівникам підрозділів із захисту економіки Національної поліції необхідно перевірити та проаналізувати такі *документи*:

– свідоцтво про державну реєстрацію кредитної спілки як фінансової установи в Департаменті регулювання та нагляду за кредитними установами Нацкомфінпослуг;

– ліцензію на провадження діяльності із залучення внесків від населення (якщо організація приймає такі внески);

– статут кредитної спілки [5, с. 33]. На підставі статуту кредитної спілки можна визначити такі особливості її функціонування:

- 1) мету створення та завдання кредитної спілки;
- 2) ознаку членства в ній;
- 3) порядок утворення та діяльності органів управління кредитної спілки, порядок утворення філій і відділень, їх повноваження;
- 4) права й обов'язки членів;

5) умови та порядок вступу до кредитної спілки, порядок припинення членства;

6) джерела надходження, порядок використання коштів та іншого майна кредитної спілки, зокрема порядок й умови надання кредитів членам кредитної спілки, порядок формування та використання фондів, утворюваних спілкою;

7) порядок припинення діяльності кредитної спілки та вирішення майнових питань у зв'язку з її ліквідацією (реорганізацією);

8) порядок покриття можливих збитків;

9) порядок розподілу доходів кредитної спілки [8, с. 211];

– список засновників кредитної спілки (реєстр осіб, які брали участь в установчих зборах). У реєстрі має бути обов'язково зазначено: прізвище, ім'я та по батькові особи, дані її паспорта або документа, який його замінює (а для іноземців та осіб без громадянства, які постійно мешкають в Україні, – дані національного паспорта або документа, який його замінює), адреса. Дані про особу повинні бути засвідчені її особистим підписом;

– річну фінансову звітність про результати діяльності кредитної спілки (річні баланси, звіт про доходи і витрати), затверджену загальними зборами кредитної спілки, де увагу слід акцентувати на фінансовому стані кредитної спілки, а саме на отриманих нею доходах і витратах;

– касові книги кредитної спілки, у яких відображають прийняті від членів кредитної спілки платежі;

– аудиторський висновок щодо річної фінансової звітності кредитної спілки;

– протоколи засідань органів управління (загальних зборів членів кредитної спілки, спостережної ради, ревізійної комісії, кредитного комітету та правління, наприклад, звіти спостережної ради, правління, кредитного комітету, висновки ревізійної комісії) кредитної спілки й інші документи щодо діяльності кредитної спілки. Так, рішення загальних зборів членів кредитної спілки повинні бути оформлені протоколом, підписаним головою та секретарем цих зборів;

– економічну обґрунтованість зареєстрованого розміру капіталу кредитної спілки. Стаття 21 Закону України «Про кредитні спілки» [9] містить обмеження щодо діяльності кредитної спілки: кредитна спілка не може видавати кредит, сума

якого становить понад 20 % капіталу кредитної спілки. На практиці це надає можливість службовим особам кредитної спілки штучно занижувати обсяг своїх капіталів, щоб надалі мати законне право відмовити клієнту щодо видачі кредиту. За цих умов кредитні спілки максимально довго використовують на свою користь грошові кошти клієнта;

- укладені кредитною спілкою договори з вкладниками про пайові внески;
- укладені з членами кредитної спілки договори про надання кредиту;
- опубліковані повідомлення про скликання чергових загальних зборів кредитної спілки;
- прийняті рішення кредитного комітету про надання кредитів (слід проаналізувати їх обґрунтованість);
- затверджені кошторис і штатний розпис кредитної спілки;
- затверджене спостережною радою кредитної спілки положення про структурні підрозділи кредитної спілки;
- положення про кредитний комітет кредитної спілки;
- укладені кредитною спілкою договори й інші угоди;
- розглянуті кредитним комітетом кредитної спілки заяви членів про надання кредитів і прийняті рішення щодо цих питань;
- результати проведених ревізійною комісією перевірок діяльності установи, наприклад, складений ревізійною комісією висновок за річними звітами про результати діяльності кредитної спілки [10, с. 145–146].

Для своєчасного викриття зловживань, які вчиняють службові особи кредитної спілки, працівники Національної поліції передусім мають проаналізувати: розмір капіталу кредитної спілки; рівень простроченої кредиторської заборгованості (нині уніфікованої методики визначення такої заборгованості немає, кожна кредитна спілка визначає її залежно від того, які види кредитів вона надає); види застави (увагу слід акцентувати на кредитних спілках, які кредитують, наприклад, під майбутній урожай, а не під заставу ліквідної нерухомості). Слід також аналізувати види кредитів, що надає кредитна спілка, величині сформованого резерву забезпечення покриття втрат від неповернених позичок тощо. У кредитній спілці кошти, що належать членам кредитної спілки, мають обліковуватися окремо. Крім того, кошти, що належать членам кредитної спілки, слід використовувати для надання

кредитів членам кредитної спілки, а в разі наявності тимчасово вільних коштів членів кредитної спілки – їх розміщують на депозитних рахунках в установах банків, які мають ліцензію на право роботи з вкладами громадян, і в об'єднаній кредитній спілці, а також у державні цінні папери.

Таким чином, головною засадою стратегії гарантування безпеки на фінансових ринках є розроблення заходів правового характеру, оскільки досі нерозв'язаними лишаються проблеми недосконалості й розбалансованості актів усіх рівнів, браку офіційно визнаної концепції розвитку нормативно-правової бази, спрямованої на організацію та належне функціонування системи протидії правопорушенням, недостатнього рівня правового забезпечення взаємодії та координації правоохоронних й інших державних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кредитні спілки, що порушують законодавство, будуть виключені з Державного реєстру фінансових установ [Електронний ресурс] / Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, 2017. – Режим доступу: <http://nfp.gov.ua/>. – Назва з екрана.

2. Публічний звіт про діяльність Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, за 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nfp.gov.ua/content/rzviti-nackomfinposlug.html>. – Назва з екрана.

3. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування [Електронний ресурс] // Генеральна прокуратура України : веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>. – Назва з екрана.

4. Черней В. В. Кримінально-правові та кримінологічні засади запобігання злочинам у сфері діяльності небанківських фінансових установ в Україні : монографія / В. В. Черней. – Київ : Центр учб. літ., 2014. – 456 с.

5. Виявлення та запобігання злочинам, що вчинюються на ринку діяльності небанківських фінансових установ : метод. рек. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – 56 с.

6. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія / С. С. Чернявський. – Київ : Хай-Тек Прес, 2010. – 624 с.

7. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг [Електронний ресурс] : Закон України від 12 лип. 2001 р. № 2664-III. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.

8. Кредитні спілки в Україні: основні засади діяльності : навч. посіб. / за заг. ред. А. Я. Оленчика. – Київ : УІРФР, 2006. – 652 с.

9. Про кредитні спілки [Електронний ресурс] : Закон України від 20 груд. 2001 р. № 2908-III. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

10. Економічна безпека : навч. посіб. / [О. Є. Користін та ін. ; за ред. О. М. Джужі]. – Київ : Алерта, 2010. – 368 с.

REFERENCES

1. Kredytni spilky, shcho porushuiut zakonodavstvo, budut vykliucheni z Derzhavnoho reiestru finansovykh ustanov [Credit unions that violate the law will be excluded from the State Register of Financial Institutions]. *Natsionalna komisii, shcho zdiisniue derzhavne rehuliuвання u sferi rynkiv finansovykh posluh, 2017, The National Commission for State Regulation of Financial Services Markets, 2017*. Retrieved from <http://nfp.gov.ua> [in Ukrainian].

2. Publichnyi zvit pro diialnist Natsionalnoi komisii, shcho zdiisniue derzhavne rehuliuвання u sferi rynkiv finansovykh posluh, za 2016 rik [Public report on the activities of the National Commission implementing state regulation in the sphere of financial services markets for 2016]. Retrieved from <http://nfp.gov.ua/content/rzviti-nackomfinposlug.html> [in Ukrainian].

3. Pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia ta rezultaty ikh dosudovoho rozsliduvannia [About the registered criminal offenses and the results of their pre-trial investigation]. *Generalna prokuratura Ukrainy, General Prosecutor of Ukraine*. Retrieved from <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> [in Ukrainian].

4. Cherniei, V.V. (2014). *Kryminalno-pravovi ta kryminolohichni zasady zapobihannia zlochynam u sferi diialnosti nebankivskykh finansovykh ustanov v Ukraini [Criminally-legal and kriminologic bases of the prevention of crimes in the sphere of activity of non-bank financial institutions in Ukraine]*. Kyiv: Tsentr uchb. Lit [in Ukrainian].

5. *Vyjavlennia ta zapobihannia zlochynam, shcho vchyniuiutsia na rynku diialnosti nebankivskykh finansovykh ustanov [Identification and prevention of crimes committed in the market activity of non-banking financial institutions]*. (2014). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].

6. Cherniavskyyi, S.S. (2010). *Finansove shakhrajstvo: metodolohichni zasady rozsliduvannia [Financial fraud: the methodological basis of the investigation]*. Kyiv: Khai-Tek Pres [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy Pro finansovi posluhy ta derzhavne rehuliuвання rynkiv finansovykh posluh: vid 12 lyp. 2001 r. No. 2664-III [Law of Ukraine on financial services and state regulation of financial services markets from July 12, 2001, No. 2664-III]. (n.d.). [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].

8. Olenchuk, A.Ya. (Ed.). (2006). *Kredytni spilky v Ukraini: osnovni zasady diialnosti* [*Credit unions in Ukraine: basic principles of activity*]. Kyiv: UIRFR [in Ukrainian].

9. Zakon Ukrainy Pro kredytni spilky: vid 20 hrud. 2001 r. No. 2908-III [Law of Ukraine on credit unions from December 20, 2001, No. 2908-III]. (n.d.). zakon2.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua> [in Ukrainian].

10. Korystin, O.Ye. (et al.). (2010). *Ekonomichna bezpeka* [Economic security]. O.M. Dzuzha (Ed.). Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2017

УДК 340.134(477)

Корнієнко П. С. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії статистики, обліку та аудиту, м. Київ

ЕКСПЕРТИЗА ПРОЕКТІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТИВ ЯК ФОРМА ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Досліджено проблеми теорії та практики юридичної фахової та громадської експертизи проектів законів й інших нормативно-правових актів, що стосуються конституційних прав і свобод людини, як важливої форми конституційної правозахисної діяльності. Визначено особливості правозахисної експертизи проектів нормативно-правових актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України. Обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення правозахисної експертизи проектів нормативно-правових актів, які встановлюють конституційні права людини в Україні.

Ключові слова: конституційні права та свободи людини, конституційна правозахисна діяльність, форми правозахисної діяльності, правова експертиза, експертиза проектів нормативно-правових актів.

Права та свободи людини є одним із найважливіших гуманістичних надбань у цивілізаційній історії людства. Їх первинне закріплення, на думку вітчизняних учених, відбулося ще 1215 року у Великій хартії вольностей (*Magna Charta Libertatum*) в Англії. В цій пам'ятці британського конституціоналізму вперше було визначено право людини від народження на справедливе правосуддя та невідкладність його здійснення. Згодом, в епоху Відродження та Реформації, відбулося становлення раціоналістичної наукової школи, яка визнавала божественне походження всіх людей як рівних і вільних істот. Просвітництво зумовило поширення правозахисних ідеалів, гуманізму, поваги до особи тощо [1, с. 538–539].

Надалі ідея прав людини почала набувати традиційного для сьогодення значення крізь призму реалізації ідей та ідеалів

природного права в поєднанні зі становленням конституціоналізму під час буржуазно-демократичних революцій у Європі, війн за незалежність у США й інших державах Америки наприкінці XVIII – у середині XIX століть. Одними з перших конституційних актів в історії людства стали саме акти правозахисного характеру – Декларація прав людини і громадянина 1789 року у Франції та Біль про права 1791 року в США.

У Європі мали місце також більш ранні спроби конституювання прав людини. Зокрема, в Україні ідеї захисту невідчужуваних прав людини висвітлено ще в Конституції Пилипа Орлика 1710 року [2, с. 83–84]. Проте найбільшого розквіту ідеї утвердження та захисту прав і свобод людини набувають у XX–XXI століттях.

Після Другої світової війни було розроблено перші глобальні правозахисні акти, серед яких: Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Міжнародні пакти про громадянські та політичні права 1966 року тощо. Ці акти стають наріжним каменем для розбудови національних і наднаціональних систем правозахисної діяльності у світі. У незалежній Україні відповідні основоположні права і свободи людини та механізми їх захисту втілено в Конституції 1996 року та законах України, а також у системі суб'єктів судового та позасудового захисту цих прав і свобод людини.

Серйозним випробуванням для національної правозахисної системи стала Революція гідності. Головною передумовою цих подій став захист громадянським суспільством конституційного права людини на гідність. Силевий розгін спецпідрозділами Євромайдану 30 листопада 2013 року став точкою відліку для посилення правозахисної діяльності в Україні. Після Помаранчевої революції українці вдалися до дієвого публічного захисту своїх основоположних прав і свобод [3, с. 73–79].

У складі Конституційної комісії, створеної Президентом України 2015 року, було проведено масштабну теоретико-методологічну та нормопроектну роботу, спрямовану на модернізацію Розділу II Конституції України та узгодження його, за твердженням В. В. Речицького, з такими документами, як Загальна декларація прав людини 1948 року, Європейська конвенція захисту прав людини і основоположних свобод 1950 року, Хартія засадничих прав Європейського Союзу 2000 року, нормативні документи про права людини ООН,

спрямовані на захист суб'єктивних прав і свобод, рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), рекомендації Комісії Ради Європи «Демократія через право» («Венеціанська комісія») тощо [7, с. 146].

Не вдаючись до детального аналізу масових порушень основоположних прав людини (право на життя, особисту гідність, свободу пересування тощо) під час Революції гідності, анексії АР Крим і проведення антитерористичної операції на Сході України, а також уникаючи оцінювання перспектив внесення змін до Розділу II «Права свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України, зауважимо, що у площині гарантій прав і свобод людини важливе значення має активізування правозахисної діяльності.

Проблеми захисту та гарантування конституційних прав і свобод людини є традиційним предметом конституційно-правових досліджень в Україні. У цьому контексті варто згадати про наукові розвідки Ю. Г. Барабаша, О. В. Батанова, С. Д. Гусарєва, Є. Ю. Захарова, Б. В. Калиновського, А. М. Колодія, О. В. Пушкіної, В. В. Речицького, О. В. Скрипнюка, В. Л. Федоренка, В. М. Шаповала, Ю. С. Шемшученка та інших українських правознавців-конституціоналістів і правозахисників.

Водночас проблематика конституційної правозахисної діяльності та форм її реалізації, попри ґрунтовні теоретико-методологічні напрацювання та значний емпіричний досвід гарантування, захисту та відновлення конституційних прав і свобод в Україні, недостатньо досліджена в вітчизняній юридичній науці.

З огляду на зазначене, публікація має на меті сформувати концептуальні засади експертизи нормативно-правових актів у сфері прав і свобод людини як важливої форми конституційної правозахисної діяльності в Україні, а також обґрунтувати необхідність внесення змін до Конституції України з метою унормування обов'язковості цієї експертизи.

Конституційна правозахисна діяльність є цілеспрямованим і комплексним видом конституційно-правової діяльності, яка охоплює широке коло суб'єктів, уповноважених забезпечувати, гарантувати, захищати й поновлювати основоположні права та свободи людини. Суб'єктами конституційної правозахисної діяльності є всі учасники конституційно-правових відносин, оскільки визначальним елементом їх правосуб'єктності постає

захист законних інтересів, прав і свобод людини та громадянина. Саме ці завдання та функції є магістральними для діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також громадянського суспільства та його інститутів в Україні.

Окрім множини суб'єктів, конституційній правозахисній діяльності властиве й розмаїття методів і форм її здійснення. Правозахисну діяльність в Україні, відповідно до Конституції та законів України, можуть здійснювати у формі: 1) гарантування й утвердження прав і свобод людини Українською державою; 2) відповідальності держави перед людиною за свою діяльність; 3) діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб на підставі, у межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; 4) прийняття законів України, які унормовують механізми реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини; 5) життя Урядом України заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина; 6) експертизи проектів нормативно-правових актів на відповідність положенням Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод і практиці ЄСПЛ; 7) захисту прав і свобод людини в судовому порядку, через систему судів загальної юрисдикції; 8) розгляду Конституційним Судом України конституційних скарг людини; 9) захисту прав і свобод людини Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини і спеціальними омбудсменами (Уповноважений Президента України з прав дитини; Уповноважений Президента України з прав людей з інвалідністю; Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ; Рада бізнес-омбудсмена при Кабінеті Міністрів України та ін.); 10) координації виконання рішень ЄСПЛ у справах проти України; 11) відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень; 12) надання професійної правничої допомоги (адвокатура), зокрема на безоплатних засадах (Координаційний центр з надання правової допомоги Міністерства юстиції України), у випадках, передбачених Законом України «Про безоплатну правову допомогу» [5]; 13) діяльності національних,

міжнародних і зарубіжних громадських організацій, інших організацій правозахисної спрямованості тощо.

Цей перелік форм правозахисної діяльності в Україні не можна вважати вичерпним. На нашу думку, вони є предметом самостійного наукового дослідження. Правозахисну діяльність можна класифікувати за такими критеріями, як:

1) зміст: а) захист прав і свобод людини; б) захист прав і свобод жінок; в) захист прав і свобод дитини; г) захист прав і свобод людей з інвалідністю; д) захист прав і свобод національних меншин, корінних народів та ін.;

2) суб'єкти: а) правозахисна діяльність Української держави та її органів; б) правозахисна діяльність органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб; в) правозахисна діяльність громадянського суспільства, його інститутів; г) правозахисна діяльність міжнародних і зарубіжних організацій тощо;

3) методи і форми: а) законопроектна; б) експертно-правова; в) правозастосовна; г) правоохоронна; д) судова; е) освітня та просвітницька тощо.

Однією з важливих форм конституційної правозахисної діяльності є експертно-правова діяльність спеціально вповноважених суб'єктів. Зазначена діяльність у сфері захисту конституційних прав і свобод людини нині є доволі багатоманітною. Аналіз чинного законодавства дає підстави виокремлювати такі її види: 1) експертиза нормативно-правових актів; 2) судова експертиза; 3) громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади тощо. У межах цієї статті увагу зосереджено на експертизі проектів нормативно-правових актів, зокрема на відповідності їх положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також рішенням ЄСПЛ і ст. 22 Основного Закону.

Підстави для проведення цієї експертно-правової діяльності визначено в Конституції та законах України, інших актах чинного законодавства. Конституція України в ч. 3 ст. 22 встановлює: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [6]. Ця норма Основного Закону зумовлює потребу проведення фахової експертизи проектів нормативно-правових актів, що стосуються регулювання широкого кола суспільних відносин, дія яких поширюється на всю територію України та які безпосередньо стосуються прав і свобод людини. Йдеться про

проекти нормативно-правових актів, які приймає Верховна Рада України (закони), Президент України (укази) і Кабінет Міністрів України (постанови).

Порядок здійснення експертизи відповідних проектів нормативно-правових актів парламенту, глави держави й уряду визначено чинним законодавством. Зокрема, законодавець акцентує на правовій експертизі законопроектів.

Оскільки Основний Закон у ч. 1 ст. 92 зараховує конституційні права і свободи людини та громадянина, а також гарантії цих прав і свобод до сфери правового регулювання виключно законів України [6], то важливою формою конституційної правозахисної діяльності, на нашу думку, є попередня експертиза цих законопроектів з метою недопущення звуження змісту й обсягу вже наявних прав і свобод людини в Україні. Важливим також вбачаємо проведення експертизи на відповідність законопроектів положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та рішенням ЄСПЛ. Це передбачає декілька рівнів здійснення експертизи законопроектів, які безпосередньо стосуються конституційних прав і свобод людини.

Перший рівень передбачає експертизу законопроектів на рівні їх підготовки суб'єктами законодавчої ініціативи. Відповідно до ст. 93 Конституції України, такими суб'єктами є: Президент України, народні депутати України і Кабінет Міністрів України.

Досить активно у правозахисній сфері є позиція нинішнього Президента України. Наприклад, Указом Президентом України від 25 серпня 2015 року № 501 було затверджено Національну стратегію у сфері прав людини [7]. Попередньо він відновив посаду дитячого омбудсмена.

Усі питання процедури підготовки та подання проектів нормативно-правових актів Президента України, які стосуються конституційних прав і свобод людини, унормовані в Указі від 15 листопада 2006 року № 970, яким було затверджено Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України. Стаття 8 цього документа визначає, що до проектів указів, які за предметом правового регулювання належать до сфер, врегульованих правом ЄС, додається висновок Міністерства юстиції України щодо відповідності цього законопроекту *acquis communautaire*. Однак Положення не виключає видання указу, який визнаний висновком Міністерства

юстиції України як такий, що суперечить *acquis communautaire*, за умови обґрунтування необхідності видання такого акта та визначення строку його дії [8].

Стаття 14 зазначеного Положення передбачає, що проекти актів Президента України, які пов'язані з реалізацією прав і свобод людини і громадянина, за рішенням глави держави, можуть бути винесені на обговорення громадськості [8]. Таким чином, законопроекти та інші правові акти глави держави є предметом фахової правозахисної експертизи з боку як спеціально вповноваженого органу державної виконавчої влади – Міністерства юстиції України, так і громадськості. Щоправда, чинне законодавство не зобов'язує Президента України до цієї правозахисної експертизи, а трактує її проведення як прерогативу глави держави.

Народні депутати України є самостійними суб'єктами законодавчої ініціативи, а тому можуть скористатися потенціалом юридичної експертизи Апарату Верховної Ради України після реєстрації відповідного законопроекту. Так, Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» у ч. 2 ст. 99 встановлює, що до законопроекту, поданого на розгляд парламенту, додають «висновки експертиз щодо законопроекту» [9].

Частини 2 і 3 ст. 103 «Експертиза законопроектів» цього Закону передбачають, що законопроект, який готують до першого та наступних читань, в обов'язковому порядку направляють для проведення юридичної експертизи у відповідний підрозділ Апарату Верховної Ради України. Окремі законопроекти також можуть направляти для отримання експертних висновків до Кабінету Міністрів України, відповідних міністерств, інших державних органів, установ і організацій або окремих фахівців [9]. На практиці законопроекти, що стосуються прав і свобод людини, нерідко стають предметом експертизи Міністерства юстиції України.

У ст. 93 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» передбачено, що для попереднього розгляду законопроекту, проекту іншого акта на засідання головного комітету запрошують «ініціатора внесення законопроекту чи представника суб'єкта права законодавчої ініціативи, а в разі необхідності – представників Кабінету Міністрів України, міністерств, інших державних органів, об'єднань громадян, а також експертів, фахівців та інших осіб» [9]. Це надає можливість долучити до законопроектів

у сфері прав і свобод людини правозахисні організації та відомих експертів-правозахисників.

Нормопроектна діяльність Уряду України з питань, які стосуються конституційних прав і свобод людини, відповідно до Регламенту Кабінету Міністрів України, передбачає обговорення відповідних проектів нормативно-правових актів. Їх можуть проводити як міністерства, які є розробниками законопроектів і проектів постанов Уряду України, так і власне Кабінет Міністрів України, а також залучати до цього процесу громадськість. Частина перша § 42 Регламенту Кабінету Міністрів України встановлює, що розробник організовує громадське обговорення проектів актів Кабінету Міністрів, які мають важливе суспільне значення і стосуються прав та обов'язків громадян...» [10]. Проекти відповідних нормативно-правових актів розміщують на офіційних веб-сайтах міністерств або Кабінету Міністрів України.

Натомість фахову юридичну експертизу проектів нормативно-правових актів Уряду України проводить Міністерство юстиції України. Згідно з § 45 Регламенту Кабінету Міністрів України, Міністерство юстиції України під час проведення правової експертизи «перевіряє проект акта Кабінету Міністрів на відповідність Конституції України, актам законодавства та чинним міжнародним договорам України, стандартам Ради Європи у сфері демократії, верховенства права та прав людини, зокрема положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (гендерно-правова експертиза)» [10].

Таким чином, експертиза нормативно-правових актів, які визначають зміст конституційних прав і свобод людини в Україні та їх гарантії, передусім експертиза відповідних законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, нині є важливою формою конституційної правозахисної діяльності. Останню забезпечують як спеціально вповноважені органи держави (Міністерство юстиції України, Юридичне управління Апарату Верховної Ради України тощо), так і громадськість (правозахисні громадські організації та зарубіжні і міжнародні організації, відомі експерти-правозахисники).

Водночас правозахисні експертизи інститутів громадянського суспільства щодо проектів нормативно-правових актів, які стосуються прав і свобод людини, потребують інституціоналізації на конституційному рівні. Зокрема, ст. 22 Основного Закону

необхідно доповнити після ч. 2 частиною такого змісту: «Законопроекти і проекти інших нормативно-правових актів із прав і свобод людини підлягають обов'язковій правозахисній експертизі з боку громадськості».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Федоренко В. Гарантії та захист конституційних прав і свобод людини (на прикладі сучасної України) / В. Федоренко, В. Кравчук // *Współczesnie wyzwania państwa i prawa. Księga jubileuszowa prof. J. Jaskierni z okazji 45-lecia pracy naukowej*. red. naukowa Ł. Baratyński, P. Ramiączek, K. Sprzyszak. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017. – S. 538–554.
2. Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник / В. Л. Федоренко. – Київ : Ліра, 2016. – 616 с.
3. Fedorenko W. Problem ochrony praw człowieka w warunkach rewolucji oraz konfliktów wojennych / W. Fedorenko // *Ochrona praw człowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia – instytucje – nowe wyzwania – praktyka* / red. naukowa J. Jaskiernia, K. Sprzyszak. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017. – S. 73–79.
4. Речицький В. В. Конституційне АБВ / В. В. Речицький. – Харків : Права людини, 2016. – 408 с.
5. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI // *Відомості Верховної Ради України.* – 2011. – № 51. – Ст. 577.
6. Конституція України : Закон України 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // *Відомості Верховної Ради України.* – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Національна стратегія у сфері прав людини : Указ Президента України від 25 серп. 2015 р. № 501 // *Офіційний вісник Президента України.* – 2015. – № 20. – Ст. 1203.
8. Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України : Указ Президента України від 15 листоп. 2006 р. № 970 // *Офіційний вісник України.* – 2006. – № 47. – Ст. 3123.
9. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2002 р. № 1861-VI // *Відомості Верховної Ради України.* – 2010. – № 14. – Ст. 133.
10. Регламент Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 лип. 2007 р. № 950 // *Офіційний вісник України.* – 2007. – № 54. – Ст. 2180.

REFERENCES

1. Fedorenko, V. (2017). Harantii ta zakhyst konstytutsijnykh prav i svobod liudyny (na prykladi suchasnoi Ukrainy) [Guarantees and protection of constitutional human rights and freedoms (in the example of modern Ukraine)]. *Wspyczesnie wyzwanie pacstwa i prawa. Ksika jubileuszowa prof. J. Jaskierni z okazji 45-lecia pracy naukowejred. naukowa J. Baratycski, P. RamiNeczek, K. Sprzyszak*. Toruc: Wydawnictwo Adam Marszaiek [in Ukrainian].
2. Fedorenko, V.L. (2016). *Konstytutsijne pravo Ukrainy [Constitutional Law of Ukraine]*. Kyiv: Lira [in Ukrainian].
3. Fedorenko, W. (2017). Problem ochrony praw czowieka w warunkach rewolucji oraz konfliktow wojennych. *Ochrona praw czowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia, instytucje, nowe wyzwania*. Toruc: Wydawnictwo Adam Marszaiek.
4. Rechytskyi, V.V. (2016). *Konstytutsijne ABV [Constitutional ABC]*. Kharkiv: Prava liudyny [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrainy Pro bezoplatnu pravovu dopomohu: vid 2 cherv. 2011 r. No. 3460-VI [Law of Ukraine free legal aid from June 2, 2011, No. 3460-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 51 [in Ukrainian].
6. Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 30 [in Ukrainian].
7. Ukaz Prezydenta Ukrainy Natsionalna stratehiia u sferi prav liudyny: vid 25 serp. 2015 r. No. 501 [Decree of the President of Ukraine national human rights strategy from August 25, 2015, No. 501]. *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy, Official Journal of the President of Ukraine*, 20 [in Ukrainian].
8. Ukaz Prezydenta Ukrainy Polozhennia pro poriadok pidhotovky ta vnesennia proektiv aktiv Prezydenta Ukrainy: vid 15 lystop. 2006 r. No. 970 [Decree of the President of Ukraine regulation on the procedure for preparation and introduction of draft acts of the President of Ukraine from November 15, 2006, No. 970]. *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy, Official Journal of the President of Ukraine*, 47 [in Ukrainian].
9. Zakon Ukrainy Pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy: vid 10 liut. 2002 r. No. 1861-VI [Law of Ukraine on regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine from February 10, 2002, No. 1861-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 14 [in Ukrainian].
10. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy Rehlament Kabinetu Ministriv Ukrainy: vid 18 lyp. 2007 r. No. 950 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine Regulation of the Cabinet of Ministers of Ukraine from July 18, 2007, No. 950]. *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy, Official Journal of the President of Ukraine*, 54 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 28.02.2017

УДК 351.743

Костюшко О. П. – здобувач кафедри адміністративного права і процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ГРОМАДЯН НА УЧАСТЬ В ОХОРОНІ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПОРЯДКУ

Розглянуто особливості адміністративно-правового забезпечення реалізації права громадян на участь в охороні публічного порядку та безпеки. Проаналізовано зарубіжний досвід залучення їх до правоохоронної діяльності.

Ключові слова: публічна безпека та порядок, громадські формування, громадські помічники, волонтерська діяльність.

Запорукою результативності демократичних перетворень в Україні є належне правове регулювання та функціонування інституту участі громадськості в правоохоронній діяльності – одного з найважливіших інструментів, здатних знизити рівень правопорушень, поліпшити стан публічного порядку й безпеки. Пріоритетним напрямом поліцейської діяльності більшості розвинених країн світу є попередження правопорушень за допомогою громадян і громадських формувань правоохоронного спрямування. Виконання громадськістю правоохоронних функцій є формою реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні справами суспільства та держави. Конституція України гарантує право громадян захищати власне життя, здоров'я, права та свободи, а також життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами, зокрема шляхом утворення із цією метою відповідних об'єднань.

Аналіз вітчизняного й зарубіжного досвіду долучення громадськості до цієї діяльності, визначення її форм і методів, правового статусу формувань з охорони громадського порядку та їх членів, правових засад, принципів і форм взаємодії працівників поліції з громадськістю у сфері підтримання публічного порядку й безпеки, протидії правопорушенням мають важливе теоретичне та практичне значення.

Передусім доцільно уточнити термінологічний апарат дослідження.

Вивчаючи діяльність поліції зарубіжних країн з охорони громадського порядку, учені констатують, що у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі одні й ті самі поняття різняться за змістом. Так, в окремих країнах не використовують поняття громадського порядку (наприклад, у США його прийнято називати публічним порядком, у Канаді та Великобританії – королівським порядком) [1, с. 106].

Поняття «громадський порядок» тісно пов'язане з категорією «громадська безпека», яку тлумачать як систему суспільних відносин, що формуються на підставі правових, технічних, будівельних та інших норм під час використання об'єктів чи предметів, які становлять підвищену небезпеку для людей і суспільства загалом, а також за умов настання особливих умов у зв'язку зі стихійним лихом або іншими надзвичайними обставинами соціального чи техногенного походження.

У вітчизняній юридичній науці терміни «публічний порядок» і «публічна безпека» є порівняно новими. Їх запровадженню, зокрема, сприяло прийняття Закону України «Про Національну поліцію», у ст. 2 якого одним із завдань поліції визначено надання поліцейських послуг у сфері забезпечення публічної безпеки та порядку [2].

Натомість Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», який є визначальним нормативно-правовим актом у сфері залучення громадськості до цієї діяльності, оперує поняттям «громадський порядок і безпека». Так, згідно зі ст. 9, до основних завдань громадських формувань належить надання допомоги органам Національної поліції щодо забезпечення громадського порядку та громадської безпеки, запобігання адміністративним проступкам і злочинам [3].

Водночас у Законі України «Про Національну поліцію» законодавець також використовує терміни «громадський порядок» і «громадська безпека», зокрема в такому контексті:

– відмова в залученні поліції для проведення виконавчих дій допустима лише з підстав залучення особового складу цього територіального органу поліції до припинення групового порушення громадської безпеки й порядку чи масових заворушень (ст. 23);

– поліція, відповідно до порядку, визначеного МВС України, вилучає зброю, спеціальні засоби, боєприпаси, вибухові речовини та матеріали, інші предмети, матеріали й речовини, щодо зберігання та використання яких визначено спеціальні правила чи порядок і на які поширюється дозвільна система, а також опечатує і закриває об'єкти, де вони зберігаються чи використовуються в разі виявлення порушення правил поведінки з ними та правил їх використання, що загрожують громадській безпеці, до усунення таких порушень (ст. 39);

– поліція для забезпечення публічної безпеки та порядку може закріплювати на форменому одязі, службових транспортних засобах, монтувати/розміщувати по зовнішньому периметру доріг і будівель автоматичну фото- й відеотехніку, а також використовувати інформацію, отриману з автоматичної фото- та відеотехніки, що знаходиться в чужому володінні, з метою попередження, виявлення або фіксування правопорушення, охорони громадської безпеки та власності, забезпечення безпеки осіб (ст. 40);

– поліція застосовує спеціальні засоби, зокрема гумові та пластикові кийки, засоби, споряджені речовинами сльозогінної, дратівної дії, пристрої, гранати, боєприпаси й малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень, спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби, водомети, бронемашини й інші спеціальні транспортні засоби для припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень.

У Конституції України використано лише терміни «громадський порядок» (ст. 34–36, 39, 92, 116) та «громадська безпека» (ст. 138) [4].

З огляду на відсутність чіткого нормативного визначення окреслених понять й одночасне їх застосування в різних нормативно-правових актах, на нашу думку, доцільним є їх паралельне вживання, зокрема в межах нашого наукового дослідження.

Забезпечення публічної безпеки та порядку, розв'язання проблем профілактики правопорушень передбачають залучення суспільства, оскільки такі завдання неможливо реалізувати виключно зусиллями правоохоронних органів. Слушною є думка М. Колодяжного, який вважає, що громадськість має потужний антикриміногенний потенціал, використання якого є актуальним для

сучасної України. Тому на тлі обмежених фінансових, кадрових, матеріально-технічних та інших можливостей правоохоронних органів у запобіганні злочинності ініціювання активізації процесу залучення громадськості до профілактики правопорушень постає як своєчасний та обґрунтований крок [5, с. 265].

У зв'язку із цим важливого значення нині набуває оптимізація наявної моделі взаємодії поліції та громадськості, що дасть змогу забезпечити належний рівень правопорядку як на державному, так і на регіональному рівнях, а також сприятиме усуненню причин та умов учинення правопорушень.

Законодавство України надає громадянам як представникам громадськості право створювати громадські об'єднання з метою охорони громадського порядку, зокрема захисту життя та здоров'я інших громадян, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань. Зазначені громадські об'єднання, що мають назву «громадські формування з охорони громадського порядку», сприяють органам місцевого самоврядування й органам виконавчої влади в запобіганні правопорушенням та їх припиненні. Такі формування створюють на засадах громадської самодіяльності як зведені загони громадських формувань, спеціалізовані загони (групи) сприяння Національній поліції, асоціації громадських формувань тощо [6, с. 553].

Усі форми участі громадян у забезпеченні публічної безпеки та порядку, а також протидії правопорушенням можна поділити на два різновиди: залучення громадян до діяльності органів державного управління, що покликані забезпечувати підтримання публічного порядку й безпеки, та самостійна участь громадян в охороні громадського порядку [7, с. 28].

Проте найпоширенішими формами участі громадян в охороні громадського порядку історично були добровільні народні дружини (нині – громадські формування з охорони громадського порядку).

Історія засвідчує, що на початку 1958 року в м. Ленінград почали створювати добровільні народні дружини з охорони громадського порядку. На території України такі дружини вперше почали формувати в грудні 1958 року в Донецькій області. Згодом цю ініціативу підтримали і в інших регіонах України [8]. За радянських часів у м. Київ існували 12 районних штабів і понад 150 тис. дружинників, які забезпечували громадський порядок на території столиці. Уже 1990 року в Україні

функціонували 37 тис. штабів, що налічували півтора мільйона дружинників, 132 асоціації добровільних народних дружин і 178 робітничих загонів сприяння міліції. За їх участі тоді було розкрито 80 тис. злочинів і затримано 260 тис. правопорушників.

Єдиним законодавчим актом, який нині регулює порядок і підстави реалізації права громадян на участь в охороні публічної безпеки і порядку, є Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22 червня 2000 року.

Відповідно до ст. 12 цього Закону, членами громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону можуть бути громадяни України, які досягли віку 18-ти років, виявили бажання брати участь у зміцненні правопорядку й охороні державного кордону та здатні за своїми діловими, моральними якостями і станом здоров'я виконувати на добровільних засадах взяті на себе зобов'язання. Зазначене членство є виключно добровільним. Тобто громадяни свідомо, за власним переконанням, виявляють бажання долучитися до забезпечення публічної безпеки й порядку за місцем роботи, навчання або мешкання.

Членство в такому громадському формуванні наділяє громадян низкою відповідних прав. Зокрема, ідеться про права вимагати від громадян додержання правопорядку, припинення адміністративних правопорушень і злочинів; у разі підозри в учиненні адміністративних правопорушень та злочинів – перевіряти в громадян документи, що посвідчують їх особу; спільно з поліцейськими затримувати і доставляти осіб, які виявили злісну непокору законним вимогам члена громадського формування з охорони громадського порядку; складати протоколи про адміністративні правопорушення; застосовувати в установленому порядку заходи фізичного впливу, спеціальні засоби індивідуального захисту й самооборони [3].

Важливе значення для організації та діяльності громадських формувань з охорони громадського порядку в Україні має вивчення й використання позитивного досвіду окремих країн світу.

У західних країнах вважають, що громадськість, як і поліція, відіграє ключову роль у забезпеченні ефективної правоохоронної діяльності. Ідею співпраці на практиці реалізують у формі конкретних відносин між поліцією та громадянами, за яких вони

спільно розв'язують проблеми, наявні на території їх мешкання (здебільшого йдеться про проблеми злочинності).

Уперше модель поліцейської діяльності, що ґрунтується на підтримці громадськості, запровадив у Великобританії 1829 року Р. Піл, створивши так звану нову поліцію. Згодом набули популярності твердження, що поліцейська автономія – це утопія і що навіть найбільш реактивна стратегія (тобто та, яка передбачає лише реагування на інформацію про вже вчинений злочин) поліцейської діяльності не може існувати у вакуумі [9, с. 7].

Громадські формування правоохоронного спрямування є досить затребуваними в зарубіжних країнах. Так, наприклад, у Великобританії членів цих організацій називають спеціальними констеблями. Такою особою може стати будь-який громадянин віком 18–50 років, який має освіту, за своїми моральними й діловими якостями, а також за станом здоров'я може виконувати покладені на нього обов'язки. Для того щоб вступити на службу спеціального констебля, крім медичної комісії, необхідно пройти співбесіду з офіцером поліції, який відповідатиме за діяльність цієї особи. Кандидати опановують спеціальний підготовчий курс з основ патрулювання, самозахисту, застосування спеціальних засобів, медичної допомоги, користування засобами зв'язку, після чого їх направляють для несення служби. Спеціальні констеблі отримують спеціальну форму, а також мають право на всі види соціального забезпечення, передбачені для поліцейських.

У Німеччині та Польщі важливою складовою ефективною моделі безпеки є засновані на волонтерських засадах громадські квазіполіцейські формування – добровільні поліцейські служби (Баден-Вюртемберг, Гессен), варті безпеки (Баварія, Саксонія), а також засновані територіальними громадами Польщі групи самооборони, об'єднані родовою назвою «громадянська сторожа». Утворення цих формувань зумовлено прагненням підтримати поліцію у сфері комунальної кримінальної превенції (превентивної протидії злочинності). Діяльність добровільних поліцейських служб (варт безпеки) як складової поліцейської виконавчої служби в Німеччині врегульовано поліцейським законодавством земель. Підставою для створення формувань є угода між територіальною громадою та урядом землі. Члени формувань зазвичай можуть обмежувати окремі основні права людини (свободи, вільного пересування, фізичної недоторканності),

однак у Гессені та Баварії вони позбавлені права застосовувати заходи безпосереднього примусу.

Натомість польські громадянські сторожі діють у формі товариств (асоціацій) або створені на підставі ухвали ради гміни (міста). Організаційно-правові засади діяльності цих осередків визначають ради гмін (міст) [10, с. 20].

Яскравим прикладом діяльності громадських формувань правоохоронного спрямування є функціонування асоціацій з попередження злочинності в Японії. Основними їхніми завданнями є організація власних вуличних патрулів, члени яких носять спеціальні нарукавні пов'язки. Чимало патрулів спеціалізуються на профілактиці дитячої злочинності. Члени цих асоціацій допомагають поліції в надзвичайних ситуаціях, під час проведення масових заходів, у разі пожеж, масових заворушень тощо.

В Австрії, Бельгії, Ірландії, Італії та Швейцарії функціонують спеціальні комісії з координації поліцейських та адміністративних заходів, спрямованих на попередження злочинів.

У Данії, Нідерландах, Швеції, Франції діють громадські ради з попередження злочинів, які зазвичай очолюють авторитетні політики. Такі ради надають матеріальну та педагогічну допомогу неповноцінним сім'ям, сім'ям наркоманів, допомагають організувати дозвілля неповнолітнім, консультують адміністрацію шкіл і вчителів щодо форм та методів попередження злочинів на шкільному рівні [11, с. 52].

Вивчення й адаптоване впровадження в практику певних методичних напрацювань і практичних прийомів із залучення громадськості до правоохоронної діяльності є не лише можливим, а й необхідним для визначення власної стратегії в цій сфері, віднайдення орієнтирів у процесі реалізації завдань з охорони громадського порядку та протидії злочинності [12, с. 104].

Донедавна в Україні на нормативному рівні було передбачено залучення громадськості до охорони громадського порядку на індивідуальному рівні. Ідеться про діяльність на добровільних і громадських засадах позаштатних співробітників правоохоронних органів. Відповідні накази МВС України визначали організацію роботи позаштатних дільничних інспекторів міліції та позаштатних співробітників Державтоінспекції. Нині в наказі МВС України «Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України» від 11 листопада 2010 року (який, попри реформування правоохоронної системи,

залишається чинним) передбачає лише таку форму залучення громадськості, як громадський помічник.

Статус позаштатних співробітників і громадських помічників дещо різняться. Так, громадськими помічниками дільничних офіцерів можуть бути лише члени громадських формувань з охорони громадського порядку. До позаштатних дільничних інспекторів міліції вимог щодо обов'язкового членства в громадській організації з охорони громадського порядку не висунуто. Вони фактично були повноцінними дільничними інспекторами структурного підрозділу міліції громадської безпеки [13, с. 416].

Громадськими помічниками дільничних офіцерів поліції можуть бути лише члени громадських формувань з охорони громадського порядку, яких позитивно характеризують за місцем роботи, навчання та мешкання, здатні за своїми діловими й моральними якостями виконувати поставлені перед ними завдання, виявили бажання співпрацювати з правоохоронними органами та рекомендовані загальними зборами громадських формувань з охорони громадського порядку.

Громадські помічники зобов'язані:

– захищати честь і гідність громадян, їх законні інтереси, права та свободи від протиправних посягань;

– надавати допомогу дільничним офіцерам поліції щодо забезпечення громадського порядку та громадської безпеки, профілактики правопорушень;

– негайно інформувати дільничних офіцерів поліції, а в разі їх відсутності – чергових міськрайорганів про відомі їм факти підготовки чи вчинення злочинів, місця зосередження осіб, схильних до вчинення правопорушень та злочинів, і груп нелегальних мігрантів;

– сприяти дільничним офіцерам поліції у виявленні та розкритті злочинів, розшуку осіб, які їх учинили, захисті майна сільськогосподарських товариств, підприємств, установ, організацій, громадян від злочинних посягань;

– охороняти місце пригоди з метою збереження слідів злочину й інших речових доказів до прибуття працівників поліції;

– уживати заходів для надання невідкладної допомоги особам, які потерпіли від нещасних випадків чи правопорушень;

– брати участь у порятунку людей і майна, підтриманні громадського порядку під час стихійного лиха та інших надзвичайних ситуацій [14].

Ураховуючи процеси, які тривають в Україні протягом останніх трьох років, надзвичайно важливого значення набуває ще одна, хоч й опосередкована, форма участі громадян у підтриманні публічної безпеки і порядку – діяльність волонтерських організацій та окремих волонтерів. Адже, відповідно до Закону України «Про волонтерську діяльність», одним із напрямів, за яким здійснюють волонтерську діяльність, є надання волонтерської допомоги Збройним силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного станів, проведення антитерористичної операції [15].

Волонтерські організації, активно співпрацюючи з працівниками поліції, виконують широкий спектр завдань, спрямованих на патрулювання житлових масивів і селищ; участь у розшуку зниклих безвісти; участь у розшуку та затриманні підозрюваних у вчиненні злочинів; спільне проведення профілактичних, просвітницьких, виховних заходів серед різних категорій населення; роботу з підлітками «групи ризику», безпритульними тощо. На сучасному етапі реформування правоохоронних органів України, одним з пріоритетів якого є перетворення МВС України на багатопрофільний цивільний орган європейського зразка, нагальною є потреба закріпити на рівні відповідних нормативно-правових актів основні напрями й механізми взаємодії поліції з волонтерськими організаціями й окремими волонтерами [16, с. 405].

Згідно з даними дослідження «Волонтерський рух в Україні», підготовленого GfK Ukraine на замовлення ООН в Україні, громадяни нашої держави визнають важливість волонтерського руху в розвитку суспільних процесів, а саме: 62 % – підтверджують роль волонтерів у змінах останніх років; 85 % – вважають, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру; 81 % – називають волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства [17, с. 15].

Отже, на сучасному етапі реформування правоохоронної системи України правозахисна функція держави полягає не лише у створенні системи правоохоронних та інших державних

органів з охорони публічного порядку і безпеки, а й у формуванні відповідної законодавчої бази та забезпеченні організаційно-технічних умов для самостійної реалізації громадянами своїх прав шляхом створення особливих інститутів громадянського суспільства – громадських об'єднань з підтримання публічного порядку і безпеки, які покликані відігравати активну роль у захисті інтересів держави та розвитку громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лошицький М. В. Адміністративно-правові відносини в сфері охорони громадського порядку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Лошицький Михайло Васильович. – Київ, 2002. – 181 с.
2. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379.
3. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 черв. 2000 р. № 1835-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.
4. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Колодяжний М. Світова практика участі громадськості у протидії злочинності / М. Колодяжний // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 3 (70). – С. 265–273.
6. Московець В. І. Форми участі громадськості в забезпеченні громадського порядку / В. І. Московець // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 553–558.
7. Долгополов А. М. Організаційно-правові питання діяльності громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Долгополов Анатолій Миколайович. – Київ, 2008. – 268 с.
8. Бесчастний В. Охорона громадського порядку – справа всієї громади [Електронний ресурс] / В. Бесчастний // Віче. – 2009. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1463/>. – Назва з екрана.
9. Взаємодія міліції та громадськості в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. А. Дж. Бека, О. Н. Ярмиша. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2001. – 200 с.

10. Проневич О. С. Організаційно-правові засади діяльності поліції (міліції) Німеччини, Польщі та України: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Проневич Олександр Станіславович. – Харків, 2011. – 33 с.

11. Каблов Д. С. Адміністративно-правовий статус членів громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Каблов Денис Сергійович. – Донецьк, 2007. – 191 с.

12. Музичук О. М. Зарубіжний досвід участі громадян та громадських формувань в охороні громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями / О. М. Музичук // Право і безпека. – 2002. – № 2. – С. 101–105.

13. Юрко С. С. Участь громадян в охороні громадського порядку: проблеми та перспективи / С. С. Юрко // Актуальні проблеми держави і права. – 2013. – Вип. 70. – С. 410–417.

14. Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 11 листоп. 2010 р. № 550. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/shows/z1219-10>. – Назва з екрана.

15. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19 квіт. 2011 р. № 3236-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 42. – Ст. 435.

16. Безпалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія / О. І. Безпалова. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2014. – 544 с.

17. Горелов Д. М. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. / Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський. – Київ : Нац. ін-т стратег. дослідж., 2015. – 36 с.

REFERENCES

1. Loshytskyi, M.V. (2002). Administratyvno-pravovi vidnosyny v sferi okhorony hromadskoho poriadku [Administrative-legal relations in the sphere of public order protection]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

2. Zakon Ukrainy Pro Natsionalnu politsiyu: vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine on the National police from July 2, 2015, No. 580-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 40-41 [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy Pro uchast hromadian v okhoroni hromadskoho poriadku i derzhavnogo kordonu: vid 22 cherv. 2000 r. No. 1835-III [Law of Ukraine on participation of citizens in public order and state border from June 22, 2000, No. 1835-III]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 40 [in Ukrainian].
4. Konstitutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 30 [in Ukrainian].
5. Kolodiaznyi, M. (2012). Svitova praktyka uchasti hromadskosti u protydii zlochynnosti [World practice of public participation in countering crime]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy, World practice of public participation in countering crime*, 3(70), 265-273 [in Ukrainian].
6. Moskovets, V.I. (2011). Formy uchasti hromadskosti v zabezpechenni hromadskoho poriadku [Forms of public participation in ensuring public order]. *Forum Prava, Answer rights*, 3, 553-558 [in Ukrainian].
7. Dolhopolov, A.M. (2008). Orhanizatsiino-pravovi pytannia diialnosti hromadskykh formuvan z okhorony hromadskoho poriadku i derzhavnogo kordonu v Ukraini [Organizational and legal issues of the activities of public units for the protection of public order and the state border in Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Beschastnyi, V. (2009). Okhorona hromadskoho poriadku - sprava vsiei hromady [The protection of public order - the whole society]. *Viche, Veche*. Retrieved from <http://www.viche.info/journal/1463/> [in Ukrainian].
9. Bek, A.Dzh., & Yarmysh, O.N. (Ed.). (2001). *Vzaiemodiia militsii ta hromadskosti v Ukraini [Interaction of the police and the public in Ukraine]*. Kharkiv: Nats. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
10. Pronevych, O.S. (2011). Orhanizatsijno-pravovi zasady diialnosti politsii (militsii) Nimechchyny, Polschi ta Ukrainy: porivnialno-pravovyi analiz [Organizational and legal bases of the police (militia) of Germany, Poland and Ukraine: a comparative legal analysis]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
11. Kablov, D.S. (2007). Administratyvno-pravovyi status chleniv hromadskykh formuvan z okhorony hromadskoho poriadku i derzhavnogo kordonu [Administrative and legal status of members of public groups for the protection of public order and the state border]. *Candidate's thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
12. Muzychuk, O.M. (2002). Zarubizhnyi dosvid uchasti hromadian ta hromadskykh formuvan v okhoroni hromadskoho poriadku i borotbi z pravoporushenniamy [Foreign experience of participation of citizens and public groups in the protection of public order and the fight against violations]. *Pravo i bezpeka, Law and Security*, 2, 101-105 [in Ukrainian].
13. Yurko, S.S. (2013). Uchast hromadian v okhoroni hromadskoho poriadku: problemy ta perspektyvy [Participation of citizens in the protection of public order: problems and prospects]. *Aktualni problemy derzhavy i prava, Actual problems of law*, 70, 410-417 [in Ukrainian].
14. Nakaz MVS Ukrainy Pro zatverdzhennia Polozhennia pro sluzhbu dilnychnykh inspektoriv militsii v systemi Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy: vid 11 lystop. 2010 r. No. 550 [The order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine On approval of the Regulations on the service of district police inspectors in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine from November 11, 2010, No. 550]. (n.d.).

zakon2.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/shows/z1219-10> [in Ukrainian].

15. Zakon Ukrainy Pro volontersku diialnist: vid 19 kvit. 2011 r. No. 3236-VI [Law of Ukraine on volunteer activities from April 19, 2011, No. 3236-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 42 [in Ukrainian].

16. Bezpalo, O.I. (2014). *Administratyvno-pravovyi mekhanizm realizatsii pravookhoronnoi funktsii derzhavy* [Administrative-legal mechanism for the realization of the law enforcement function of the state]. Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].

17. Horielov, D.M., & Korniiievskiy, O.A. (2015). *Volonterskyi rukh: svitovyi dosvid ta ukrainski hromadianski praktyky* [Volunteer movement: world experience and Ukrainian civil practices]. Kyiv: Nats. in-t strateh. Doslidzh [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2017

UDK 336.211

Zhmudinskyi V. – Postgraduate Student of the National Academy of Internal Affairs, Kiev, Ukraine

CURRENT ISSUES OF AGRICULTURAL SINGLE TAX COLLECTION

The article reveals the improvement tax farmers, and emphasized that agricultural sector is an important component of Ukrainian economy – therefore, its development must be facilitated upon solid financial background with balanced internal and external resourcing backed by tax preferences lowering the pressure put on agricultural enterprises and simplification of tax procedures.

Keywords: agribusiness, tax, agriculture, economic development authorities.

Under the conditions of dynamic agricultural business development establishment of effective taxation mechanism came to the front including optimization of tax load and transformation of tax collection tools in full correspondence with the latest tendencies of economic development of agricultural business. For quite a long time taxes in agricultural sector have been functioning just as stimulating factor due to cancellation of profit taxation and facilitated direct taxation. Still current reforming of agricultural sector and activated EU market integration require reforming of national system of direct taxation (agricultural manufacturers) and its adaptation to international organizations' demands [1, p. 125].

Ultimate taxation system with clear distribution of authorities including the decision-making process facilitated by central and local state bodies will evidently require establishment of adequate rules and its efficient and impartial application. Along with the system of tax authorities and taxpayers cooperation it is reasonable to establish the accessible system of advisory and legal support settlement of tax disputes appropriately displayed in specific state institutions both on national and local levels (tax legislation, tax administrations and fiscal arbitrage) [2, p. 36–38].

Current system of taxation of state agricultural enterprises is considered to be unembodied and inefficient – it negatively affects

the enterprises' productivity and accomplishment of fiscal and regulatory tasks by the state.

Under such circumstances the key challenge is defined as lack of clear, transparent and efficient taxation system used as stimulus for productive labour creating real opportunities to improve one's life [3, p. 12–15].

State support of Ukrainian agriculture as a component of its state regulation system is provided in form of budgetary expenditure, governmental grants for agricultural products, support of farming enterprises, support of Agricultural Fund activity and preferential taxation of agricultural enterprises [4, p. 124–125].

It must be stressed that other areas and sectors of economy with the macroeconomic environment highly depend on system of agricultural taxation.

Currently the only preferential taxation mechanism provided to agricultural enterprises after the cancellation of special VAT taxation scheme is the simplified tax and accounting system (STAS) with status of 4-category single tax payer given to the abovementioned business entities.

Many prominent Ukrainian scholars studied challenges of agricultural taxation mechanisms including O. Barannik, P. Haidutskyi, M. Demianenko, V. Zhuk, A. Kalatska, S. Kvasha, P. Laiko, M. Mykhailov, V. Plaksienko, L. Pymachenko, V. Pronina, Y. Ryabyi, P. Sabluk, N. Seperovych, M. Telehun, L. Tulush. Despite the numerous publications on disadvantages of current agricultural taxation mechanisms and ways of its improvement still the defined challenges are not completely settled which allows to precondition the necessity for further research in financial science.

The aim of this article is to study the challenges of 4-category single tax deduction from agricultural enterprises and formulate rationale for its improvement.

Agricultural sector is an important component of Ukrainian economy – therefore, its development must be facilitated upon solid financial background with balanced internal and external resourcing backed by tax preferences lowering the pressure put on agricultural enterprises and simplification of tax procedures.

Tax reforms in Ukraine facilitated the cancellation of fixed agricultural tax (January 1st, 2015) being replaced with 4-category single tax. But no significant changes were basically noticed by mentioned taxpayers except of formal inclusion of fixed agricultural

tax to the single tax structure. Still the agricultural taxation procedures were left practically untouched in terms of disadvantages of fixed agricultural tax deduction which were «inherited» by 4-category single tax with no evident improvements. Article 291 (4) of the Revenue Code of Ukraine defines the 4-category single tax payers (agricultural enterprises with minimum 75 % of agricultural production ratio for the reporting year) as business entities subjected to simplified taxation and accounting system [5].

Agricultural production ratio is the share of agricultural enterprise's profit obtained after raw and processed in-house products marketing in the total profit enabling its registration in the status of tax payer.

Agricultural enterprise is a legal entity of any corporate form engaged in agricultural production and/or breeding, culturing and capturing of fish in inland reservoirs (lakes, ponds and water-collecting areas) along with its processing in proprietary or rented facilities including tolling arrangements (raw products) and supply (Article 235 (14.1) of the Revenue Code of Ukraine).

Tax legislation defines agricultural enterprises with minimum 75 % of agricultural production ratio for the reporting year as 4-category single tax payers – it means that the mentioned ratio – qualitative agricultural indicator – is the key factor these enterprises adhere to.

Author considers this indicator to be overstated and inexpedient in terms of development of domestic agricultural sector in whole – many agricultural entities engaged in other activities along with farming are deprived of opportunity to apply the preferential taxation mechanism – 4-category single tax in case if they fail to keep the 75 % limit.

It is reasonable to mention the positions of a few scholars concerning the relevancy to fix the qualitative agricultural indicator on the 50 % mark – other figures (70 % or 75 %) are not theoretically substantiated and practically justified; 50 % indicator is deemed to be a representative one [6, p. 27]. Z. Bieliaeva defines agricultural enterprise as corporate body with profit obtained after raw and processed in-house products marketing of minimum 50 % share of the total profit [7, p. 9].

As the correlation of marketing profit and gross income is a basic significant characteristic of agricultural enterprise, high share of profit obtained after raw and processed in-house products marketing

is an indicator of commercial activity; that is why it is offered to reduce the qualitative agricultural indicator which affects the 4-category single tax payer's status up to 50 %.

Another disadvantage of this taxation mechanism is the imperfection of procedures of taxation objects identification for specific tax payers in the mentioned category.

Taxation objects for the 4-category single tax payers include culturable areas (cultivated land, hay meadows, pastures and perennial plantations) and/or inventory of water resources (lakes, ponds and water-collecting areas) kept in enterprise's possession or granted for use (by lease). Taxable base for 4-category single tax payers is defined as statutory monetary value of culturable area hectare (cultivated land, hay meadows, pastures and perennial plantations) with indexation rate fixed by January 1st of the standard recording year.

Agricultural enterprises must keep in possession or be granted for use of culturable areas (cultivated land, hay meadows, pastures and perennial plantations) for gaining the status of 4-category single tax payer. It means that the 4-category single tax is neutral (conditioned by the size of culturable area and its monetary value). Current Revenue Code of Ukraine does not define minimal and critical land size as a prerequisite for agricultural enterprises to gain the status of 4-category single tax payer.

Presumably agricultural enterprises specializing in small grains cultivation must keep in possession or be granted for use of culturable lands which size is appropriate for cultivation of grain products – this land will be defined as the single taxation object.

Still legislation does not identify the exact size of land kept in possession or granted for use by agricultural enterprises engaged in commercial manufacturing (e.g. poultry) and pay single tax depending on the available land capacity. It is considered that agricultural enterprises engaged in commercial manufacturing are not able to use available culturable land for their activity but the new regulations defining procedure of 4-category single tax payment state that enterprises must keep mentioned land of any size in possession and pay the tax calculated for the specific size.

It can be stated that the concept of 4-category single tax payment for use of culturable land as taxation object does not fully correspond to specificity of agricultural enterprises' activity.

In author's opinion 4-category single tax payment procedure must be defined by the specialization – culturable land size as taxation object for producers of grain and total marketing profit as taxation object for enterprises engaged in commercial manufacturing (poultry or stock raising) with no reference to land availability.

Some scholars identify land resources as essential manufacturing capacity in agricultural sector – that is why in many countries taxable rate for agricultural land is lower comparing to industrial (preferential taxation mechanism). Some countries establish tax-exempt minimum of culturable land and use differentiated taxable rates. Another states simply cancelled taxation of agricultural land – still international experts consider taxation in this case to stimulate its efficient use, price reduction and optimization of tax revenue.

Another disadvantage is the imperfection of procedure of single tax payer status deprivation by the monitoring body. According to Article 299(10) of the Revenue Code of Ukraine registration of the single tax by the tax payer is term less and is subjected to annulment through exclusion from the single tax payers register upon decision made by monitoring body if:

1) tax payer submits an application with refusal to be subjected to simplified taxation system due to adoption of other taxes and fees defined by the Code (the last day of calendar quarter when the application was submitted);

2) liquidation of legal entity (except of restructuring) or cessation of business by individual entrepreneur in accordance with the law – on the day of relevant notification receipt by the monitoring body from state register;

3) under circumstances defined by Articles 298 (2.3) of the Code;

4) if agricultural production ratio for the reporting year is less than 75 %.

This provision defines a number of cases for annulment of single tax payer status by the monitoring bodies.

At the same time the Revenue Code of Ukraine does not provide any information about procedure of single tax payer status deprivation in case of right for land ownership or use is lapsed after this status is gained.

Despite the identification of the abovementioned disadvantages still this taxation mechanism can be characterized positively: enterprises are able to plan their activities upon calculations of exact tax amount to be paid. Ukrainian scholars [9, p. 275] concur that

accumulation of different taxes in single taxation mechanism simplified the procedure of budget filling and decreased the tax pressure in agricultural sector.

Concluding the research it must be mentioned that 4-category single tax payment mechanism applied to agricultural enterprises can be characterized negatively due to revealed disadvantages and requires to be improved through amendments to the Revenue Code of Ukraine:

– define agricultural enterprises with minimum 50 % of agricultural production ratio for the reporting year (4-category single tax payers) as simplified taxation system subjects;

– define total marketing profit as taxation object for enterprises engaged in commercial manufacturing with no reference to land availability;

– registration of single tax payer is subjected to annulment through exclusion from the single tax payers register in case if right for land ownership or use is lapsed after this status is gained.

REFERENCES

1. Tulush, L. (2012). Osoblyvosti formuvannia systemy priamoho opodatkovannia ahrarnoho sektoru v rozvynenykh krainakh [Peculiarities of direct agricultural taxation system in developed countries]. *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava, Social-Economic Challenges and State*, 124-134 [in Ukrainian].

2. Zhuk, O. (2010). Podatkove planuvannia u systemi upravlinskoi diialnosti subiekta hospodariuvannia [Tax planning as a component of corporate body management activity]. *Innovatsiina ekonomika, Innovative Economics*, 5, 36-38 [in Ukrainian].

3. Tulush, L. (2002). Priame opodatkovannia novostvorenykh ahriformovan [Direct taxation of newly created agricultural enterprises]. *Ekonomika ahropromyslovoho kompleksu, Agricultural Economics*, 2, 12-15 [in Ukrainian].

4. Yevlampiiev, K. (2007). Derzhavna pidtrymka silskoho gospodarstva [State support of agricultural sector]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho ahrarnoho universytetu, Scientific journal of Kharkiv National Agrarian University*, 8, 124-129 [in Ukrainian].

5. Podatkovyi kodeks Ukrainy [Revenue Code of Ukraine]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> [in Ukrainian].

6. Boholiubov, S., Brynchuk, M., & Vedysheva, N. etc. (2011). *Ahrarne pravo [Agrarian Law]*. M. Palladina, N. Zhavoronkova (Ed.). Moscow: Prospect [in Ukrainian].

7. Bieliaieva, Z. (1998). Pravovyi status silskohospodarskykh komertsiiinykh orhanizatsii iak subiektiv pidpriemnytskoi diialnosti [Legal status of agricultural commercial enterprises as business entities]. *Pidpyiemnytska diialnist v silskomu hospodarstvi. Pravovi pytannia, Legal spectrs of agricultural business*, 4-21. Moscow, Instytut derzhavy i prava Rosiiskoi Akademii nauk [in Ukrainian].

8. Liutyi, I., Demydenko, L., & Romaniuk, M. (et al.). (2009). *Podatkova systema [Taxation system]*. I. Liutyi (Ed.). Kyiv: Tsentru uchbovoi literatury [in Ukrainian].

9. Tulush, L. (2009). *Opodatkuvannia silskohospodarskykh tovarovyrobnykiv: stan ta perspektyvy rozvytku [Taxation of agricultural enterprises: current state and development]*. Lviv: Naukovo-vyrobnycha firma «Ukrainski tekhnolohii» [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 09.03.2017

УДК 343.224:343.341

Конончук А. О. – здобувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ВІК, З ЯКОГО МОЖЕ НАСТАВАТИ КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 260 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Досліджено актуальні питання віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань та участь у них. Обґрунтовано необхідність зниження такого віку з 16 до 14 років.

Ключові слова: не передбачене законом воєнізоване формування, не передбачене законом збройне формування, злочинне об'єднання, вік, кримінальна відповідальність, співучасть.

Протягнення до кримінальної відповідальності учасників не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань потребує встановлення в діях особи ознак складу злочину, передбаченого ст. 260 Кримінального кодексу (КК) України. Такою ознакою, зокрема, є вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Відповідно до ст. 22 КК України, він становить 16 років.

Проблемні аспекти кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину розглянуто в працях В. А. Абдухамітова, А. Д. Аджиєва, М. О. Акімова, Д. А. Бадужевої, Ю. В. Бауліна, Б. Ш. Бейбулатова, А. А. Вознюка, А. В. Дмитренка, М. Й. Коржанського, Т. М.-С. Магомедова, В. О. Навроцького, А. В. Павлінова, В. А. Робака, А. Ч. Сагинбасові, І. О. Смірнова, В. П. Тихого, З. А. Тростюк, Ф. А. Узбекова, М. І. Хавронюка, П. В. Хряпінського, Р. Л. Чорного, І. С. Шапкіна та інших учених. Попри значні досягнення науковців в розробленні зазначеної проблематики, чимало питань залишилося невирішеними. Серед них, зокрема, питання щодо віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за злочин, передбачений ст. 260 КК України, чому, власне, і присвячено статтю.

Встановлюючи мінімальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за цей злочин, законодавець, очевидно, керувався таким критерієм, як можливість особи після досягнення цього віку цілком усвідомлювати суспільну небезпеку діянь, що полягають у створенні не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань та участі в них. За окремі суміжні злочини, передбачені ст. 255 та 258³ КК України, кримінальна відповідальність також може наставати із 16-ти років. Водночас притягнути до кримінальної відповідальності за бандитизм (ст. 257 КК України) можна з 14-ти років. У зв'язку з цим можна констатувати певну непослідовність законодавця, який в одних випадках за створення злочинних об'єднань та участь у них встановлює кримінальну відповідальність з віку 14-ти років, а в інших – з 16-ти років.

Серед усіх злочинних об'єднань банди найбільше схожі на не передбачені законом воєнізовані або збройні формування. Тому цілком закономірно, що на практиці інколи складно розмежувати зазначені злочинні об'єднання. Для обох злочинів характерна наявність озброєного злочинного об'єднання. Їхні учасники можуть учиняти напади на фізичних і юридичних осіб, попри те, що мета нападу є обов'язковою ознакою лише банди, а для не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування – це факультативна ознака. У ч. 4 ст. 260 КК України передбачено кримінальну відповідальність за участь у складі передбачених ч. 1 або 2 цієї статті формувань у нападі на підприємства, установи, організації чи на громадян. Аналогічну кримінально-правову заборону містить і ст. 257 КК України (участь у нападі, учиненому бандою).

У зв'язку з подібністю зазначених злочинів необхідно з'ясувати причину встановлення законодавцем можливості притягнення до кримінальної відповідальності особи за вчинення злочину, передбаченого ст. 260 КК України, не з 14-ти років (як у випадку з бандитизмом), а з 16-ти років.

У такій ситуації можливі два варіанти розвитку подій. Перший полягає в тому, що вчинене діяння передбачатиме склади злочинів, кримінальна відповідальність за які настає з 14-ти років. Наприклад, якщо учасник не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування, який досяг віку 14-ти років, учинив у складі такого об'єднання напад, що полягав в умисному вбивстві, завданні тяжких тілесних ушкоджень,

грабежі, розбої тощо, він буде відповідати не за ст. 260 КК України, а за іншими статтями Особливої частини КК України, у яких встановлено відповідальність за вчинені ним злочини, зокрема ст. 115, 121, 186, 187 КК України. Таку позицію обстоює чимало вчених [1, с. 800; 2, с. 597; 3, с. 29–30].

Відповідно до другого варіанту розвитку подій, якщо 14-річний учасник не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування брав участь у діяльності цих формувань, яка не пов'язана з такими нападами, то він знову ж таки не буде нести кримінальну відповідальність за цей злочин. Якщо ж у його діях немає іншого складу злочину, кримінальна відповідальність за який може наставати після досягнення 14-ти років, він не буде нести жодної кримінальної відповідальності. Натомість до нього, згідно з ч. 2 ст. 97 КК України та ч. 1 ст. 498 Кримінального процесуального кодексу України, може бути застосовано примусові заходи виховного характеру, а саме: застереження; обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки; передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згоди, а також окремих громадян на їхнє прохання; покладення на неповнолітнього, який досяг віку 15-ти років і має майно, кошти або заробіток, обов'язку щодо відшкодування завданих майнових збитків; направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років (ч. 2 ст. 105 КК України).

У зарубіжних країнах мінімальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за аналогічні злочини, різниться, зокрема становить: 14 років (Австрія, Грузія, Італія, Німеччина, Росія, Словаччина); 15 років (Греція, Норвегія, Фінляндія); 16 років (Азербайджан, Казахстан, Киргизія, Молдова, Таджикистан, Туркменістан); 18 років (Бразилія). Отже, встановлений в Україні мінімальний поріг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за створення незаконних воєнізованих або збройних формувань, аналогічний тому, що передбачений законодавством країн СНД. Водночас в інших європейських країнах кримінальна відповідальність за аналогічні злочини настає з більш раннього віку, зокрема з 15-ти та 14-ти років.

Тому цілком слушними є пропозиції окремих учених щодо зниження мінімального віку, з якого може наставати кримінальна

відповідальність за створення незаконних воєнізованих або збройних формувань та участь у них, з 16-ти до 14-ти років.

На думку В. А. Робака, нині в системі освіти функціонують навчальні заклади військового типу, де особи навчаються з віку 14-ти років (наприклад, військові ліцеї, училища), що доводить їхню спроможність бути учасниками легальних воєнізованих формувань. Обґрунтовуючи свою позицію, учений зауважує, що за вчинення окремих злочинів (ст. 187 КК України «Розбій», ст. 257 КК України «Бандитизм»), які є суміжними зі злочином, передбаченим ч. 4 ст. 260 КК України (участь у складі не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань у нападі на підприємства, установи, організації чи на окремих громадян), кримінальній відповідальності підлягають особи, які на момент їх учинення досягли віку 14-ти років [4, с. 121].

Аналогічну позицію обстоює А. Д. Аджиєв, констатує, що кількість передбачених ч. 2 ст. 208 КК Російської Федерації злочинів, учинених особами віком від 14-ти років, є значною. До того ж, можливість усвідомлення характеру та ступеня суспільної небезпеки участі в незаконному збройному формуванні, поінформованості цих осіб підтверджують дослідження вчених-психологів, юристів з проблем ювенальної юстиції, а також судова практика [5, с. 21–22].

Натомість І. С. Шапкін поділяє окреслену позицію частково. Зокрема, цілком закономірно, на його думку, що за такі форми об'єктивної сторони, як створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, керування ними, їх фінансування, постачання їм зброї, боєприпасів, вибухових речовин чи військової техніки, кримінальна відповідальність може наступати з 16-ти років, адже особа, навіть досягнувши такого віку, навряд чи зможе їх вказані дії. Водночас у межах таких форм об'єктивної сторони зазначених протиправних діянь, як участь у складі не передбачених законом воєнізованого або збройного формувань у нападі на підприємства, установи, організації чи на громадян, суб'єктом злочину може бути особа, яка досягла віку 14-ти років, оскільки ці особи спроможні вчиняти й усвідомлювати такі дії [6, с. 137–139].

Пропозиції щодо зниження мінімального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність у разі порушення кримінально-правової заборони, передбаченої ст. 260 КК України, потребують додаткового аргументування. Із цією метою слід

проаналізувати критерії, на підставі яких законодавець визначив коло злочинів, за які кримінальна відповідальність настає з віку 14-ти років.

У цьому контексті Т. М. Приходько зазначає, що перелік злочинів, відповідальність за які настає з 14-ти років, законодавець, імовірно, формував на підставі таких критеріїв: високий ступінь суспільної небезпечності більшості злочинів; усвідомлення їх суспільної небезпечності; умисна форма вини; поширеність більшості із цих злочинів у підлітковому віці [7, с. 140].

Згідно з позицією В. О. Навроцького, законодавець ураховував такі фактори:

1) здатність осіб, які досягли віку 14-ти років, усвідомлювати суспільну небезпечність і кримінальну протиправність певних діянь. Ідеться про діяння, злочинність яких є очевидною і для підлітків, – умисне вбивство, умисне тяжке чи середньої тяжкості тілесне ушкодження, насильницькі статеві посягання, умисні злочини проти власності (водночас відповідний перелік у ст. 22 чинного КК України містить також низку інших злочинів, що не в усіх випадках є безсумнівним);

2) високий рівень суспільної небезпечності відповідних посягань. До злочинів, суб'єктом яких може бути особа, що досягла віку 14-ти років (зниженого) віку, належать лише найбільш тяжкі посягання;

3) відносна поширеність певних діянь серед осіб, які досягли зниженого віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Звісно, особи цього віку можуть вчиняти чи не всі діяння, передбачені КК України. Проте кримінальна відповідальність із 14-ти років встановлена лише за діяння, до яких вони вдаються найчастіше;

4) наявність кримінально-правових заходів, що можуть бути застосовані до осіб певного віку та здійснювати щодо них репресивний і виховний вплив. Водночас коло покарань й інших заходів, які застосовують щодо осіб віком 14–16 років, обмежене (як нормами чинного КК України, так і об'єктивною неможливістю їх застосовувати до зазначеної категорії осіб). У низці випадків за вчинення злочину таким особам не можна призначити жодного покарання (ідеться, наприклад, про вчинення підлітками хуліганства, передбаченого ст. 296 КК України) [8, с. 237].

На нашу думку, особи віком 14-ти років здатні усвідомлювати суспільну небезпечність і кримінальну протиправність створення не

передбаченого законом воєнізованого або збройного формування й участі в ньому, а участі в нападах на підприємства, установи, організації чи на громадян, що призвело до загибелі людей чи інших тяжких наслідків, – і поготів.

Аналізуючи ступінь суспільної небезпеки діянь, передбачених ст. 260 КК України, слід зауважимо, що злочин, визначений у ч. 1 цієї статті, належить до категорії середньої тяжкості; діяння, передбачене ч. 2 і 3, є тяжким; злочин, зафіксований у ч. 4 і 5, – особливо тяжким. Отже, ступінь суспільної небезпеки цих злочинів можна вважати високим.

Форма вини цих злочинів умисна, за винятком злочину, передбаченого ч. 5 ст. 260 КК України, у якому, очевидно, форма вини змішана.

Останніми роками ці злочини набули значного поширення. Якщо 2013 року не було обліковано жодного злочину, передбаченого ст. 260 КК України, то 2014 року їх зареєстровано 457, 2015 року – 543, 2016 року – 536. Водночас, зіставляючи рівень цих злочинів з бандитизмом, можна констатувати, що останній є менш поширеним: 2013 року – 14, 2014 року – 12, 2015 року – 17, 2016 року – 18 [9].

Однак офіційних статистичних даних щодо поширеності суспільно небезпечних діянь, передбачених ст. 260 КК України, серед осіб віком 14 років немає. Це цілком закономірно, оскільки особа зазначеного віку не може бути суб'єктом вказаного злочину. Однак наявна низка фактів, що підтверджують таку участь, зокрема повідомлення правоохоронних органів [10] і засобів масової інформації [11].

Учені констатують, що нині немає навіть приблизної статистики щодо кількості дітей, які беруть участь у збройному конфлікті проти України на боці так званих Донецької та Луганської народних республік. Аналіз інформаційного простору Російської Федерації та зони тимчасової окупації Луганської та Донецької областей, засвідчує, що активно залучати дітей і підлітків до лав незаконних збройних формувань почали з 2014 року. Ідеться не лише про створення проросійських військово-патріотичних об'єднань, де діти вивчають тактику ведення бою, проходять стрілецьку та снайперську підготовку, а й про залучення дітей до незаконних збройних формувань як «синів полку» [12]. Це підтверджує поширеність злочинів, передбачених ст. 260 КК України, серед осіб віком 14–16 років.

На тенденції до зростання рівня злочинності серед неповнолітніх наголошують О. В. Смаглюк і А. А. Павловська,

акцентуючи увагу на питанні про необхідність як зниження, так і розширення меж віку кримінальної відповідальності [13, с. 183].

Зазначене дає підстави для висновку, що вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинення злочину, передбаченого ст. 260 КК України, доцільно знизити до 14-ти років. Це зумовлено здатністю особи такого віку усвідомлювати суспільну небезпечність і кримінальну протиправність створення не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування та участі в ньому, умисним його характером, значним ступенем суспільної небезпеки, активізацією цих злочинів протягом останніх років, досвідом окремих зарубіжних країн, а також результатами досліджень українських і зарубіжних учених.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Грищук та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [9-те вид., переробл. та доповн.]. – Київ : Юрид. думка, 2012. – 1316 с.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. – Київ : Юрінком Інтер, 2016. – 1064 с.
3. Бейбулатов Б. Ш. Уголовно-правовые и криминологические аспекты организации и участия в незаконных вооруженных формированиях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Бейбулатов Байбулат Шамшудинович. – Ставрополь, 2001. – 190 с.
4. Робак В. А. Кримінальна відповідальність за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Робак Володимир Анатолійович. – Київ, 2008. – 259 с.
5. Аджиев А. Д. Организация незаконного вооруженного формирования или участие в нем: уголовно-правовые аспекты противодействия : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Аджиев Арсенали Дагирович. – Краснодар, 2009. – 26 с.
6. Шапкін І. С. Кримінальна відповідальність за створення стійких злочинних об'єднань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Шапкін Ігор Станіславович. – Харків, 2013. – 247 с.
7. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [Ю. В. Александров, В. І. Антипов, О. О. Дудоров та ін.]. – 5-те вид., переробл. та доповн. – Київ : Атіка, 2009. – 408 с.

8. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – Київ : Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.

9. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. Форма № 1 (місячна), затверджена наказом Генеральної прокуратури України від 23 жовт. 2012 р. № 100 за погодженням з Держстатом України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=111482&libid=100820#. – Назва з екрана.

10. Під Сєвєродонецьком затримали неповнолітніх бойовиків [Електронний ресурс] // Тиждень.ua : [сайт]. – 2014. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/125981>. – Назва з екрана.

11. Тимчук Д. Бойовики «ДНР» залучають неповнолітніх до створення воєнізованих формувань [Електронний ресурс] // Гордон. – 2014. – 20 берез. – Режим доступу: <http://gordonua.com/ukr/news/war/bojoviki-dnr-zaluchajut-nepovnolitnih-do-stvorennja-vojenizovanih-formuvan-timchuk-179147.html>. – Назва з екрана.

12. Чеховська М. Правові аспекти втягнення неповнолітніх до участі у бойових діях / М. Чеховська, І. Нічитайло // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 8. – С. 150–154.

13. Смаглюк О. В. Досягнення віку кримінальної відповідальності як ознака неповнолітнього суб'єкта злочину / О. В. Смаглюк, А. А. Павловська // Вісник кримінального судочинства. – 2015. – № 2. – С. 181–186.

REFERENCES

1. Boiko, A.M., Brych, L.P., & Hryshchuk, V.K. (et al.). (2012). *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary of the Criminal Code of Ukraine]*. M.I. Melnyk, & M.I. Khavroniuk (Eds.) (9th ed., rev.). Kyiv: Yuryd. Dumka [in Ukrainian].

2. Azarov, D.S., Hryshchuk, A.V., & Savchenko, A.V. (et al.). (2012). *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary of the Criminal Code of Ukraine]*. O.M. Dzhuzha, A.V. Savchenko, & V.V. Cherniei (Eds.). Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

3. Beibulatov, B.Sh. (2011). *Ugolovno-pravovye i kriminologicheskie aspekty organizatsii i uchastii v nezakonnyh vooruzhennyh formirovaniiah [Criminally-legal and kriminologicheskies aspects of the organization and participation in illegal armed formations]. Candidate's thesis. Stavropol [in Russian]*.

4. Robak, V.A. (2008). *Kryminalna vidpovidalnist za stvorennia ne peredbachenykh zakonom voienizovanykh abo zbrojnykh formuvan [Criminal responsibility for the creation of non-statutory paramilitary or armed formations]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian]*.

5. Adzhiev, A.D. (2009). *Orhanizatsiia nezakonnoho vooruzhennogo formirovaniia ili uchastie v nem: ugolovno-pravovye aspekty protivodestviia*

[Organization of or participation in illegal armed formations: criminal legal aspects of counteraction]. *Extendet abstract of candidate's thesis*. Krasnodar [in Russian].

6. Shapkin, I.S. (2013). Kryminalna vidpovidalnist za stvorennia stiikykh zlochynnykh obiednan [Criminal responsibility for the creation of stable criminal associations]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

7. Aleksandrov, Yu.V., Antypov, V.I., & Dudorov, O.O. (et al.). (2009). *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal Law of Ukraine. General part]* (5th ed., rev.). Kyiv: Atika [in Ukrainian].

8. Navrotskyi, V.O. (Ed.). (2013). *Ukrainske kryminalne pravo. Zahalna chastyna [Ukrainian criminal law. General part]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

9. Yedynyi zvit pro kryminalni pravoporushennia. Forma No. 1 (misiachna), zatverdzhena nakazom Heneralnoi prokuratury Ukrainy vid 23 zhovt. 2012 r. No. 100 za pohodzhenniam z Derzhstatom Ukrainy [The only report on criminal offenses. Form No. 1 (monthly), approved by the order of the General Prosecutor's Office of Ukraine from October 23, 2012, No. 100 in agreement with the State Statistics Committee of Ukraine]. (n.d.). www.gp.gov.ua. Retrieved from http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=111482&libid=100820# [in Ukrainian].

10. Pid Sievierodonetskom zatrymaly nepovnolitnykh boiovykyv [In Severodonetsk detained minor militants]. *tyzhden.ua*. Retrieved from <http://tyzhden.ua/News/125981> [in Ukrainian].

11. Tymchuk, D. (2014). Boiovyky DNR zaluchaiut nepovnolitnykh do stvorennia voienizovanykh formuvan [The militants of the DNR attract minors to the creation of paramilitary formations]. *Hordon, Gordon*. Retrieved from <http://gordonua.com/ukr/news/war/bojoviki-dnr-zaluchajut-nepovnolitnih-do-stvorennja-vojenizovanih-formuvan-timchuk-179147.htm> [in Ukrainian].

12. Chekhovska, M. (2016). Pravovi aspekty vtiahнення nepovnolitnykh do uchasti u boiovykh diiakh [Legal aspects of involving minors to participate in military operations]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo, Business, Economy and Law*, 8, 150-154 [in Ukrainian].

13. Smahliuk, O.V., & Pavlovska, A.A. (2015). Dosiagnennia viku kryminalnoi vidpovidalnosti yak oznaka nepovnolitnoho subiekta zlochynu [Achievements of the age of criminal responsibility as a sign of a minor crime subject]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva, Bulletin of Criminal Justice* 2, 181-186 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 01.02.2017

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

УДК 343.132(4)

Єфименко І. М. – кандидат юридичних наук, фахівець II категорії відділення соціально-гуманітарної роботи навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ТАЄМНИЦЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

Досліджено наукові підходи до визначення поняття «таємниця досудового розслідування», на підставі яких запропоновано авторське тлумачення цього терміна. Розглянуто відомості, які містять таємницю досудового розслідування. Доведено фрагментарність норм кримінально-процесуального законодавства окремих європейських держав щодо порядку розголошення таємниці досудового розслідування.

Ключові слова: таємниця досудового розслідування, кримінально-процесуальне законодавство, кримінальне судочинство, органи досудового розслідування.

Ефективність діяльності правоохоронних органів щодо розкриття та розслідування злочинів залежить від низки факторів, які у процесуальному законодавстві різних країн мають спільні ознаки. Актуальною в цьому контексті постає проблема необґрунтованого розголошення даних, отриманих слідчими органами під час досудового розслідування.

Незаконне розголошення зазначеної інформації не лише може обмежити повноту й об'єктивність процесу встановлення істини в кримінальному судочинстві, а й призвести до негативних наслідків для його учасників. Таким чином, збереження інформації, отриманої під час досудового розслідування, є одним з основних обов'язків учасників кримінального судочинства.

Аспектам дослідження аналізованого питання присвятили свої праці О. Б. Антопольський, Ю. П. Аленін, М. І. Бажанов,

М. Ю. Барщевський, В. П. Бахін, І. Л. Бачило, Т. В. Варфоломеєва, Д. П. Ватман, О. Ф. Жигалов, З. З. Зінатуллін, А. Ф. Коні, В. А. Копилов, М. Ю. Костенко, С. В. Кузьмін, І. І. Кучеров, В. М. Лопатін, І. Л. Петрухін, М. А. Погорецький, В. І. Сліпченко, І. В. Смолькова, М. С. Строгович, С. І. Суслова, А. В. Торшин, Л. Д. Удалова, В. Ю. Шепітько та ін.

Безсумнівно, науково-теоретичні розробки зазначених авторів мають важливе значення, проте здебільшого вони стосуються дослідження таємниці досудового розслідування в контексті кримінально-процесуального законодавства конкретної держави. В англосаксонському процесуальному законодавстві до моменту, коли підозрюваному в суді не буде пред'явлено звинувачення, проведення досудового розслідування не регламентовано в законодавчих актах. Воно має на меті збирання сторонами обвинувачення та захисту необхідної для надання в суді інформації. Таким чином, судовий розгляд зводиться до процесуального спору, під час якого сторона обвинувачення надає докази вини обвинуваченого, а захисту – спростовує або пом'якшує покарання підзахисного. Суд виконує роль своєрідного арбітра, до обов'язків якого належить дотримання порядку в залі судового процесу, а також законності під час реалізації його відповідних стадій. Тому поняття «таємниця досудового розслідування» в країнах, де функціонує система прецедентного права, не вживають, однак його застосовують у кримінальному процесі держав романо-германської правової системи.

Системний аналіз кримінально-процесуального законодавства окремих європейських держав дає підстави констатувати, що процес доказування спрямований на отримання, вивчення, зберігання, оцінювання та використання необхідної для встановлення істини інформації, яку прийнято називати доказами. Отже, одним із чинників ефективності розкриття злочинів є своєчасне використання та належне зберігання інформації, отриманої під час проведення досудового розслідування. На думку Г. Ф. Горського, інформація є не лише зброєю у протидії злочинності, а й основним інструментом профілактичної роботи слідчого апарату [1, с. 14–15]. Також цікавою є позиція професора Ю. П. Аленіна, згідно з якою гарантувати успіх розслідування в кримінальному процесі може

дотримання учасниками слідчих дій вимог щодо неприпустимості розголошення даних досудового розслідування. У процесі проведення останнього можуть бути отримані відомості, розголошення яких не виправдане до певного моменту з тактичних та інших міркувань [2, с. 58].

Отже, під час проведення досудового розслідування слідчий систематично збирає необхідну для встановлення істини інформацію, отримуючи її з різних джерел. Зібрані відомості для подальшого використання потребують максимального збереження від незаконного розголошення, що на практиці та в юридичній літературі називають таємницею досудового розслідування (слідча таємниця, таємниця слідства, таємниця розслідування тощо).

Аналізуючи поняття таємниці досудового розслідування, необхідно зауважити, що цей термін не використано в нормах кримінально-процесуального законодавства деяких країн Східної (Російська Федерація, Україна, Білорусь, Литовська Республіка) та Західної Європи (Федеративна Республіка Німеччина, Франція). Процесуальне законодавство зазначених держав визначає лише неприпустимість для учасників кримінального судочинства без відповідного дозволу розголошувати дані досудового розслідування, попереджаючи про кримінальну відповідальність за порушення цих обов'язків.

Згідно з визначенням, запропонованим В. І. Галаганом, інформацію, одержану в процесі проведення досудового розслідування, вважають конфіденційною. Оскільки її використовують під час проведення процесуальних дій, спрямованих на встановлення істини у справі, то передчасне розголошення не може бути виправданим без відповідного дозволу працівників, які здійснюють досудове розслідування [3, с. 172].

Іншу позицію обстоюють І. Л. Петрухін і З. В. Макарова, які таємницею досудового розслідування вважають професійною таємницею [4, с. 15; 5], що загалом відповідає законодавству деяких європейських держав. Так, згідно зі ст. 11 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) Франції, на кожного суб'єкта кримінального судочинства покладено обов'язок зберігати від незаконного розголошення отриману під час проведення досудового розслідування інформацію, яку законодавець визначає як професійні таємниці.

У правовій науці виокремлюють певні критерії, наявність яких дає підстави вважати інформацію професійною таємницею, а саме:

1) таку інформацію довірено або вона стала відома особі виключно під час виконання професійних обов'язків;

2) така особа не має перебувати на державній або муніципальній службі;

3) поширення цієї інформації регулюють норми закону, а незаконне її розголошення може зашкодити правам і законним інтересам довірителя;

4) зазначена інформація не може містити відомостей, що є державною таємницею [6, с. 538].

Таким чином, з огляду на те, що суб'єктом, на якого покладено обов'язок не допускати розголошення даних досудового розслідування, може бути будь-хто з учасників кримінального судочинства і що така інформація може містити відомості, які належать до інших видів інформації з обмеженим доступом (окрім державної таємниці), на нашу думку, поняття «таємниця досудового розслідування» слід трактувати як інформацію (відомості або дані), отриману під час проведення досудового розслідування, незаконне розголошення якої може негативно позначитися на перебігу та результатах слідства та нашкодити правам і законним інтересам його учасників.

Системний аналіз кримінально-процесуального законодавства європейських держав дає підстави стверджувати, що значна кількість норм щодо цього питання різняться. Не стали винятком і положення, які регулюють порядок розголошення учасниками кримінального судочинства даних досудового розслідування. Наприклад, у ст. 161 КПК України зазначено, що право на розголошення таємниці досудового розслідування, крім прокурора і слідчого, мають також органи дізнання. Законодавство Республіки Білорусь визначає, що прокурор не наділений таким правом (ст. 198 КПК Республіки Білорусь), а відповідно до ст. 222 КПК України до обов'язків останнього належить також процесуальний контроль за досудовим розслідуванням.

Істотні відмінності від зазначених нормативно-правових актів мають положення кримінально-процесуального законодавства Литовської Республіки, згідно з яким правом на проведення досудового розслідування за кримінальними провадженнями наділені органи прокуратури. З огляду на цю обставину, надання

дозволу щодо розголошення таємниці досудового розслідування має тільки прокурор і лише в певному обсязі (ст. 177 КПК Литви).

Це положення закріплено і в нормах міжнародного європейського законодавства. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 року, важливим обов'язком працівників правоохоронних органів (зокрема тих, хто здійснює розслідування) визначає повагу та захист прав і гідності людини, збереження в таємниці конфіденційної інформації, яка їм стає відома у процесі службової діяльності, якщо інтереси правосуддя не вимагають іншого, нетерпимість до будь-яких дій, що передбачають нелюдянні методи, які принижують гідність людини тощо [7, с. 238].

Аналогічні принципи визначено в ст. 12 Загальної декларації прав людини. У ній зазначено, що ніхто не має права втручатися в особисте та сімейне життя, а також псувати репутацію людини і громадянина. Схожі норми є в Міжнародному пакті про громадянські та соціальні права (ст. 12) і Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 8).

Відповідно до визначальних принципів міжнародного права, ніхто не може зазнавати втручання в його особисте й сімейне життя, крім випадків, передбачених законом, задля гарантування національної безпеки, економічного добробуту і прав людини.

Доходимо висновку, що таємниця досудового розслідування охоплює відомості: по-перше, про сам злочин (час, місце тощо); по-друге, конфіденційного або таємного характеру (таємниця особистого і сімейного життя тощо). У зв'язку із цим, кримінально-процесуальне законодавство європейських держав установило обов'язок суб'єктів, які проводять розслідування, попереджати учасників кримінального судочинства про неприпустимість розголошення таємниці досудового розслідування, а також про кримінальну відповідальність за невиконання зазначених зобов'язань.

Однак у деяких нормах кримінально-процесуального законодавства європейських держав положення щодо порядку надання дозволу працівникам органів досудового розслідування розголошувати таємницю досудового розслідування є досить фрагментарними. Зокрема, у кримінальному процесуальному законодавстві України немає положень щодо розголошення

таємниці досудового розслідування, яка містить відомості про особисте життя людини (ст. 222 КПК України).

У цьому контексті варто проаналізувати кримінально-процесуальне законодавство Федеративної Республіки Німеччина, де інформацію, яка належить до таємниці досудового розслідування, розподіляють на таку, що стосується безпосередньо розслідування або ж приватних осіб. Порядок розголошення зазначеної інформації також має різну форму, що залежить від суб'єкта (державний службовець або приватна особа), якому надають ці відомості (ст. 474–477 КПК Федеративної Республіки Німеччина). Відповідно до КПК цієї країни, особисті дані учасників кримінального судочинства можуть бути надані тільки посадовим особам або особам, які беруть на себе спеціальні зобов'язання щодо нерозголошення або передання їх третім особам. Надання зазначеної інформації працівниками органів досудового розслідування можливе лише в письмовій формі. Також у законі зазначено, що розголошення таємниці досудового розслідування заборонено в разі, якщо це може негативно позначитися на досягненні мети кримінального судочинства або суперечить нормам як федерального законодавства, так і законодавства федеральних земель.

Докладні положення можна знайти і в інших КПК країн континентальної Європи. Наприклад, у законодавстві Республіки Білорусь відомості, що стосуються таємниці досудового розслідування, можуть бути розголошені лише з дозволу слідчого або дізнавача і тільки у визначеному обсязі, якщо таке розголошення не суперечить інтересам досудового розслідування та не пов'язано з порушенням прав і законних інтересів учасників кримінального процесу (ст. 198 КПК Республіки Білорусь).

Згідно із процесуальним законодавством Франції, розголошення таємниці досудового розслідування допустимо, коли закон не передбачає іншого, а також у разі, якщо такі дії завдадуть шкоди правам на захист (ст. 11 КПК Франції). У кримінально-процесуальному законодавстві Литовської Республіки зазначено, що відомості, які стосуються досудового розслідування, можна розголошувати з дозволу прокурора виключно у визначений ним час. Однак, згідно зі ст. 177 КПК Литви, заборонено розголошувати відомості про неповнолітніх.

Таким чином, норми кримінально-процесуального законодавства європейських держав різняться щодо питання

розголошення таємниці досудового розслідування. Відомості, які належать до зазначеного виду таємної інформації, можуть містити дані конфіденційного характеру (інформацію про людину), а також відомості, що стосуються таємниць її особистого та сімейного життя. Таємницю досудового розслідування можуть розголосити або дати дозвіл на розголошення, якщо на це є згода власника вказаної інформації (тільки в тих межах й обсязі, в якому останній вважатиме це можливим і достатнім). Дозвіл надають письмово у формі заяви з підписом власника цих відомостей. Посилена увага до цього виду інформації зумовлена тим, що захист сфери приватного та сімейного життя громадян є одним з найважливіших завдань будь-якої розвиненої держави.

Відомості, які стосуються матеріалів кримінального провадження і не є особистою інформацією про людину, можуть бути розголошені тільки з дозволу особи, яка провадить розслідування, за умови надання згоди прокурора як єдиного суб'єкта кримінального судочинства, що відповідає за законність проведених процесуальних дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горский Г. Ф. Научные основы организации и деятельности следственного аппарата в СССР : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Г. Ф. Горский. – М., 1973. – 33 с.
2. Аленин Ю. П. Процессуальные особенности производства следственных действий / Ю. П. Аленин. – Кировоград : Центр.-укр. изд-во, 2002. – 264 с.
3. Галаган В. І. Конфіденційна інформація: поняття, зміст і значення в кримінально-процесуальній діяльності ОВС / В. І. Галаган // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1999. – № 1. – С. 168–174.
4. Петрухин И. Л. Личные тайны (человек и власть) : монография / И. Л. Петрухин. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1998. – 232 с.
5. Макарова З. В. Гласность уголовного процесса (концепция и проблемы развития) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Макарова Зинаида Валентиновна. – Екатеринбург, 1996. – 44 с.

6. Бачило И. Л. Информационное право : учебник / И. Л. Бачило, В. Н. Лопатин, М. А. Федотов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 789 с.

7. Забезпечення органами внутрішніх справ міжнародно-правових стандартів прав людини при охороні громадського порядку. Науково-практичний, документально-джерельний і навчально-методичний комплекс : у 3 ч. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Ю. С. Шемшученко. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – Ч. 2, 3. – 584 с.

REFERENCES

1. Gorskii, H.F. (1973). Nauchnye osnovy organizatsii i deiatelnosti sledstvennogo apparata v SSSR [Scientific foundations of the organization and activities of the investigative apparatus in the USSR]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].

2. Alenin, Yu.P. (2002). *Protsessualnye osobennosti proizvodstva sledstvennykh deistvii* [Procedural features of the production of investigative actions]. Kirovograd: Tsentr.-ukr. izd-vo [in Russian].

3. Halahan, V.I. (1999). Konfidentsiina informatsiia: poniattia, zmist i znachennia v kryminalno-protsesualnii diialnosti OVS [Confidential information: concept, content and significance in the criminal procedure of the ATS]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav Ukrainy, Bulletin of the National Academy of Internal Affairs of Ukraine*, 1, 168-174 [in Ukrainian].

4. Petrukhin, I.L. (1998). *Lichnye tainy (chelovek i vlast)* [Personal secrets (man and power)]. Moscow: In-t gosudarstva i prava RAN [in Russian].

5. Makarova, Z.V. (1996). Glasnost ugolovnogo protsesssa (kontseptsii i problemy razvitiia) [The publicity of the criminal process (concept and problems of development)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Ekaterenburg [in Russian].

6. Bachilo, I.L., Lopatin, V.N., & Fedotov, M.A. (2001). *Informatsionnoe pravo* [Information law]. St. Petersburg: Yurid. Tsentr Press [in Russian].

7. Rymarenko, Yu.I., Kondratiev, Ya.Yu., & Shemshuchenko, Yu.S. (Eds.). (2001). *Zabezpechennia orhanamy vnutrishnikh sprav mizhnarodno-pravovykh standartiv prav liudyny pry okhoroni hromadskoho poriadku. Naukovo-praktychnyi, dokumentalno-dzherelnyi i navchalno-metodychnyi kompleks* [Provision of international legal standards of human rights by law enforcement bodies in the protection of public order. Scientific-practical, documentary-source and educational-methodical complex]. (Parts 1-3). Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 09.03.2017

УДК 341.232.2:347.734:336.41

Запотоцька О. В. – кандидат технічних наук,
здобувач кафедри адміністративного права
і процесу Національної академії внутрішніх
справ, м. Київ

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЦЕНТРОБАНКІВ: МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ

Розкрито міжнародний досвід адміністративно-правового статусу національних банків. На підставі теоретичного аналізу міжнародного досвіду в цій сфері наведено низку пропозицій та рекомендацій стосовно імплементації в національне законодавство окремих положень.

Ключові слова: банк, Рада Національного банку України, Правління Національного банку України, повноваження, компетенція, порядок створення.

Дослідження адміністративно-правового статусу Національного банку України (НБУ) дає змогу розкрити його повноваження та компетенцію як публічного органу управління та ключової фігури у вітчизняній банківській системі. Водночас для більш ґрунтовного аналізу варто висвітлити міжнародний досвід правового статусу центробанків провідних країн, визначивши положення, які можна імплементувати в Україні.

Окремі питання функціонування центробанків розглянуто в працях таких учених, як І. Н. Герчикова, О. В. Глушко, О. А. Костюченко, Є. О. Чегринець та ін.

Статус цих банків регламентовано переважно правовими актами вищої юридичної сили – конституціями та іншими законами відповідної країни [1, с. 31].

На думку Є. О. Чегринця, закріплення правового положення, цілей, функцій і структури центрального банку на законодавчому рівні притаманне всім державам, де існує цей орган. Проте окремим із них властиве конституційно-правове регулювання певних елементів правового статусу центрального банку [2, с. 8].

Норми, які визначають правовий статус центрального банку, наявні в спеціальних розділах чи окремих главах конституцій зарубіжних країн. Зокрема, у Конституції Республіки Кіпр від

16 серпня 1960 року цим питанням присвячено главу III «Голова і заступник голови Центрального банку Республіки» [3, с. 252–253], у Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 року – розділ X «Публічні фінанси» [3, с. 727–728], у Конституції Швейцарської Конфедерації від 18 квітня 1999 року – розділ VII «Економіка і валюта» [4, с. 554].

У конституціях таких країн, як Угорщина та Чехія, є окремі глави, які безпосередньо присвячені діяльності центрального банку. Так, конституція Угорської Республіки від 18 серпня 1949 року містить главу VI «Державна рахункова палата та Угорський Національний банк» [5, с. 551], а Конституція Чеської Республіки від 16 грудня 1992 року – главу VI «Чеський національний банк» [4, с. 516].

Водночас існує низка країн, у конституціях яких не йдеться про центральний банк (наприклад, Конституція Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 року, Конституція Італійської Республіки від 22 грудня 1947 року та Конституція Французької Республіки від 4 жовтня 1958 року).

У Польщі, Латвії, Італії, Білорусі, Німеччині правове положення центробанків визначено у відповідних законодавчих актах. Однак, наприклад, у Білорусі діяльність цього органу врегульовано Указом Президента.

Таким чином, дослідження та запозичення міжнародного досвіду щодо діяльності центробанків розвинутих країн, на наше переконання, сприятиме, по-перше, реалізації основних принципів банківської системи згідно зі світовими принципами банківської діяльності; по-друге, здійсненню аналізу та виявленню прогалин у діяльності центробанку України; по-третє, удосконаленню діяльності НБУ, що дасть можливість підвищити рівень довіри населення до діяльності центробанку та створенню сприятливого бізнес-клімату, а отже, позитивно вплинути на добробут, зайнятість, рівень життя населення країни.

На нашу думку, позитивним є досвід центробанків Євросистеми, тобто мережі центральних банків євросони, відповідальної за провадження єдиної грошово-кредитної політики. Йдеться про Європейський центральний банк і національні центральні банки держав – членів ЄС, які використовують євро. Із 1 січня 2015 року зона євро охоплює 19 країн (Австрія, Бельгія, Греція, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва,

Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція, Словаччина та Словенія).

Оскільки обсяг статті не дає змоги розкрити специфіку діяльності центробанків усіх зазначених країн, керуючись принципом першості в банківській сфері та сусідства, зосередимось на розгляді досвіду таких країн, як Польща, Італія, Латвія, Словаччина, Німеччина, Білорусь.

Аналізуючи діяльність центробанків іноземних країн, на нашу думку, передусім необхідно зосередитись на тих країнах, які майже одночасно з Україною здобули незалежність та ініціювали розвиток власної банківської системи. Однією з таких країн-ровесниць є **Республіка Латвія**.

Структура Національного банку Латвії передбачає такі складові: 1) Голова Національного банку Латвії; 2) Рада Національного банку Латвії; 3) Правління Національного банку Латвії.

Основними завданнями Національного банку Латвії є гарантування стабільності цін, стійке економічне зростання, забезпечення високої конкурентоспроможності.

Національний центральний банк Латвії не залежить від державних установ та їх рішень. Грошово-кредитну політику тут провадять відповідно до середньострокової та довгострокової перспектив. Статтею 5 Закону Республіки Латвія «Про Банк Латвії» [6] визначено, що центробанк має право діяти як фінансовий агент уряду в банківських операціях. Рада центробанку Латвії налічує шість осіб.

Основними функціями Національного центрального банку Латвії є: забезпечення цінової стабільності в країні; випуск національної валюти; сприяння безперебійній роботі платіжних систем; видання дозволів (ліцензій) для юридичних осіб, зафіксованих у реєстрі підприємств Латвійської Республіки, за винятком кредитних організацій, для купівлі та продажу готівкової іноземної валюти як ділової активності; збирання, оброблення та зберігання фінансової інформації й даних національного платіжного балансу, а також публікування результатів обробки статистичної інформації; здійснення управління закордонними активами; виконання ролі фінансового агента уряду.

Банк Латвії фінансує свою діяльність від доходів, одержуваних через валютні та кредитні операції. Статутний капітал банку Латвії становить 25 млн латів (понад 38 млн доларів США).

Частину річного прибутку Центрального банку Латвії, розраховану шляхом застосування ставки податку для громадян та оплати в розмірі 50 % прибутку за звітний рік, передають до державного бюджету.

Грошово-кредитна політика центрального банку Латвії має на меті створення сприятливих макроекономічних умов для розвитку національної економіки в довгостроковій перспективі. Курс глобального економічного розвитку засвідчує, що грошово-кредитна політика може сприяти економічному розвитку, зайнятості й фінансовій стабільності завдяки гарантуванню низьких темпів інфляції шляхом підтримання стабільності цін. Таким чином, Центральний банк створює сприятливе та прогнозоване бізнес-середовище.

Найбільш важливими сферами діяльності Національного банку **Республіки Польща** є грошово-кредитна політика, освіта й інформація, послуги державного казначейства, випуск валюти, розвиток платіжної системи, управління офіційними резервами.

Центробанк Польщі виконує такі основні функції:

1) банк-емітент – має виключне право на випуск валюти, що є законним платіжним засобом у країні (визначає її кількість, організовує грошовий обіг і регулює кількість валюти в ньому);

2) банк для банків – регулює діяльність інших банків з метою гарантування безпеки вкладів, стабільності банківського сектору;

3) центральний банк держави – надає банківські послуги центральному уряду, утримує рахунки уряду та інших центральних державних установ, державних цільових фондів, а також підрозділів центрального уряду, виконуючи їхні платіжні доручення [7].

Відповідно до ст. 3 Закону «Про Національний банк Польщі» [8], основними завданнями Національного банку Польщі є: гарантування стабільності цін за умов одночасної підтримки економічної політики уряду; організація грошових розрахунків; проведення операцій в іноземній валюті в межах законів; надання банківських послуг у сфері державного бюджету; регулювання ліквідності банків та їх рефінансування; створення передумов для розвитку банківської системи; сприяння стабільності національної фінансової системи; розвиток грошової та банківської статистики, платіжного балансу й міжнародної інвестиційної позиції; виконання інших завдань, визначених законом; управління валютними резервами.

У ст. 6 окресленого Закону визначено, що органами управління Національного банку Польщі є: 1) Голова Національного банку Польщі; 2) Рада грошово-кредитної політики; 3) Правління Національного банку Польщі [8].

Голову призначає Сейм (Нижня палата польського парламенту) на прохання Президента строком на шість років. Ця особа є Головою Ради грошово-кредитної політики й Правління Національного банку Польщі.

Голову Національного банку Польщі може бути звільнено в разі, якщо цей службовець не виконує своїх обов'язків через тривалу хворобу, був визнаний винним у вчиненні злочину, надав неправдиві відомості про люстрацію, що підтверджено рішенням суду, або суд держави заборонив йому обіймати керівні посади чи виконувати функції, пов'язані з виконанням особливих повноважень у державних органах.

Окрім Голови, Рада грошово-кредитної політики налічує також дев'ять членів, яких призначають Президент, Сейм і Сенат у рівних кількостях. Термін повноважень члена Ради грошово-кредитної політики становить шість років. Щороку ця Рада визначає пріоритетні напрями й основні принципи грошово-кредитної політики. Рада встановлює рівень основних процентних ставок, визначає принципи операцій на відкритому ринку, а також принципи та процедури розрахунку і підтримання необхідних резервів. Рада схвалює також фінансовий план центрального банку і доповідь про діяльність Національного банку Польщі.

Правління Національного банку Польщі передбачає наявність Голови та шести-восьми членів, зокрема двох його заступників. Членів Правління Національного банку Польщі призначає та звільняє з посади Президент Польщі на прохання Голови Національного банку. Членів Правління останнього призначають строком на шість років. Його основним завданням є виконання резолюцій Ради з грошово-кредитної політики, реалізація плану заходів Національного банку Польщі, виконання фінансового плану, затвердженого Радою, і виконання завдань, пов'язаних із політикою обмінного курсу та платіжної системи [8].

Статтею 22 Закону [8] визначено обов'язок Національного банку Польщі співпрацювати з Міністерством фінансів Польщі, Центральним статистичним управлінням, Сеймом, Сенатом та їхніми комітетами. Зокрема, Голова Національного банку Польщі

є членом Комітету з фінансової стабільності. Так, Голова Національного банку Польщі від імені Ради: квартално подає на розгляд парламенту й Раді міністрів інформацію про платіжний баланс, річний звіт про міжнародну інвестиційну позицію; вносить на розгляд Раді міністрів і міністру керівні принципи грошово-кредитної політики фінансів проєктів, законодавчі пропозиції щодо проєкту Закону про бюджет, прогнозу платіжного балансу.

У ст. 61 Закону [8] передбачено, що статутний фонд Національного банку Польщі становить 1,5 млрд доларів США*.

Варто звернути увагу на розміри облікових ставок, які встановлює Національний банк Польщі: ставка рефінансування – 3,5 %; ставка з переуступки – 1,75 %; ломбардна ставка – 2,5 %; базова ставка – 1,5 %. Варто акцентувати на стабільності зазначених розмірів процентних ставок, які залишалися незмінними протягом дев'яти місяців 2015 року й усього 2016 року, що свідчить про стабільність фінансової та банківської систем.

Для порівняння зазначимо, що облікова ставка НБУ станом на 26 січня 2017 року становить 14 % річних [9] (у 2015 році вона становила 22 % [10]). Розмір ломбардної ставки НБУ протягом лише 2016 року коливався від 24 (станом на січень) до 16 % (жовтень) [11].

Таким чином, розміри ставок, установлені Національним банком Польщі, у декілька разів є меншими, аніж ставки, визначені НБУ, що дає змогу констатувати наявність у цій країні сприятливого фінансового клімату, а отже, стан фінансового благополуччя громадян. На нашу думку, Голова НБУ має більше уваги приділяти створенню нових, більш ефективних економічних механізмів, що зменшать відсоткове навантаження на бізнес і громадян.

Національний банк Польщі тісно співпрацює з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку, Банком міжнародних розрахунків і Європейським центральним банком.

Правовий статус центробанку **Республіки Білорусь** визначає Указ Президента «Про затвердження Статуту

* Статутний капітал НБУ становить 10 млн грн.

Національного банку Республіки Білорусь» [12]. Його правління налічує 11 осіб.

Головними завданнями центрбанку Білорусі є: захист і забезпечення стійкості білоруського рубля, зокрема його купівельної спроможності та курсу відносно іноземних валют; забезпечення стабільності банківської системи Республіки; гарантування ефективного, надійного та безпечного функціонування платіжної системи.

Пунктом 12 зазначеного Статуту окреслено функції цього органу. Водночас у Законі Республіки Білорусь «Про Національний банк Республіки Білорусь» з-поміж наведених функцій центрбанку не виділено основні, що є, на нашу думку, неправильним.

Проаналізувавши зміст зазначених функцій, можна стверджувати, що важливими функціями, які відсутні в положеннях Закону України «Про Національний банк України», є такі: здійснення моніторингу організацій шляхом систематичного проведення опитувань для виявлення тенденцій економічних процесів, їх аналізу та прогнозування взаємодії з інструментами грошово-кредитної політики; регулювання лізингової діяльності та здійснення контролю за дотриманням відповідного законодавства; організація роботи щодо підвищення фінансової грамотності населення.

У Білорусі, як і в Латвії, центрбанк надає посередницькі послуги як фінансовий агент Уряду з розміщення державних цінних паперів.

Статутний капітал Національного банку Білорусі становить 25 млн білоруських рублів (близько 12 млн 100 тис. доларів США).

Відповідно до Указу «Про Національний банк Республіки Білорусь», підзвітність Національного банку Президентові Республіки Білорусь, серед іншого, передбачає: затвердження Президентом Статуту Національного банку, змін та/або доповнень до нього; призначення Президентом за згодою Ради Республіки Національних зборів Республіки Білорусь Голови і членів Правління Національного банку, звільнення їх з посади з повідомленням цієї Ради; визначення Президентом аудиторської організації для проведення аудиту діяльності Національного банку; затвердження Президентом річного звіту Національного банку.

Водночас ні ст. 106 Конституції України, ні Закон України «Про Національний банк України» не містять норм, які б уповноважували Президента чи Верховну Раду України

призначати аудиторську фірму з метою проведення аудиторської перевірки НБУ. Навпаки, як це не виглядає банально, однак у ч. 2 ст. 70 Закону України «Про Національний банк України» чітко визначено, що Рада Національного банку затверджує аудиторську фірму для перевірки річної фінансової звітності Національного банку. Таким чином, НБУ самостійно обирає того, хто буде здійснювати аудит. На нашу думку, зазначена норма унеможлиблює прозорість отриманих результатів, а отже, об'єктивність результативності діяльності НБУ.

Центральний банк **Республіки Італія** – це державно-правовий інститут, який регулюється національним та європейським законодавством. Він є невід'ємною частиною Євросистеми, що складається з національних центральних банків країн єврозони і Європейського центрального банку. Євросистеми й центральні банки країн – членів ЄС, які не прийняли євро, становлять Європейську систему центральних банків.

Основними завданнями Центрального банку Італії є забезпечення стабільності цін Євросистеми в межах Договору про функціонування ЄС, ефективності фінансової системи, реалізація принципу захисту заощаджень, закріплених у ст. 47 Конституції Республіки Італії тощо.

Центральний банк Італії є компетентним національним органом єдиного контрольного механізму банків. Передумовою ефективності інституційних заходів цього органу є організація заходів, спрямованих на охорону своєї незалежності від впливу ззовні. Італійське банківське законодавство гарантує певну автономію з метою реалізації свого мандату. В обмін на таку автономію на Національний банк Італії покладено суворі обов'язки щодо прозорості й розкриття інформації. Банк повідомляє про роботу уряду й парламенту громадськості шляхом опублікування даних про його інституційну діяльність і використання ним відповідних ресурсів [13].

Основною функцією банку Італії є гарантування грошової та фінансової стабільності, які необхідні для сталого економічного розвитку. Діяльність банку передбачає низку зобов'язань у межах Євросистеми і в усьому світі. Управління цього банку ґрунтується на принципі незалежності, закріпленому в ЄС, національному законодавстві, а також безпосередньо в статуті.

Особливий інтерес становить організаційна структура Національного банку Італії. Вона передбачає три рівні: міжнародний, національний та місцевий.

Головний офіс розробляє та провадить стратегічну, управлінську й оперативну політику. На національному рівні банк організовує діяльність філій, розташованих в обласних центрах та окремих столицях провінцій. Їхня діяльність пов'язана з Державною казначейською службою, банківським і фінансовим наглядом, погодженням грошових знаків, функціонуванням платіжних систем і наданням послуг економічного аналізу та статистичних обстежень на місцевому рівні. Банк має представництва в Лондоні, Нью-Йорку і Токіо.

Підрозділ фінансової розвідки має автономну позицію. Банк Італії нині бере участь в реорганізації, спрямованій на підвищення якості, економічності й ефективності послуг, що надаються в країні, відповідно до зміни економічного та фінансового клімату і з можливостями, запропонованими технологічними інноваціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Глушко А. Конституционно-правовой статус центральных банков / А. Глушко // *Финансовое право.* – 2006. – № 5. – С. 30–31.
2. Чегринец Е. А. Конституционно-правовой статус центральных банков Европейского Союза (на примере европейской системы центральных банков): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Чегринец Егор Алексеевич. – М., 2001. – 20 с.
3. Конституции государств Европы : в 3 т. / под ред. Л. А. Окунькова. – Т. 2. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 2. – 840 с.
4. Конституции государств Европы : в 3 т. / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 3. – 792 с.
5. Конституции государств Европы : в 3 т. / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 1. – 824 с.
6. О Банке Латвии [Электронный ресурс] : Закон, принятый Верховным Советом Латвийской Республики 19 мая 1992 г. (по состоянию на 25 окт. 2001 г.). – Режим доступа: http://www.pravo.lv/likumi/31_zobl.html. – Загл. с экрана.

7. Национальный банк Польши [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.exchangecurrency.biz/central-banks/poland>. – Загл. с экрана.

8. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o Narodowym Banku Polskim (Dz. U. z 2013 r. poz. 908) [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://www.dziennikustaw.gov.pl/du/2013/908/D2013000090801.pdf>. – Title from the screen.

9. Облікова ставка Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=53647. – Назва з екрана.

10. Національний банк України залишив облікову ставку незмінною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=25060811&cat_id=55838. – Назва з екрана.

11. Розмір ломбардної ставки, встановлений Національним банком України на 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cons.parus.ua/_dict_view.asp?rnх=.140Хс4271f9f1db0eb3795cf020117c4f735. – Назва з екрана.

12. Об утверждении Устава Национального банка Республики Беларусь [Электронный ресурс] : 13 июня 2001 г. № 320. – Режим доступа: <http://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=P30100320>. – Загл. с экрана.

13. Banca D'Italia Eurosystema [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://www.bancaditalia.it/chi-siamo/index.html>. – Title from the screen.

REFERENCES

1. Glushko, A. (2006). Konstitutsionno-pravovoi status tsentralnyh bankov [Constitutional-legal status of central banks]. *Finansovoe pravo, Financial Law*, 5, 30-31 [in Russian].

2. Chegrinets, E.A. (2001). Konstitutsionno-pravovoi status tsentralnyh bankov Evropeiskogo Soiuzа (na primere evropeiskoi sistemy tsentralnyh bankov) [Constitutional and legal status of central banks of the European Union (on the example of the European system of central banks)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

3. Okunkova, L.A. (Ed.). (2001). *Konstitutsii gosudarstv Evropy [Constitutions of the countries of Europe]*. (Vols. 2). Moscow: Norma [in Russian].

4. Okunkova, L.A. (Ed.). (2001). *Konstitutsii gosudarstv Evropy [Constitutions of the countries of Europe]*. (Vols. 3). Moscow: Norma [in Russian].

5. Okunkova, L.A. (Ed.). (2001). *Konstitutsii gosudarstv Evropy [Constitutions of the countries of Europe]*. (Vols. 1). Moscow: Norma [in Russian].

6. Закон, прийнятий Верховним Советом Латвійської Республіки О Банке Латвії: от 19 маія 1992 г. (по состоіанію на 25 окт. 2001 г.) [The law adopted by the Supreme Council of the Republic of Latvia Bank of Latvia from May 19, 1992 (As of October 25, 2001)]. (n.d.). *www.pravo.lv*. Retrieved from http://www.pravo.lv/likumi/31_zobl.html [in Russian].

7. Natsionalnyi bank Polshi [National Bank of Poland]. (n.d.). *ru.exchangecurrency.biz*. Retrieved from <http://ru.exchangecurrency.biz/central-banks/poland> [in Russian].

8. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o Narodowym Banku Polskim (Dz. U. z 2013 r. poz. 908) Retrieved from <http://www.dziennikustaw.gov.pl/du/2013/908/D2013000090801.pdf>.

9. Oblikova stavka Natsionalnogo banku Ukrainy [The discount rate of the National Bank of Ukraine]. (n.d.). *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=53647 [in Ukrainian].

10. Natsionalnyi bank Ukrainy zalyshyv oblikovu stavku nezminnoiu [The National Bank of Ukraine left the discount rate unchanged]. (n.d.). *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=25060811&cat_id=55838 [in Ukrainian].

11. Rozmir lombardnoi stavky, vstanovlenyi Natsionalnym bankom Ukrainy na 2016 rik [The size of the lombard rate set by the National Bank of Ukraine for 2016]. (n.d.). *cons.parus.ua*. Retrieved from http://cons.parus.ua/_dict_view.asp?mx=.140Xc4271f9f1db0eb3795cf020117c4f735 [in Ukrainian].

12. Ob utverzhdenii Ustava Natsionalnogo banka Respubliki Belarus [Approval of the Statute of the National Bank of the Republic of Belarus]. (n.d.). *www.pravo.by*. Retrieved from <http://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=P30100320> [in Russian].

13. Banca D'Italia Eurosystema. Retrieved from <http://www.bancaditalia.it/chisiamo/index.html>.

Стаття надійшла до редколегії 06.03.2017

УДК 343.121.4

Дубівка І. В. – ад'юнкт кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Проаналізовано положення законодавства окремих зарубіжних країн у частині регламентації участі захисника (адвоката) в кримінальному процесі. Визначено особливості відповідних норм, зокрема їхні спільні риси з кримінальним процесуальним законодавством України.

Ключові слова: захисник, адвокат, кримінальний процес, правове регулювання.

Участь захисника в кримінальному провадженні є важливою процесуальною гарантією захисту прав і законних інтересів громадян. Принцип забезпечення права на захист було закріплено в сучасному законодавстві всіх демократичних країн світу внаслідок демократизації кримінального процесу. У кожній з держав зазначене реформування мало певну специфіку, а тому вивчення відповідного досвіду правотворчості дасть змогу акумулювати найбільш вдалі приклади правового регулювання та правозастосовної практики.

В Україні питання участі захисника в кримінальному провадженні тривалий час слугували предметом уваги науковців. Їх розглянуто в працях Т. В. Варфоломєєвої, В. Г. Гончаренка, Ю. М. Грошевого, М. А. Погорецького, В. О. Попелюшка, В. Т. Маляренка, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, М. С. Строговича, В. Т. Тертишника, Л. Д. Удалової, О. Г. Яновської та ін.

Нині накопичено значний обсяг теоретичного матеріалу, прикладів правотворчості та законодавчих ініціатив, які досі потребують обґрунтування.

Не вдаючись до банального цитування положень Кримінального процесуального кодексу (КПК) України щодо регламентації участі захисника в кримінальному провадженні,

зосередимось на питаннях законодавчого регулювання цієї діяльності в окремих зарубіжних країнах.

У кримінальному процесі Німеччини роль захисника можуть виконувати адвокати, а також викладачі юриспруденції в німецьких вищих навчальних закладах, які, згідно з Рамковим законом про вищі навчальні заклади, мають кваліфікацію та право обіймати посаду судді. Інші особи можуть бути захисниками лише за умови затвердження судом. Якщо обрана особа не належить до категорії тих, хто може бути призначений захисником, її можуть допустити бути захисником за вибором лише разом з особою, яка має на це право [1].

У КПК Німеччини визначено такі випадки обов'язкової участі захисника:

- справу в першій інстанції розглядає земельний Верховний суд або земельний суд;

- обвинуваченому пред'являють обвинувачення в учиненні кримінального злочину (в інших випадках голова призначає захисника за клопотанням або за офіційною ініціативою, якщо його участь вважають доцільною з огляду на тяжкість діяння або складність фактичної чи юридичної сторони справи або якщо очевидно, що обвинувачений не може захищати себе самостійно, тобто коли потерпілому призначено адвоката);

- провадження може призвести до заборони займатися професійною діяльністю;

- відносно обвинуваченого застосовано попереднє ув'язнення;

- обвинувачений перебуває в закладі виконання покарання понад три місяці на підставі попередньої або наступної постанови суду і його не звільнено за два тижні до початку судового розгляду;

- для підготовки експертного висновку про психічний стан обвинуваченого можливим є направлення його до психіатричної клініки;

- провадження здійснюють щодо неосудних і процесуально недієздатних осіб;

- попереднього захисника усунуто від участі в провадженні судовим рішенням [1].

Вищезазначені норми узгоджуються із Федеральним Положенням про адвокатуру, де передбачено, що адвокат повинен здійснювати захист або діяти як помічник, якщо його

було призначено відповідно до положень КПК, Закону про адміністративні правопорушення, Закону про міжнародну правову допомогу в кримінальних справах або Закону про взаємодію із Міжнародним кримінальним судом (§ 49) [2].

Вивчення правових актів, що регулюють діяльність адвокатів у Франції, доводить, що законодавець не лише визначив вимоги до цих осіб, а й передбачив кримінальну відповідальність за їх недотримання. Так, згідно зі ст. 433-17 Кримінального кодексу Франції, для особи, яка не зареєстрована належним чином у реєстрі колеґії адвокатів, але провадить діяльність, що належить до виключної компетенції адвоката, кримінальна відповідальність настає в разі, якщо іншого не передбачено міжнародними угодами. За цією статтею кваліфікують також дії особи, яка незаконно використовує статус і не відповідає встановленим для його набуття вимогам, з метою ввести в оману необмежене коло осіб щодо свого права на статус та належність до означеної професії. До того ж, у КПК Франції не деталізовано підстави участі адвоката в кримінальному процесі, порядок його залучення тощо. Ці положення відображено в спеціальному законодавстві (Закон «Про реформу низки судових і юридичних професій» від 31 грудня 1971 року № 71-1130, Закон «Про правила професійної етики адвоката» від 12 липня 2005 року № 2005-790, Декрет «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» від 27 листопада 1991 року № 91-1197, Нормативне рішення «Про затвердження регламенту адвокатури і адвокатської діяльності у Франції» № 2005-003).

Інтерес становить визначення осіб, які можуть бути адвокатами. Так, титул 1 Закону «Про реформу низки судових і юридичних професій» від 31 грудня 1971 року № 71-1130 (у редакції станом на 22 вересня 2015 року) має назву «Запровадження нової професії адвоката і її організаційні правила». У ст. 1 зазначено, що нова професія, кожен представник якої наділений статусом адвоката, замінює собою попередні професії (адвоката, судового повіреного при апеляційному суді та юридичного консультанта).

Таким чином, особу, яка належить до однієї з цих професій, вважають (за відсутності її відмови) представником іншого фаху.

Юридичного консультанта, зафіксованого в списку, укладеному прокурором при суді великої інстанції на момент набуття чинності титулу 1 зазначеного Закону, включають до

реєстру колегії адвокатів при тому самому суді великої інстанції. Причому датою внесення вважають дату початку його діяльності як юридичного консультанта, якщо вона розпочалася до 16 вересня 1972 року. Прокурора, судового повіреного при апеляційному суді (за винятком випадків, передбачених ст. 26 Закону «Про реформу представництва при апеляційних судах» від 25 січня 2011 року № 2011-94) вносять до реєстру колегії адвокатів при суді великої інстанції, на території дії якого зареєстровано його місцезнаходження. Датою внесення до реєстру вважають дату складання ним присяги судового повіреного або присяги адвоката.

Товариство судових повірених належить до колегії адвокатів при суді великої інстанції, на території дії якого воно розташовано.

Представник нової професії виконує всі функції, які раніше стосувалися будь-якої з трьох попередніх професій. Особливості реалізації цих функцій визначено в титулі 1 Закону.

Адвокат є особою вільної професії та зберігає професійну незалежність. Визначення статусу адвоката може бути доповнене виокремленням його викладацьких посад і звань, професійних нагород, а також виконуваних раніше регламентованих видів діяльності у сфері права та юриспруденції.

До того ж, вона може супроводжуватися зазначенням статусу, який регламентований в іншій країні та дає право у Франції виконувати функції адвоката, а також функції, що відповідають одній або двом спеціалізаціям, здобутим в порядку і на умовах, визначених законом [3].

У Великій Британії через відмінність правових систем в окремих частинах Об'єданого Королівства, професія адвоката має різну специфіку.

У Англії й Уельсі представниками професії є баристери (*barristers, counsels*), тобто адвокати, які мають право виступати у вищих судових інстанціях. До їхніх повноважень належать: складання процесуальних документів (деталізованих позовних вимог або відкликання позову); консультування з питань права; представлення інтересів у суді.

Адвокати не уповноважені отримувати інструкції від клієнтів, викривати інформацію, спілкуватись зі свідками, проводити розслідування та керувати ним, а також займатись досудовим/позасудовим вирішенням спорів.

Соліситори (*solicitors*) – це юристи, до функцій яких належать отримання інструкції/доручення від клієнта; визначення відповідних норм англійського права; визначення адвоката, який спеціалізується в конкретній галузі права; надання інструкцій адвокату; підготовка та передавання позову до суду; вивчення можливості захисту щодо позову, поданого проти клієнта; отримання інструкції від клієнта стосовно захисту, відкликання позову; надання консультації щодо подальших дій і заяв, які можуть бути подані до винесення рішення судом; зайняття процесом розкриття інформації та ознайомлення з нею; отримання інструкції/доручення для підготовки письмових заяв свідків, для проведення інтерв'ю зі свідками; визначення експертів та дання їм інструкцій; підготовка справи до заслуховування в суді; ведення переговорів про досудове/позасудове врегулювання спору.

Ці юристи також можуть отримати більш широкі повноваження [4, с. 10–11]. Зазначені суб'єкти мають право брати участь у кримінальному провадженні як захисники, проте для соліситорів обмеженням є право на публічні виступи в судах.

Діяльність адвокатури в окремих країнах, зокрема Великій Британії, регулює низка нормативних актів і документів. Це пов'язано з тривалим періодом становлення та розвитку адвокатури, а отже, досвідом правотворчості. Так, становлення адвокатури цієї країни має тривалу історію. Донині діють королівські хартії (1845-го, 1827-го, 1909-го років тощо), урядові акти (постанови, правила), рішення адвокатських організацій, нормативне значення також мають окремі юридичні традиції. У контексті питань правового регулювання участі адвоката в кримінальному процесі діють численні спеціально присвячені цій проблемі парламентські акти, документи й закони, зокрема «Про поліцію та кримінально-процесуальні докази» (1984), «Про кримінальну юстицію» (1994), «Про кримінальний процес і розслідування» (1996) та ін.

У ст. 35 КПК Чехії [5] передбачено, що захисником у кримінальному процесі може бути лише особа, яка є адвокатом. Згідно із Законом Чеської Республіки «Про адвокатуру» [6], адвокат – це особа, яка зазначена в списку Чеської колеґії адвокатів за дотримання низки умов:

- 1) повна правоздатність;
- 2) вища юридична освіта, здобута у вишій Чеської Республіки (ступінь магістра). Освіта, отримана особою за кордоном, має бути визнана в Чеській Республіці (нострифікація);

3) юридична практика на посаді адвоката-стажера не менше трьох років;

4) моральні характеристики;

5) відсутність дисциплінарних стягнень у вигляді вилучення зі списку адвокатів;

6) особа не має права перебувати в трудових правовідносинах з іншою організацією або займатись діяльністю, не сумісною з адвокатською практикою. Однак допустимими є трудові відносини з: Чеською колегією адвокатів або подібною професійною організацією адвокатів; адвокатом, національною або зарубіжною юридичною особою, яка має право надавати юридичні послуги в Чехії; установою, предметом діяльності якої є наукова, педагогічна, літературна, публіцистична або творча діяльність;

7) складання екзамену на право здійснення адвокатської діяльності;

8) сплата внеску до Чеської колегії адвокатів у розмірі, передбаченому в її внутрішніх приписах;

9) принесення клятви в присутності голови Чеської колегії адвокатів.

У ст. 35 КПК Чеської Республіки передбачено обмеження щодо здійснення захисту адвокатом, якого нині або раніше було притягнуто до кримінальної відповідальності, унаслідок чого в цій справі він є обвинуваченим, свідком, цивільним позивачем. У кримінальному процесі не може брати участь адвокат, який раніше в справі був свідком, давав висновок експерта або був перекладачем.

У ст. 36 КПК Чехії окреслено випадки, коли участь адвоката є обов'язковою. Так, обвинувачений зобов'язаний мати захисника під час підготовчого досудового провадження, якщо: 1) він перебуває під вартою, позбавлений волі або до нього застосовано спеціальні заходи примусового лікування; 2) особа недездатна або її правоздатність є обмеженою; 3) справа стосується біженця; 4) ідеться про переговори про укладення угоди про винуватість і покарання; 5) під час досудового розгляду прокурор доходить висновку, що існують сумніви стосовно можливості себе захищати (зокрема, у зв'язку з фізичними або розумовими недоліками обвинуваченого); 6) за злочин передбачено позбавлення волі на строк понад п'ять років. На інших стадіях кримінального судочинства особа

повинна мати адвоката під час розгляду справи в суді у вигляді спрощеного судочинства, якщо вона перебуває під вартою, під час провадження, у межах якого приймають рішення про взяття під варту або про зміну умов тримання під вартою [7], рішення про призначення примусового лікування або його припинення, за винятком обов'язкового лікування алкоголізму. Також обвинувачений повинен мати адвоката, коли справа стосується екстрадиції або передачі його іншій державі – члену ЄС [8].

У ст. 41 КПК Чеської Республіки виокремлено також права й обов'язки адвоката. Наприклад, адвокат зобов'язаний надати обвинуваченому всебічну допомогу, використовуючи доступні засоби захисту. Адвокат має слідкувати за тим, щоб у процесі судового розгляду було своєчасно з'ясовано факти, які засвідчують невинуватість обвинуваченого або пом'якшують його вину. Під час досудового розгляду адвокат має право подавати заяви, скарги, клопотання, пропозиції, ознайомитись із матеріалами провадження і брати участь у проведенні розслідування в межах закону.

Якщо обвинувачений перебуває під вартою, то адвокат має право спілкуватись із ним у законодавчо передбаченому порядку. Під час судового розгляду адвокат має такі права, як і обвинувачений, та може брати участь у тих самих діях [9].

Основними рисами спільними рисами законодавства окремих зарубіжних країн та України можна вважати наявність норм, що передбачають: 1) визначення особи, яка може бути захисником у кримінальному процесі; 2) вимоги на підтвердження повноважень захисника; 3) обов'язки захисника; 4) порядок залучення захисника; 5) випадки обов'язкової участі захисника; 6) умови відмови, заміни, відсторонення захисника.

Таким чином, у статті наведено певні положення законодавства різних країн, які стосуються досліджуваного питання та мають чимало спільних рис із вітчизняним законодавством. Це можна пояснити поступовим посиленням міжнародного співробітництва щодо протидії злочинності, розвитком принципу верховенства права, захисту прав людини, утвердженням загальних демократичних стандартів у кримінальному судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина – Strafprozessordnung (StPO) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pub.ub.uni-potsdam.de/volltexte/2012/6177>. – Назва з екрана.

2. Федеральне положення про адвокатуру у редакції із виправленнями, опубліковане у Частині III Федерального вісника законів, реєстраційний номер 303-8 із змінами, внесеними статтею 7 Закону від 10 жовтня 2013 року // Федеральний вісник законів. – Ч. 1. – С. 3786.

3. Основні акти, які регулюють адвокатуру і адвокатську діяльність у Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cnb.avocat.fr>. – Назва з екрана.

4. Навыки адвоката / авт.-сост.: А. Б. Гутников, С. В. Краузе, Ю. Н. Хапалюк // Профессиональное развитие адвокатов в ведении уголовных дел по экономическим преступлениям (российский и британский опыт) : сб. материалов проекта. – СПб., 2014. – 124 с. – (Серия «Права человека»).

5. Zákon ĉ. 141/1961 Sb. ze dne 29. listopadu 1961, o trestním řízení soudním (trestní řád), znění účinné od 30.04.2013 do 31.07.2013.

6. Zákon ĉ. 85/1996 Sb. ze dne 13. března 1996, o advokacii.

7. Бирюков П. Н. Совместные следственные команды в Евросоюзе / П. Н. Бирюков // Вестник ВГУ. – 2013. – № 1 (12). – С. 382–393.

8. Бирюков П. Н. Некоторые аспекты Европейского ордера на арест / П. Н. Бирюков // Московский журнал международного права. – 2009. – № 1. – С. 248–255.

9. Тимофеева А. В. Участие адвоката в уголовном процессе в Чешской Республике / А. В. Тимофеева // Евразийская адвокатура. – 2013. – № 4 (5). – С. 50–54.

REFERENCES

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Federativnoi Respubliky Nimechchyna [The Criminal Procedure Code of the Federal Republic of Germany - Strafprozessordnung (StPO)]. (n.d.). pub.ub.uni-potsdam.de. Retrieved from <http://pub.ub.uni-potsdam.de/volltexte/2012/6177> [in Ukrainian].

2. Federalne polozhennia pro advokaturu u redaktsii iz vypravlenniamy, opublikovane u Chastyni III Federalnogo visnyka zakoniv, reiestratsijnyj nomer 303-8 iz zminamy, vneseny my statteiu 7 Zakonu vid 10 zhovtnia 2013 roku [The Federal Statute on the Bar in the wording as amended, published in part III of the Federal Law Gazette, registration number 303-8, as amended by Article 7 of the Law of October 10, 2013]. *Federalnyi visnyk zakoniv, Federal law Gazette*. (part 1) [in Ukrainian].
3. Osnovni akty, yaki rehuliuut advokaturu i advokatsku diialnist u Frantsii [The main acts governing the legal profession and advocacy in France]. (n.d.). *cnb.avocat.fr*. Retrieved from <http://cnb.avocat.fr> [in Ukrainian].
4. Gutnikov, A.B., Krauze, S.V., & Hapaliuk, Iu.N. (2014). Navyki advokata [Attorney Skills]. *Professyonalnoe razvitie advokatov v vedenii ugovolnykh del po ekonomicheskim prestupleniam (rossiiskii i britanskii opyt)*. SPb. [in Russian].
5. Zákon č. 141/1961 Sb. ze dne 29. listopadu 1961, o trestním řízení soudním (trestní řád), znění účinné od 30.04.2013 do 31.07.2013.
6. Zákon č. 85/1996 Sb. ze dne 13. března 1996, o advokacii.
7. Biriukov, P.N. (2013). Sovmestnye sledstvennye komandy v Evrosoiuze [Joint investigative teams in the European Union]. *Vestnyk VHU, Bulletin of VSU*, 1(12), 382-393 [in Russian].
8. Biriukov, P.N. (2009). Nekotorye aspekty Evropeiskogo ordena na arrest [Certain aspects of the European warrant for arrest]. *Moskovskii zhurnal mezhdunarodnogo prava, Moscow Journal of International Law*, 1, 248-255 [in Russian].
9. Timofeeva, A.V. (2013). Uchastie advokata v ugovolnom protsesse v Cheshskoi Respublike [Participation of a lawyer in the criminal process in the Czech Republic]. *Evrazijskaia advokatura, Eurasian Advocacy*, 4(5), 50-54 [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2017

УДК 341.01:323

Коршунова Н. В. – фахівець II категорії факультету № 3 Національної академії внутрішніх справ, м. Івано-Франківськ

МІЖНАРОДНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Розглянуто теоретичні аспекти визначення понять «міжнародний стандарт» і «європейський стандарт». Проаналізовано положення міжнародних документів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України. Виокремлено стандарти формування та реалізації державної політики.

Ключові слова: стандарт, міжнародний стандарт, європейський стандарт, державна політика.

Аналіз наукових джерел, присвячених ролі міжнародних стандартів у системі національного законодавства, засвідчує, що на зміст, обсяг права та галузевого законодавства країни впливають загальновизнані принципи, норми, стандарти міжнародної спільноти. Адже, надаючи згоду на їх обов'язковість, держава визнає загальні принципи, норми й стандарти міжнародного співтовариства складовою чинного національного законодавства та невід'ємною частиною правової системи загалом [1].

Передумовою набуття країною членства в ЄС доцільно вважати масштабне впровадження міжнародних і європейських загальновизнаних засад у систему державної політики, сутністю яких є утвердження загальнодемократичних принципів та інститутів демократії в механізмі державної влади, подолання суспільних суперечностей не шляхом насильства або придушення, а завдяки досягненню громадського компромісу, створення умов для розвитку громадянського суспільства, провадження на міжнародній арені політики, що сприяє взаємовигідному компромісу між державами [2].

У контексті реалізації інтеграційної державної політики інтеграцію можна визначити не лише як партнерство та взаємовигідне співробітництво, а як процес, що не обмежується зовнішньополітичними аспектами, оскільки передбачає істотні

внутрішні перетворення в державно-політичній сфері згідно з прийнятими міжнародним співтовариством стандартами [3].

Окремі аспекти міжнародних і європейських стандартів державної політики досліджено в працях І. Алмаші, О. Бандурки, Є. Білозьорова, С. Гусарєва, С. Заброди, Б. Калиновського, А. Колодія, Б. Малишева, О. Скакун, О. Тюріної та ін. Увагу науковці акцентують на проблемах, що постають під час реалізації євроінтеграційної державної політики, налагодження співробітництва з державами – членами ЄС та здійснення імплементації міжнародних стандартів в законодавство України. Такий спектр порушених питань засвідчує актуальність дослідження державної політики, її формування та реалізації відповідно до міжнародних і європейських стандартів, що й становитиме мету цієї статті.

Досягненню зазначеної мети сприятиме визначення змісту категорій «міжнародний стандарт» і «європейський стандарт», висвітлення положень ратифікованих Україною міжнародних документів, виокремлення стандартів формування та реалізації державної політики.

Для з'ясування загальної конструкції доктринального бачення міжнародних і європейських стандартів державної політики необхідно визначити родове поняття «стандарт» (англ. *standard* – норма, зразок, модель), що означає документ, який приймають в установленому порядку шляхом консенсусу задля встановлення загальних принципів, правил або характеристик, які стосуються діяльності чи її результатів, з метою оптимізації та впорядкованості в певній галузі [4].

У законодавстві України поняття «стандарт» тлумачать як нормативний документ, прийнятий визнаним органом, що встановлює правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів і спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері [5].

Міжнародні та європейські стандарти передбачають міжнародно-правові принципи й норми, що закріплюють типові правила поведінки суб'єктів міжнародного права в певних сферах міждержавного співробітництва, зокрема в галузі охорони та захисту прав людини, охорони навколишнього середовища, місцевого самоврядування, попередження правопорушень, протидії злочинності тощо. Стандарти встановлюють певні мінімальні вимоги, виконувати й

дотримуватися яких мають усі держави, що надали згоду на обов'язковість міжнародного договору [4].

Міжнародні та європейські стандарти також можна вважати деонтологічними засадами та нормами, що мають дозвільний, заборонний, зобов'язальний і рекомендаційний характер та призначені для гуманізації суспільних відносин, утвердження законності й правопорядку в кожній державі світу [6, с. 366].

Наведені визначення дають змогу дійти висновку, що міжнародні та європейські стандарти формалізовано в джерелах міжнародного, європейського права (договорах, деклараціях, конвенціях, пактах, положеннях, угодах тощо) на рівні принципів, норм, рекомендацій, характеристик. Стандарти виражають прагнення міжнародного співтовариства максимально скоординувати політику, засоби й методи діяльності та безпосередньо діяльність суб'єктів міжнародного права.

Міжнародні та європейські стандарти мають такі ознаки: розроблені державами світу в межах міжнародних і європейських міждержавних організацій; регламентують міжнародне співробітництво держав загалом та визначених ними окремих суб'єктів (конкретних органів держави, місцевої влади, профспілкових організацій, громадських об'єднань, фізичних осіб та інших); містять у собі спільно розроблені державами підходи й міжнародно-легальні принципи становлення, формування та функціонування певних публічних і приватних інститутів на території конкретних держав; за своєю правовою сутністю належать до міжнародних і європейських документів спеціального порядку; впливають на загальносвітовий правовий розвиток, адже не лише стандартизують підходи держав до регламентації важливих соціальних проблем, а й сприяють розвитку їхнього національного законодавства та правових систем [7].

Вимогу відповідності вітчизняної державної політики міжнародно-правовим і європейським стандартам закріплено в ст. 18 Конституції України, у якій зазначено, що зовнішньополітична діяльність нашої держави спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного та взаємовигідного співробітництва із членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права. У ст. 9 Основного Закону України йдеться про те, що чинні міжнародні договори,

згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, є складовою законодавства України [8].

Водночас поняття «міжнародний договір України» визначено як договір, укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який урегульовано міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) [9].

Як член Ради Європи Україна зобов'язалася приєднатися до міжнародних стандартів у галузі прав людини та провадити державну політику в напрямі створення внутрішньодержавних гарантій їх реалізації. З огляду на це, Україна ратифікувала низку міжнародних документів, що встановлюють правила, настанови, рекомендації чи характеристики щодо діяльності суб'єктів державної політики та її результатів, зокрема у сферах: забезпечення прав і свобод людини, національної безпеки й оборони, соціальної та економічної політики, розвитку місцевого самоврядування, здійснення правосуддя, формування інститутів громадянського суспільства, екологічної, техногенної безпеки, підготовки кадрів тощо. Так, аналіз певних положень цих міжнародних документів дає змогу виокремити засади державної політики.

Зокрема, у Статуті ООН (1945) закріплено правила діяльності суб'єктів державної політики, вимоги до її результатів. З метою ефективного формування та реалізації державної політики в Статуті сформульовано цілі означеної політики: підтримання міжнародного миру та безпеки шляхом забезпечення принципу справедливості, рівноправності й самовизначення народів, здійснення міжнародного співробітництва в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного змісту, а також заохочення поваги до прав та основних свобод людини незалежно від її раси, статі, мови, релігії тощо [10]. Водночас у Загальній декларації прав людини (1948) уперше на світовому рівні юридично закріплено природні права людини. Цей факт знаменував початок принципово нового етапу розвитку правових систем, де ідея природних прав людини перейшла з рівня уможлиднених філософських конструкцій (які здебільшого мали

спекулятивний характер) на рівень забезпечених державою та світовою спільнотою юридичних норм [11].

Загальна декларація прав людини стала критерієм для визначення ступеня дотримання міжнародних норм, що стосуються прав людини. У ній визначено напрями подальшої діяльності в цій галузі. Її положення слугують ідеологічним підґрунтям для демократичних держав під час формування та реалізації державної політики [12]. Остання має ґрунтуватися на таких положеннях: основою влади уряд повинен визнати волю народу, яку слід виявляти в періодичних і нефальсифікованих виборах (реалізація загального та рівного виборчого права шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування); людина повинна зазнавати лише обмежень, установлених законом задля забезпечення поваги до прав, свобод і дотримання справедливих вимог моралі, громадського порядку, добробуту в демократичному суспільстві [13].

Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод (1950) визначає обов'язок держав, які ратифікували цю Конвенцію, провадити ефективну демократичну політику, підтверджуючи свою глибоку віру в основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі, виявляти рішучість у забезпеченні верховенства права та колективного гарантування прав, проголошених у Загальній декларації прав людини [14].

Водночас у Конвенції про основні цілі та норми соціальної політики (1962) закріплено засади формування та реалізації державної політики, що визначає прагнення досягти добробуту й розвитку населення, а також соціального прогресу шляхом забезпечення фінансової і технічної допомоги, створення умов торгівлі, які сприяли б зростанню рівня виробництва та підтриманню допустимого рівня життя. Показником ефективності політики є її фактичний вплив на добробут населення [15].

Європейська хартія місцевого самоврядування (1985) закріплює європейські стандарти формування та реалізації державної політики у сфері місцевого самоврядування. Відповідно до цих стандартів, органи місцевого самоврядування повинні мати відповідні адміністративні інститути й ресурси для виконання своїх завдань, самостійно визначати власні внутрішні адміністративні структури відповідно до місцевих потреб і необхідності

забезпечення ефективного управління, мати можливість самостійно здійснювати добір висококваліфікованого персоналу з урахуванням особистих якостей та компетентностей, передбачати фінансове відшкодування витрат, утрачених доходів або винагороди за виконану роботу й відповідний захист соціального забезпечення тощо [16].

У Паризькій хартії для нової Європи (1990) закріплено загальні принципи формування та реалізації державної політики, зокрема те, що права й основні свободи від народження належать усім людям, вони невід'ємні та гарантовані законом. Їх захист – пріоритетний обов'язок державних органів, повага до них – істотна гарантія запобігання надмірній владі держави, їх дотримання і цілковита реалізація – запорука свободи, справедливості й миру. У документі також зафіксовано низку інших положень: гарантування поваги до людської особистості й верховенства закону; забезпечення кожного можливістю користуватися доступом до ефективних засобів правового захисту в разі порушення її прав; захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, а також забезпечення осіб, що належать до них, правом вільно висловлювати, зберігати й розвивати цю самобутність без будь-якої дискримінації та в умовах повної рівності перед законом; захист і розвиток культурної та духовної спадщини; економічна свобода, соціальна справедливість і відповідальне ставлення до навколишнього середовища; посилення безпеки особи як передумови розвитку демократії; співпраця з державами-учасницями, зокрема щодо унеможливлення нівелювання демократичних засад [17].

Аналіз зазначених вище стандартів державної політики дає підстави для таких висновків.

По-перше, міжнародні та європейські стандарти формування та реалізації державної політики не мають загального уніфікованого вигляду. Вони діють у формі принципів, правил, рекомендацій, еталонів, характеристик, закріплених у міжнародних документах (конвенціях, деклараціях, резолюціях тощо). Їх приймають як на універсальному рівні (ООН), так і на регіональному (Рада Європи).

По-друге, ці міжнародні документи мають на меті закріплення правових та організаційних засад забезпечення основоположних прав і свобод людини, дії принципу верховенства права, підзвітності державної влади суспільству, участі громадськості у формуванні та реалізації державної

політики, належного врядування, безпеки особи тощо. Мета кожного міжнародного документа охоплює зміст і обсяг міжнародних та європейських стандартів формування й реалізації державної політики, ратифікація яких передбачає утвердження та забезпечення загальноновизнаних цінностей (прав, свобод, принципів тощо) державами, що надали згоду на обов'язковість відповідних міжнародних документів.

По-третє, міжнародні та європейські стандарти державної політики доцільно визначити як основоположні засади (принципи, правила, рекомендації тощо) формування та реалізації політики держав щодо утвердження та забезпечення загальноновизнаних цінностей, закріплених у міжнародних документах універсального та регіонального значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Старицька О. О. Сфери впливу євроінтеграційних тенденцій на розвиток національного законодавства в Україні про захист прав споживачів / О. О. Старицька // Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 16–17 трав. 2014 р.). – Київ : Центр прав. наук. дослідж., 2014. – Ч. 1. – С. 72–74.

2. Власенко В. П. Щодо актуальності дослідження зарубіжного досвіду реалізації євроінтеграційної політики / В. П. Власенко // Правоохоронна та правозахисна діяльність поліції в умовах формування громадянського суспільства в Україні : матеріали підсумк. наук.-теорет. конф. (Київ, 9 квіт. 2016 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – С. 33–35.

3. Маренич А. І. Наслідки євроінтеграції: соціальний аспект [Електронний ресурс] / А. І. Маренич // Фінансовий простір. – 2013. – № 4. – С. 209–214. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fin_pr_2013_4_25. – Назва з екрана.

4. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Київ : Укр. енцикл., 2002. – Т. 5 : П–С. – 736 с.

5. Про стандартизацію [Електронний ресурс] : Закон України від 5 черв. 2014 р. № 1315-VII. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

6. Бандурка О. Міжнародні стандарти професійної діяльності юристів / О. Бандурка, О. Скакун // Міжнародна

поліцейська енциклопедія : у 10 т. – Київ : Ін Юре, 2003. – Т. 1 : Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 2003. – С. 366.

7. Заброта С. М. Міжнародно-правові стандарти поліцейської діяльності щодо протидії насильству в сім'ї [Електронний ресурс] / С. М. Заброта // Право і суспільство. – 2012. – № 2. – С. 161–168. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_2_38. – Назва з екрана.

8. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 верес. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

9. Про міжнародні договори України [Електронний ресурс] : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

10. Статут Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 26 черв. 1945 р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

11. Малишев Б. В. Загальна декларація прав людини 1948 року та сучасне праворозуміння / Б. В. Малишев // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 3 (11). – С. 147–160.

12. Міжнародний білль про права людини. Виклад фактів / Харківська правозахисна група. – Харків : Фоліо, 2004. – 62 с.

13. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 10 груд. 1948 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/>. – Назва з екрана.

14. Про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] : Конвенція Ради Європи від 4 листоп. 1950 р. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

15. Конвенція про основні цілі та норми соціальної політики [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 22 черв. 1962 р. № 117. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

16. Європейська хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 15 жовт. 1985 р. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

17. Паризька хартія для нової Європи [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 21 листоп. 1990 р. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Starytska, O.O. (2014). Sfery vplyvu yevrointehratsiinykh tendentsii na rozvytok natsionalnoho zakonodavstva v Ukraini pro zakhyst prav spozhyvachiv [Spheres of influence of eurointegration tendencies on the development of national legislation in Ukraine on the protection of consumer rights]. *Yurydychni naukovi dyskusii iak faktor staloho rozvytku pravovoi doktryny ta zakonodavstva, Legal scientific discussions as a factor of sustainable development of legal doctrine and legislation*: Proceeding of the International Scientific and Practical Conference. (Part 1), (pp. 72-74). Kyiv: Tsentr prav. nauk. Doslidzh [in Ukrainian].
2. Vlasenko, V.P. (2016). Shchodo aktualnosti doslidzhennia zarubizhnoho dosvidu realizatsii yevrointehratsiinoi polityky [With regard to the relevance of the study of foreign experience in the implementation of the European integration policy]. V.V. Cherniei, S.D. Husariev, S.S. Cherniavskiyi (et al.). (Ed.). *Pravookhoronna ta pravozakhysna diialnist politzii v umovakh formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini, Law enforcement and human rights activities of the police in the context of the formation of civil society in Ukraine*: Proceeding of the Scientific and Practical Conference. (pp. 33-35). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].
3. Marenych, A.I. (2013). Naslidky yevrointehratsii: sotsialnyi aspekt [The consequences of European integration social aspect]. *Finansovyi prostir, Financial space*, 4, 209-214. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fin_pr_2013_4_25 [in Ukrainian].
4. Shemshuchenko, Yu.S. (Ed.). (2002). *Yurydychna entsyklopediia [Legal encyclopedia]*. (Vols. 1-6). Kyiv: Ukr. Entsycl. [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrainy Pro standartyzatsiiu: vid 5 cherv. 2014 r. No. 1315-VII [Law of Ukraine on standardization from June 5, 2014, No. 1315-VII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
6. Bandurka, O., & Skakun, O. (2003). Mizhnarodni standarty profesiinoi diialnosti yurystiv [International Standards of Professional Activities of Lawyers]. *Mizhnarodna politseiska entsyklopediia, International Standards of Professional Activities of Lawyers*. (Vols. 1-10). Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
7. Zabroda, S.M. (2012). Mizhnarodno-pravovi standarty politseiskoi diialnosti shchodo protydii nasylstvu v simi [International legal standards of police activities to counter domestic violence]. *Pravo i suspilstvo, Law and Society*, 2, 161-168. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_2_38 [in Ukrainian].
8. Zakon Ukrainy Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 veres. 1996 r. No. 254k/96-VR [The Constitution of Ukraine from September 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
9. Zakon Ukrainy Pro mizhnarodni dohovory Ukrainy: vid 29 cherv. 2004 r. No. 1906-IV [Law of Ukraine on international treaties of Ukraine from June 29, 2004, No. 1906-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
10. Mizhnar. dok. Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii: vid 26 cherv. 1945 r. [An international instrument Charter of the United Nations from June 26, 1945]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
11. Malyshev, B.V. (2012). Zahalna deklaratsiia prav liudyny 1948 roku ta suchasne pravorozuminnia [Declaration of Human Rights of 1948 and modern legal understanding]. *Visnyk Vyschoi rady yustytzii, Bulletin of the High Council of Justice*, 3(11), 147-160 [in Ukrainian].
12. Mizhnarodnyi bill pro prava liudyny. Vyklad faktiv [International Bill of Human Rights. Statement of facts]. (2004). *Kharkivska pravozakhysna hrupa, Kharkiv Human Rights Group*. Kharkiv: Fiolo [in Ukrainian].

13. Mizhnar. dok. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: vid 10 hrud. 1948 r. [International instrument Universal Declaration of Human Rights from December 10, 1948]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua> [in Ukrainian].

14. Konventsiiia Rady Yevropy Pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: vid 4 lystop. 1950 r. [Council of Europe Convention on the protection of human rights and fundamental freedoms from November 4, 1950]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua> [in Ukrainian].

15. Mizhnar. dok. Konventsiiia pro osnovni tsili ta normy sotsialnoi polityky: vid 22 cherv. 1962 r. No. 117 [International instrument Convention on the main goals and norms of social police from June 22, 1962, No. 117]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua> [in Ukrainian].

16. Mizhnar. dok. Yevropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia: vid 15 zhovt. 1985 r. [International instrument European charter of local self-government from October 15, 1985]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua> [in Ukrainian].

17. Mizhnar. dok. Paryzka khartiia dlia novoi Yevropy: vid 21 lystop. 1990 r. [International instrument The Paris Charter for a New Europe from November, 21, 1990]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2017
